

Faculteit van de
Letteren en Wijsbegeerte

—
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis

—
Blandijnberg 2
9000 Gent

Op zoek naar pape Jan of naar avontuur?
Een discoursanalyse van boek III van *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*
(1482-1483).

Scriptie aangeboden tot het behalen van de graad van Master in de geschiedenis.

Promotor: prof. dr. Jan Dumolyn
Copromotor: prof. dr. Jo Van Steenberghe

Stijn Villerius
Master Geschiedenis
Academiejaar 2008-2009
20050938

Abstract

Ridder Joos van Gistel (1446-1516) was heer van Axel en Moere en een telg van een oude adellijke familie. Hij genoot een militaire opleiding en oefende het ambt van voorschepen van de Keure van Gent uit, voordat hij in 1481 op reis vertrok naar het Midden-Oosten. Na zijn terugkomst in Vlaanderen was Van Gistel tot het einde van zijn leven actief als magistraat en liet het verslag van zijn reis op schrift stellen en aanvullen door een geestelijke genaamd Ambrosius Zeebout. Het reisverslag kreeg de titel *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* en is het onderwerp van deze thesis, waarin wordt onderzocht of het werk als historische bron is te raadplegen. Dit is niet evident daar het werk totstandkwam dankzij twee auteurs en omdat het een reisverhaal is, een genre in de literatuur dat feiten en fictie vaak vermengt.

Als eerst wordt via zeven historische kritieken bekeken of *Tvoyage* de juiste eigenschappen heeft om als bron te kunnen doorgaan. In tweede aanleg wordt middels een discoursanalyse van de inhoud van boek III een onderscheid gemaakt tussen het discours en de inbreng van Van Gistel, en die van Zeebout. Dit gebeurt met de methode van *Critical Discourse Analysis* van Norman Fairclough. Daarnaast wordt een recente, kritische uitgave van het oudste manuscript van *Tvoyage* (hs. Eg. St., 55.473, uit ca. 1500 CE) van R.J.G.A.A. Gaspar geconsulteerd, evenals de drie enige publicaties die aan *Tvoyage* zijn gewijd. Het gaat om een licentiaatverhandeling van Sara Lievens uit 1986 met als onderwerp oosterse christenen en de Ottomanen, een artikel van István Bejczy over het christelijke karakter van *Tvoyage* en de eerder genoemde uitgave van Gaspar.

Door uit te gaan van een discoursanalyse en te kijken naar hoe het er staat in plaats van wat er staat, verschillen mijn bevindingen sterk met eerder onderzoek. Zo blijkt uit de chronologische analyse dat er een duidelijke driedeling is binnen boek III, waarbij een deel uitgaat van Van Gistel, een ander van Zeebout en het derde een synthese vormt van beide auteurs. Ieder deel heeft zijn eigen kenmerken.

De eerste dertien kapitels zijn van de hand van Joos van Gistel, hetgeen qua discours blijkt uit de vele details en informatie betreffende de ‘ander’ en *topoi*. Plaatsbeschrijvingen zoals het hof van de sultan, de stad Cairo, oases en andere sites, worden uitvoerig beschreven, met aandacht voor schoonheid, gebruikte materialen, motieven, etc. Dit deel bestaat uit Van Gistels ervaringen en kent geen literaire verwijzingen of ontleningen. Bovendien bevat het in enkele gevallen unieke informatie over diverse onderwerpen, maar nog meer over hoe hier tegenaan werd gekeken door de schrijver. Het gaat niet om religieuze zaken, maar om politieke en sociale aangelegenheden, waardoor Van Gistels deel tot de categorie reisverhalen van avonturiers behoort.

In de volgende kapitels (14-28 en ‘slotkapittel’ 41) is de invloed van Zeebout sterk merkbaar. Diens kerkelijke achtergrond en kennis van middeleeuwse en renaissancistische literatuur leiden tot een groot aantal verwijzingen en ontleningen van andere literatuur, waardoor Van Gistels originele reisverslag naar de achtergrond wordt gedrukt. De besproken sites variëren enorm, maar de referenties naar andere werken en meer bepaald naar het verblijf van de Heilige Familie in Egypte zijn een constante. Dit vormt niet

enkel een punt van herkenning voor het publiek, maar ook een poging van Zeebout om *Tvoyage* te laten doorgaan als een volwaardige en dus complete pelgrimsgids.

In de kapitels 29-40 keert de balans tussen de inbreng van Zeebout en die van Van Gistel terug en ontstaat een synthese van een pelgrimsgids en een avontuurlijk reisverhaal, zowel wat betreft de inhoud als betreffende het discours. Dit deel kent op enkele plaatsen invloed van religie en informatie op basis van andere literatuur, maar op andere plekken informatie over de 'ander', over *topoi* en bijzondere en exotische zaken. Daar beide auteurs sterk vasthouden aan hun eigen discours uit de vorige delen zijn deze relatief eenvoudig te onderscheiden.

Het tweede deel van mijn analyse richt zich op de 'ander', de invloed van religie en tot slot hoe Van Gistel zichzelf neerzet. Hier worden mijn eerdere conclusies bevestigd. Het discours betreffende de 'ander' bestaat vrijwel uitsluitend uit opmerkingen van Van Gistel. Zijn discours wordt gekenmerkt door een hoge informatiedichtheid, veel ooggetuigenverslagen en een hele reeks aan stereotiepen over de 'ander', die in de praktijk vaak onjuist blijken.

Invloed van religie is daarentegen bijna zonder uitzondering een kenmerk van Zeebouts discours. Het merendeel van de inhoudelijke opmerkingen over geloof, religie en moslims komt uit het tweede deel van boek III. Op elke mogelijke plaats wordt iets gezegd over een religieuze site of aangelegenheid, waarbij Zeebouts negatieve discours ten aanzien van moslims opvalt. Verder zijn er vele verhandelingen over christelijke kerken met telkens dezelfde opzet.

Tot slot wordt gekeken naar hoe de persoon van Van Gistel wordt neergezet door Zeebout en Van Gistel zelf. Dit blijkt het beeld te zijn van een nobele ridder die een tocht maakt door onbekend gebied en op avontuur gaat. De verwijzingen naar andere ridders (Sint Joris en Floris uit volksverhalen) ondersteunen dit en vormen samen het ultieme bewijs dat Van Gistels reisdoelen niet zozeer religieus als wel door avontuur waren geïnspireerd.

Dit bewijst mijn stelling en eindconclusie dat het mogelijk is om *Tvoyage* te consulteren als historische bron, indien men uitgaat van Van Gistels delen uit het verslag . Deze worden gekenmerkt door een relatief hoog waarheidsgehalte, kennen veel details en worden weinig gekleurd door religie en parafrases van andere literatuur. Bovendien bevatten zij een schat aan informatie betreffende onderwerpen zoals de Europese visie op het Mamlukensultanaat, mentaliteitsgeschiedenis van de late 15^e eeuw en beeldvorming van de 'ander' in dezelfde periode. Verder onderzoek naar *Tvoyage* is dan ook zeer goed mogelijk, al dient voor de overige boeken van *Tvoyage* eerst een discoursanalyse te worden gebruikt om Van Gistels discours te lokaliseren.

Mijns inziens is het reisverslag van Joos van Gistel van grote historische waarde en lang niet zo religieus geïnspireerd als onderzoek van Lievens, Gaspar en Bejczy deed vermoeden. Van Gistel blijkt niet zozeer een pelgrim, maar een reiziger te zijn.

Dankwoord

Voor de totstandkoming van dit werk zou ik graag een aantal mensen willen bedanken voor hun hulp en bijstand.

Te beginnen met mijn promotoren prof. dr. Jan Dumolyn en prof. dr. Jo Van Steenberghe, bij wie ik altijd terecht kon voor vragen, advies en bijsturing. Speciale dank gaat uit naar prof. dr. Baz Lecocq die mij wellicht meer hielp en stuurde dan hij zelf beseft.

Daarnaast bedank ik Jaffee Brys en Frederiek Sercu die mij als vrienden, medestudenten en historici i.o. zeer veel hielpen bij deze thesis. Ook wil ik Anne Bakker, Jozefien De Leersnijder, Femke Vanderhaeghe, Luc Vanderhaeghe en Marieke Villerius bedanken voor hun steun, correcties en aanwijzingen in alle fasen van het maken van dit werk.

Tot slot dank ik drs. David Bassens voor de conversaties, discussies en adviezen betreffende de islamitische wereld en mentale constructies van ‘de ander’ die bijdroegen aan dit werk.

Opgedragen aan Paul Moerman, tuinder.

In Memoriam.

Inhoud

Abstract	1
Dankwoord	3
Inhoud	4
Inleiding	7
1. Reisverhalen	9
1.1. Reisverhalen in het algemeen	9
1.1.1. Een korte geschiedenis van reisverhalen	9
1.1.2. Reisverhalen, ontdekkingsreizen en kennis	11
1.1.2.1. Fase I: 6e – 11e eeuw	12
1.1.2.2. Fase II: 1000 – 14e eeuw	12
1.1.2.3. Fase III: 14e en 15e eeuw	13
1.1.3. Reizen naar Egypte vóór <i>Tvoyage</i>	13
1.1.4. Inhoudelijke kenmerken van reisverhalen	15
1.1.5. Het reisverhaal als historische bron	16
1.2. Algemene zaken betreffende reizen in de late middeleeuwen	17
1.2.1. Reisgezelschappen en lokale gastvrijheid	17
1.2.2. Wegen	19
1.2.3. Gevaren en kosten van reizen	20
1.3. <i>Tvoyage</i> over reizen	22
1.3.1. Reisadviezen	22
1.3.2. Oosterse gebruiken en wetten	23
2. Joos van Gistel en <i>Tvoyage</i>	26
2.1. Voorgeschiedenis van contacten tussen christelijke en islamitische gebieden	26
2.2. Korte biografie van Joos van Gistel	28
2.3. <i>Tvoyage van Mher Joos van Ghistele</i> : een kritische analyse	29
2.3.1. Edities van <i>Tvoyage</i>	29
2.3.1.1. Manuscripten	29
2.3.1.2. Boekuitgaven	30
2.3.1.3. De door mij gebruikte versie	31
2.3.2. De in <i>Tvoyage</i> aangewende bronnen	31
2.3.2.1. De Heilige Schrift	31
2.3.2.2. Patristische teksten	32
2.3.2.3. Bijbelcommentaren	32
2.3.2.4. Bijbelse geschiedenissen	32
2.3.2.5. Apocriefe teksten	32

2.3.2.6.	Corpus Iuris Canonici	32
2.3.2.7.	Reisverhalen en itineraria	32
2.3.2.8.	Middeleeuwse historische werken	33
2.3.2.9.	Middeleeuwse historiserende geschriften	33
2.3.2.10.	Klassieke en laat-klassieke bronnen	33
2.3.2.11.	Humanistische werken	34
2.3.2.12.	Compilerische geschriften	34
2.3.3.	Reisverloop	34
2.3.4.	Reisdoel(en) van Joos van Gistel	36
2.3.4.1.	Opmerkingen van Zeebout en Van den Keere	37
2.3.4.2.	Theorieën van Gaspar en Bejczy	38
2.3.4.3.	De legende van pape Jan	39
2.3.4.3.1	Het ontstaan van de legende	39
2.3.4.3.2	Het land van pape Jan: van Azië naar Afrika	40
2.3.4.3.3	Het resultaat van de queeste	41
2.3.4.4.	Eigen theorie over Van Gistels reisdoelen	43
2.3.5.	Impact en verspreiding van <i>Tvoyage</i>	45
2.3.6.	Publiek	46
2.3.6.1.	Samenstelling van het publiek	47
2.3.6.2.	Verwachtingen van het publiek	47
2.3.6.3.	Invloed op de auteur	48
2.4.	Samenvatting en conclusie	49
2.4.1.	Herstellingskritiek of tekstkritiek	49
2.4.2.	Oorsprongskritiek	49
2.4.3.	Ontleningskritiek of oorspronkelijkheidskritiek	50
2.4.4.	Interpretatiekritiek	51
2.4.5.	Gezagskritiek	52
2.4.6.	Bevoegdheidskritiek	53
2.4.7.	Rechtzinnigheidskritiek	54
3.	<i>Tvoyage</i> boek III. Een casusstudie.	55
3.1.	Linguïstiek: discours, macht en machtsrelaties	55
3.1.1.	Discours als sociaal gegeven	56
3.1.2.	Discours en macht	57
3.1.3.	Critical Discourse Analysis (CDA)	58
3.1.3.1.	CDA: Description	58
3.1.3.1.1	Vragen betreffende vocabulaire	59
3.1.3.1.2	Vragen betreffende grammatica	60
3.1.3.1.3	Vragen betreffende tekststructuren	61

3.1.3.2.	CDA: Interpretation	61
3.1.3.2.1	Situational context	62
3.1.3.2.2	Intertextual context	62
3.1.3.3.	CDA: Explanation	63
3.2.	De perceptie van ‘de ander’ doorheen de middeleeuwen	63
3.3.	Analyse van Van Gistels reis door Egypte (Boek III)	67
3.3.1.	Boek III in drie delen	69
3.3.1.1.	Deel 1: Het discours van Joos van Gistel (Kap. 1-13)	69
3.3.1.1.1	De reis naar Cairo (Kap. 1-4)	69
3.3.1.1.2	Cairo en haar inwoners (Kap. 5)	72
3.3.1.1.3	Het hof van de sultan (Kap. 6-7)	75
3.3.1.1.4	Over de sultan en Mamluken (Kap. 8-13)	78
3.3.1.2.	Deel 2: Het discours van Zeebout (Kap. 14-28)	82
3.3.1.2.1	De omgeving van Cairo (Kap. 14-17)	83
3.3.1.2.2	De Nijl (Kap. 18-20)	85
3.3.1.2.3	De balsemtuinen van Al Matariya (Kap. 21-22)	86
3.3.1.2.4	Ten noorden en westen van Cairo (Kap. 23-28)	87
3.3.1.3.	Deel 3: Beide discours samen (Kap. 29-40)	90
3.3.1.3.1	Naar en in Damiëtta (Kap. 29-33)	90
3.3.1.3.2	Naar en in Alexandrië (Kap. 34-37)	92
3.3.1.3.3	Terug naar Cairo (Kap. 38-40)	94
3.3.1.4.	Het laatste kapittel (Kap. 41)	96
3.3.2.	Boek III aan de hand van drie thema’s	96
3.3.2.1.	De ‘ander’	97
3.3.2.2.	Invloed van religie	99
3.3.2.3.	De persoon van Van Gistel	101
	Algemene conclusie	102
	Bibliografie	106
	Lijst van kaarten	110

Inleiding

Enkele maanden na het aflopen van zijn politieke mandaat als voorschepen van de Keure van Gent, besloot ridder Joos van Gistel (1446-1516), heer van Axel en Moere, in gezelschap van enkele anderen in 1481 op reis te gaan naar het Heilige Land. Na de pelgrimstocht te hebben volbracht, keerde hij echter niet terug maar reisde nog drie jaar door de hele islamwereld. Na zijn terugkeer in 1485 liet hij zijn reisverslag uitwerken door Ambrosius Zeebout, een geestelijke. Het verhaal, getiteld *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*, zou als manuscript en vanaf 1557 in gedrukte versie zeer populair worden onder de burgerij van de Nederlanden. Hiervan getuigen de snelle herdrukken uit 1563 en 1572. Vanaf de 17^e eeuw raakte het verhaal in de vergetelheid tot het in de 19^e eeuw werd herontdekt. Ondanks dat het verhaal volledig is overgeleverd en zelfs in de volkstaal werd geschreven, kreeg het nauwelijks aandacht. In 1986 schreef Sara Lievens een licentiaatverhandeling over *Tvoyage*, met aandacht voor het christendom en de opkomst van de Ottomanen. In 1994 verscheen een artikel van István Bejczy over het werk en in 1998 verzorgde R.J.G.A.A. Gaspar een kritische, literaire uitgave van het boek. Daarnaast hadden enkele heemkundige kringen wat aandacht voor Van Gistel.

Om de academische stilte rond *Tvoyage* te doorbreken is deze masterproef aan dit onderwerp gewijd en hoop ik, zoals Lievens voor mij, het werk opnieuw op de kaart te zetten. De keuze voor dit werk ligt voor de hand: het onderwerp interesseert me, Van Gistel is afkomstig uit de streek rond Gent en zijn werk is nog weinig bestudeerd. In deze thesis wordt een overzicht gegeven van reisverhalen in het algemeen om vervolgens door middel van een kritische studie naar *Tvoyage* de bruikbaarheid van het werk voor historisch onderzoek te bekijken. Dit vormt de onderzoeksvraag van mijn thesis.

Het onderzoek valt uiteen in twee delen: ten eerste wordt aan de hand van zeven historische kritieken *Tvoyage* op zich bekeken en gepeild naar de geschiktheid van het werk als historische bron. In het tweede en meest uitgebreide deel volgt een discoursanalyse van boek III, handelend over Egypte. In tegenstelling tot eerdere studie wordt de vraag hoe het er staat gesteld en niet wat er staat. *Tvoyage* is immers geschreven door twee auteurs, Van Gistel en Zeebout, en hun discours, achtergrond en motieven zijn wezenlijk anders van elkaar. Ze moeten elk worden onderscheiden, hetgeen gebeurt aan de hand van de linguïstische methode (*Critical Discourse Analysis*) van Norman Fairclough. Op basis hiervan wordt het discours van Van Gistel en dat van Zeebout zichtbaar en kunnen deze apart worden geanalyseerd. Vervolgens kunnen uitspraken worden gedaan op basis van de inhoud van het discours, om zo tot een definitief en sluitend antwoord te komen op mijn onderzoeksvraag.

Ter ondersteuning van het onderzoek worden ook een aantal andere zaken aangehaald. In het kader van linguïstiek en het feit dat alle teksten met elkaar samenhangen (cfr. Jacques Derrida) wordt gebruik gemaakt van de eerdergenoemde analysemethode van Fairclough. Daarnaast zijn er de ideeën van Fredrik Barth, David Blanks, Michael Frassetto en Jo Ann Hoepfner Moran Cruz over de 'ander', groepsmentaliteit en contacten tussen Europa en de islamwereld. Tot slot is er een grote rol voor het fenomeen oriëntalisme, ontwikkeld door Edward Said.

Said ontwikkelde zijn theorieën over oriëntalisme om iedereen die te maken heeft met de islamwereld bewust te maken dat Oost en West geen neutrale termen zijn, maar machtsgeladen en bovendien geconstrueerd.¹ ‘Het Oosten’ en ‘het Westen’ bestaan niet als zodanig, maar zijn gecreëerd om de ‘ander’ mee te duiden. Omdat het om constructies gaat zijn ze eenvoudig te manipuleren, wat volgens Said gebeurt sinds de koloniale periode en nog altijd actueel is.² Aangezien het om een machtsrelatie gaat is de manipulatie en dominantie tamelijk eenzijdig; het Westen beheerst de Oriënt,³ en de westerse cultuur versterkt(e) zijn identiteit door de oosterse cultuur als een lagere en minderwaardige cultuur af te doen.⁴ Het is belangrijk dat betrokkenen zich realiseren dat ook zij van oriëntalisme doorwrocht zijn en dit enkel kunnen doorbreken door bewust te worden van het bestaan van oriëntalisme, hetgeen zich uit op diverse vlakken:

*“Orientalism expresses and represents that part culturally and even ideologically as a mode of discourse with supporting institutions, vocabulary, scholarship, imagery, doctrines, even colonial bureaucracies and colonial styles.”*⁵

Bovendien stelt Said dat Europa altijd al zijn eigen idee had van de Oriënt, zij dit idee overal in teruggond, zelfs in de definitie van zichzelf (het Westen):

*“The Orient was almost a European invention, and had been since antiquity a place of romance, exotic beings, haunting memories and landscapes, remarkable experiences. [...] the main thing for the European visitor was a European representation of the Orient [...] The Orient is not only adjacent to Europe; it is also [...] one of its deepest and most recurring images of the Other. In addition, the Orient has helped to define Europe (or the West) [...]”*⁶

De term ‘Oriënt’ zelf is aldus geconstrueerd en schept *a priori* al verwachtingen en ideeën van iedereen die de term bezigt, hetgeen voorts geldt voor bijna alles dat met de Oriënt of oriëntalisme te maken heeft. Bovendien is de Oriënt voor Europeanen niet alleen iets exotisch en vreemds, ook is het *de facto* het tegenovergestelde, het ‘andere’. Dit oriëntalistische aspect is sterk aanwezig in *Tvoyage*, zoals in de verhandeling over het hof van de sultan (Kap. 6-13), waar uit Van Gistels beschrijvingen blijkt dat daar alles kan en mag in een lustoord dat van ongekende grootte en luxe is. Hij omschrijft het immers ook als *a place of romance, exotic beings*.

¹ E.W. Said, *Orientalism*. Vintage Books, New York, 2004. p. 3.

² Ibid. p. XVII.

³ Ibid. pp. XVII-XVIII.

⁴ Ibid. p. 3.

⁵ Ibid. p. 2.

⁶ Ibid. p. 1.

1. Reisverhalen

In dit eerste hoofdstuk wordt ingegaan op het genre reisverhalen, om zo mijn bron te kunnen kaderen en beter te kunnen begrijpen. Om hiertoe te komen wordt eerst iets gezegd over reisverhalen in het algemeen, hun oorsprong en geschiedenis, etc. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar de samenhang tussen reisverhalen en kennisvergaring over de wereld. Daarnaast wordt ook de invloed van het publiek op reisverhalen aangehaald. Hierna gaat het kort over de inhoudelijke kenmerken van een reisverhaal en de (on)mogelijkheid van een reisverhaal als bron te gebruiken.

De tweede paragraaf handelt over het reizen in de Middeleeuwen en stipt enkele zaken aan waarmee ook Joos van Gistel in contact kwam: reisgezelschappen, gastvrijheid van de lokale bevolking, de staat van wegen, gevaren en reiskosten, en dergelijke. Hierna volgt een overzicht van enkele reizen die naar Egypte werden ondernomen voordat Van Gistel zijn reis maakte (1481-1485).

Tenslotte wordt in de laatste paragraaf datgene wat Van Gistel in *Tvoyage* aangeeft betreffende reizen, zoals een aantal tips en leefregels, besproken en doorgelicht met aandacht voor dat wat reeds eerder in dit hoofdstuk werd gesteld.

1.1. Reisverhalen in het algemeen

Als eerste wordt besproken wat nu precies een reisverhaal is en tussen welke soorten reisverhalen er onderscheid wordt gemaakt. Ook volgt een kort overzicht van de geschiedenis van het reisgenre. Daarna wordt het verband tussen reizen en kennis gezocht, met aansluitend een overzicht van reizen naar Egypte voordat Van Gistel aan zijn reis begon. Hierna worden enkele kenmerken van reisliteratuur benoemd, met tot slot een bespreking van het reisverhaal als historische bron.

1.1.1. Een korte geschiedenis van reisverhalen

In brede zin is een geschreven reisverhaal een verhaal waarin een reis een achtergrond biedt waartegen zich een aantal gebeurtenissen afspelen. In enge zin is een reisverhaal niet meer dan een reisverslag; een schriftelijke weergave van een reis, die imaginair kan zijn. Tot de eerste categorie worden een heleboel fictieve verhalen gerekend, veelal met literaire waarde. Bij de reisverhalen ontbreekt vaak de literaire waarde, maar niet het fictieve element.⁷ *Tvoyage* behoort tot de tweede categorie, al is het een ingekleed reisverslag. De verschijningsvorm van beide soorten is zeer divers; poëzie of proza, een gids, een verslag of een dagboek, lang of kort, een verre reis of niet, stilistisch of simpel. Reisliteratuur kent zoveel vormen dat de grens tussen realistische en imaginaire verhalen vaak vervaagt⁸ en veel verhalen kenmerken van beide soorten vertonen, zo stelt ook Luc Debaene:

⁷ Bron: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Reisverhaal>, geraadpleegd op 12/03/2009.

⁸ Z. Von Martels. "Introduction: the eye and the eye's mind." In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. XI.

*“Waar men te doen heeft met litteraire begrippen is het veelal gemakkelijker een definitie te formuleren dan concrete werken in welomlijnde categorieën vast te leggen.”*⁹

Al in de oudheid kende men reisverhalen, die mondeling werden overgedragen voordat zij op schrift werden gesteld. Voorbeelden zijn de *Odusseia (Odyssee)* van Homeros en *Anabasis* van Xenophon.¹⁰ Ook in de middeleeuwen werden reisverhalen geschreven, waarvan veel in opdracht van de Kerk religieus geïnspireerd waren. In deze verhalen fungeerde de reis als allegorie voor het leven en de verhalen werden aangewend om te bekeren, te instrueren en te vormen. Deze reisliteratuur is dan ook zeer wonderlijk van aard, zodat de lezer zich erover verwonderen kon. Daarnaast is ze stichtelijk en christelijk van opzet. Uit de verhalen zelf blijkt zeer duidelijk dat het om imaginaire reizen ging. Voorbeelden zijn het toneeldicht *Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlyk*, het gedicht *Van Sente Brandane* en natuurlijk de verhalen over de queeste naar de Heilige Graal in Arturromans.

Literatuurhistorici zien in de overgang van de middeleeuwen naar de renaissance een kantelmoment; door de opkomst van de drukpers en definitieve hegemonie van burgerij ontstond een nieuw elan en vraag die ook op de literatuur weerslag hadden. Toch bleef de invloed van de adel en de ridderroman sterk doorwegen,¹¹ en was de literatuur van de 16^e eeuw nog altijd vol middeleeuwse elementen.¹² De ridderroman bleef bestaan, bovendien verschenen oude volksverhalen en volksliteratuur in gedrukte versie.¹³ Tegelijkertijd maakte proza in de 16^e eeuw komaf met poëzie, en won het realisme aan invloed. Beide fenomenen kwamen voort uit de evolutie van het luisteren naar verhalen richting het zelf lezen ervan:

*“Met proza tegenover poëzie in nauw verband staat het verschil tussen horen-lezen en zelf-lezen. Het ridderepos werd aanvankelijk voorgedragen of voorgelezen, daartoe was de gebonden vorm best passend, doch wanneer na verloop van tijd de stil voor zichzelf lezende mens het ganse publiek uitmaakte, kon proza beter geschikt gaan lijken. [...] De realiteitszin van de burger had minder behoefte aan de plastiek van het vers.”*¹⁴

Er ontwikkelde zich een burgerij die gretig boeken afnam en las (cfr. infra), waarop schrijvers en drukkers probeerden in te spelen. Zo werden wereldlijke verhalen en realistische verhalen gedrukt,¹⁵ en tevens Middeleeuwse verhalen en heiligenlevens waarmee het grote publiek bekend was. Een meer antropocentrische literatuur ontstond, zo onderschrijft Herman Pleij:

⁹ L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antiquariaat Merlijn, Hulst, 1977. p. 19.

¹⁰ Z. Von Martels. “Introduction: the eye and the eye’s mind.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. XI.

¹¹ L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antiquariaat Merlijn, Hulst, 1977. p. 280.

¹² Ibid. p. 282.

¹³ C. Kruyskamp, *Nederlandsche volksboeken*. Burgersdijk & Niermans, Leiden, 1942. p. 37.

¹⁴ L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antiquariaat Merlijn, Hulst, 1977. p. 286.

¹⁵ Ibid. p. 285.

“Het [boek, S.V.] is nu drager bij uitstek van een praktische, wereldse kennis, verlokkelijk klaarliggend. Daarbij moet men bedenken, dat het boek op afbeeldingen en in geschriften tot dan toe [tot 1500 CE, S.V.] slechts religieuze zaken aangaf, als symbool voor het evangelie of de hemelse boekhouding waarin het gedrag van elk mens afzonderlijk werd geregistreerd. Maar het gedrukte boek staat ook midden in het dagelijkse leven op aarde en het verschaft in principe een eindeloze reeks aanwijzingen voor een gelukkig volbrengen van de aardse leeftijd.”¹⁶

De vraag naar realisme had ondermeer te maken met een grotere kennis van de wereld en doordat auteurs daadwerkelijk reizen ondernamen en wilden vertellen over hetgeen ze gezien hadden in de wereld om hiermee hun publiek te verwonderen. Zo bleef evenwel een overdreven of fantasierijk element in reisverhalen aanwezig. Dit kon ook komen doordat de auteur niet altijd degene was die het verhaal opstelde, of doordat de reiziger niet alle door hem beschreven plaatsen zelf bezocht had.¹⁷ Deze twee zaken zijn van toepassing op *Tvoyage*.

Volgens A.P. Newton gelden ze ook voor de reizen van Jan van Mandeville, die werden geschreven door de Luikenaar Jehan d’Outremeuse zonder ooit zijn stad te hebben verlaten. Op basis van diverse bronnen schreef hij zijn eigen verhaal, vol wonderen, onvolledigheden en zelfs onjuistheden. Het publiek van dit soort verhalen kon echt niet meer van onecht onderscheiden.¹⁸ Naast allerhande dieren, wezens en onbestaande plaatsen, situeert d’Outremeuse het aards paradijs (de tuin van Eden) aan de andere kant van de wereld; daar waar oost en west elkaar ontmoeten.¹⁹

Tvoyage van Mher Joos Van Ghistele is zeer bijzonder omdat het hier gaat om een relatief realistisch reisverhaal. Voorts stamt het uit de periode van vóór de grote ontdekkingen en is het in de volkstaal geschreven. Daarnaast is de mate waarin details voorkomen opvallend en ook de betrouwbaarheid en omvang van de reis zijn zeer bijzonder (cfr. H.2 en H.3). Dat een Vlaming in de 15^e eeuw meer dan drie jaar reisde en een groot gedeelte van de reis door onbekend en islamitisch gebied ging, is uniek.

1.1.2. Reisverhalen, ontdekkingsreizen en kennis

In zijn *Introduction – The conception of the world in the Middle Ages* linkt Newton de ontwikkeling van het reisverhaal in de Middeleeuwen aan de ontwikkeling van de mogelijkheden van reizen enerzijds en de drang naar ontdekking anderzijds. De drie fasen die hij onderscheidt, worden hieronder overlopen. De drie onderstaande subparagrafen zijn een parafrase van Newtons bevindingen, aangevuld met andere door mij geconsulteerde werken.

¹⁶ H. Pleij. “De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid.” In: *Spektator* 21 (1992), p. 231.

¹⁷ Z. Von Martels. “Introduction: the eye and the eye’s mind.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. XI-XIV.

¹⁸ A.P. Newton. “Travellers’ Tales of Wonder and Imagination.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 159-161.

¹⁹ *Ibid.* p. 164.

1.1.2.1. Fase I: 6e – 11e eeuw

De eerste fase²⁰ werd gekenmerkt door het verlies van kennis uit de oudheid. Dit gat werd opgevuld door christelijke geschriften, waaronder de Bijbel. Reisverhalen uit de oudheid werden vergeten, enkel de meest wonderlijke en fantasierijke (zoals de fabels van Solinus) bleven in de herinnering voortbestaan. De weinige kaarten en reisliteratuur die werden gemaakt in deze tijd zijn sterk christelijk geïnspireerd en vaak volledig bedacht (zoals de kaarten van Beatus' *Commentaria in Apocalypsin*), hoewel sommige teksten streefden naar een mengeling van christelijke en Romeinse kennis over de wereld. Men kan denken aan Beda Venerabilis' *De Natura Rerum*. De wereld werd opgevat als zijnde rond, niet zozeer plat, met een landmassa (Eurazië) omgeven door water.

Jean Richard noemt de periode 8^e – 13^e eeuw het opkomen van de pelgrimsgids, op basis van al dan niet echt ondernomen bedevaartstochten. De reizen van Beda waren imaginaire reizen en golden als voorbeeld voor de christenheid. Deze gidsen gingen vooral uit van geestelijken en de Kerk.²¹

1.1.2.2. Fase II: 1000 – 14e eeuw

In de tweede fase²² kwamen wetenschap en kennisvergaring langzaam op. Door de (korte) aanwezigheid van christelijke heersers in Palestina en de reconquista in Spanje vonden een aantal Griekse en Romeinse teksten hun weg naar Europa, net zoals geschriften van Arabische denkers. Zo kwamen de ideeën van Aristoteles naar de christelijke landen dankzij vertalingen en interpretaties van Ibn Rusd (in het Latijn: Averroës). In deze periode werd de basis gelegd voor de grote ontdekkingsreizen van de 15^e en 16^e eeuw doordat de kennis over Eurazië enorm toenam.

Twee schrijvers uit de 13^e eeuw, Roger Bacon (*Opus Maior*) en Albertus Magnus (*Liber cosmographicus de natura locorum*), spraken openlijk over het bestaan van tegenvoeters (zg. *antipodes*) die leefden in nog te ontdekken gebieden. Albertus Magnus veronderstelde dat de klimaten boven de evenaar zich ook eronder moesten bevinden en dat er dus ook wel mensen zouden leven. Bacon stelde op basis van Bijbelteksten dat er meer land dan water moest zijn, en dat dus veel (middeleeuwse) kaarten met grote zeeën onjuist waren. Magnus en Bacons ideeën kregen veel navolging.

Interessant is dat W.P. Gerritsen²³ de toegenomen wereldlijke kennis verbindt met een aantal reisverhalen die opkomen. Zo ziet hij in de Arturroman en verhalen van het type van Brandaan (beide genres stammen uit de 12^e eeuw) een queeste die ertoe dient de held (zelf)kennis te verschaffen. Tegelijkertijd zitten deze verhalen vol christelijke symboliek en mengelingen van waarheid en fictie. Ze worden doorgaans tot de categorie van het imaginaire reisverhaal gerekend.

²⁰ A.P. Newton. "Introduction – The conception of the world in the Middle Ages." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 1-7.

²¹ J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. pp. 15-19.

²² A.P. Newton. "Introduction – The conception of the world in the Middle Ages." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. p. 2 en pp. 8-12.

²³ W.P. Gerritsen. "Pleidooi voor Brandaan." In: *De reis van Sint Brandaan. Een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*. Uitgeverij Prometheus / Bert Bakker, Amsterdam, 1994. pp. 15-19.

Richard verklaart dat vanaf de 12^e eeuw de pelgrimsgidsen steeds vaker werden gebaseerd op echte reizen en ook duidelijk uiteenvallen in twee delen; enerzijds de gids met de te volgen route en anderzijds diverse praktische tips aan reizigers.²⁴

1.1.2.3. Fase III: 14e en 15e eeuw

De laatste of derde fase²⁵ kende een herordening van kennis, waarbij een synthese ontstond tussen christelijke, Grieks-Romeinse en Arabische teksten. De toegenomen kennis en enkele maritieme innovaties maakten dat de Europeanen langzaam de wereld begonnen te ontdekken en te veroveren.

Een goed voorbeeld hiervan is de herontdekking van Ptolemaios' *Geographia*, dat via Arabische kopieën tot Europa kwam en in 1410 naar het Latijn werd vertaald. Dit werk veranderde de kijk op de wereld voorgoed en maakte komaf met enkele zeer incorrecte ideeën. *Compendium Cosmographiae* van Petrus de Aliaco vormt een goed voorbeeld van het samengaan van kennis uit de oudheid, Europa en de islamwereld. In dit werk (en in zijn andere boek *Tractatus de Imagine Mundi*) schreef hij over de indeling van de wereld in klimaten en sferen, maar ook over de relatieve grootte van de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. Algemeen wordt aangenomen dat Columbus sterk door De Aliaco werd geïnspireerd. Tegelijkertijd met en dankzij de cartografische renaissance werd de drang om nieuwe werelden groter. De Portugezen waren de eerste Europeanen die aanvingen hiermee. Het is belangrijk te weten dat de nieuw verworven kennis doorgaans werd ingebed in oudere (vaak onjuiste) ideeën, zoals Zeebout doet in kapittel 19 van boek III van *Tvoyage*.

Voor de 14^e en 15^e eeuw benoemt Richard de opkomst van diverse genres. Zo is waren er de zeer vrome pelgrimsverhalen, die duidelijk voortborduren op het genre van realistische pelgrimsgidsen. Daarnaast ontstonden verhalen over kruistochten en verre expedities, verslagen van ambassadeurs, avonturiers, handelaars en ontdekkers. Deze genres kenmerkten zich door hun relatief grote betrouwbaarheid, beschrijvingen van allerhande exotische taferelen en zeer veel praktische opmerkingen (zo staan in geschriften voor handelaars omrekenstabellen voor prijzen en gewichten, handelsgebruiken, etc.). Tot slot benoemt Richard fictieve reizen, zoals die van Jan van Mandeville.²⁶

1.1.3. Reizen naar Egypte vóór *Tvoyage*

Ook C.F. Beckingham veronderstelt dat men in de late middeleeuwen meer over de wereld wist dan tegenwoordig wordt vermoed. Zo waren Noord-Afrika, het Midden-Oosten en zelfs India en Centraal-Azië relatief bekend. Problematisch was echter dat, net zoals in de reisliteratuur, feit en fictie werden gemengd.²⁷

²⁴ J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. pp. 15-19.

²⁵ A.P. Newton. "Introduction – The conception of the world in the Middle Ages." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 2-4 en 12-15.

²⁶ J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. pp. 19-36.

²⁷ C.F. Beckingham. "The Quest for Prester John." In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. pp. 294-295.

Anne Wolff haalt aan dat in veertiende-eeuws Europa weinig bekend was over Egypte, en dat de realiteit werd aangevuld met Bijbelverhalen, hetgeen zich tevens uit in *Tvoyage*. Zo kende men de verhalen van Jozef, Mozes en de uittocht uit Egypte (Exodus) uit het Oude Testament, naast de vlucht van de Heilige Familie (Matteüs 2: 13-20) uit het Nieuwe Testament.²⁸ Het werk *Legenda aurea* van Jacobus a Voragine, over die vlucht, kende een grote populariteit in de late middeleeuwen. Behalve dat Egypte exotisch en oud was, stond het ook bekend als het land van tovenaars en wijzen dankzij de Bijbel (Exodus 7) en apocriefe teksten.²⁹ In boek III van *Tvoyage* komen in diverse kapitels al deze verschijnsels aan bod.³⁰

In navolging van de Heilige Familie maakten vele pelgrims reizen naar Palestina en Egypte, sommige pelgrims beschreven hun reis. In de verhalen van Jan van Mandeville (eind 14^e eeuw) wordt een overzicht gegeven van veel reisverhalen die in die tijd bekend waren.³¹ N.A. Cramer behandelt in zijn inleiding Van Mandevilles reisverslag, maar weigert te geloven dat deze reis niet meer dan een compilatie vormt van allerhande voordien ondernomen reizen.³² Dit in tegenstelling tot alle andere door mij geconsulteerde auteurs, onder wie Newton (reeds in 1926), die stellen dat Van Mandevilles reis nooit werd afgelegd en een synthese vormt van eerder verschenen reisliteratuur.³³

Zo reisde een Duitse pelgrim genaamd Wilhelm von Boldensele in 1332-1333 door de Levant en Egypte en schreef hierover in 1336 een *itinerarius*. Hij trok van Constantinopel naar Tyrus, verder naar Gaza, bezocht Cairo en de Sinaï, en keerde na een bezoek aan Damascus en Beiroet terug naar huis. Van Mandeville zou bijna precies dezelfde route hebben afgelegd.³⁴ Cramer stelt wel dat het opvallend is dat het gedeelte over Egypte weinig tot niets van de hand van Van Mandeville bevat. Hij ontleende dit volledig aan Jacob van Vitry, Hayton en Willem van Tripoli.³⁵ In *Tvoyage* worden deze auteurs en Van Mandeville aangehaald (cfr. H.2), al geldt dat de ontleningen veel kleiner zijn dan bij Van Mandeville, die hele passages overnam.³⁶

Daarnaast nam Van Mandeville de incorrecte weergaven, fouten en onvolledigheden van zijn bronnen over, waardoor het onjuiste beeld van Egypte in Europa niet werd bijgesteld. Zij die na hem het land aandeden, bevestigden enkele stellingen van Van Mandeville over flora en fauna, maar ontkrachtten ook vele beweringen. Daarnaast droegen reisverslagen uit de 15^e eeuw bij aan het op punt stellen van portolaankaarten van ondermeer de Egyptische kust en de Nijldelta.³⁷

²⁸ A. Wolff, *How Many Miles to Babylon? Travels and Adventures to Egypt and Beyond, from 1200 to 1640*. Liverpool University Press, Liverpool, 2003. pp. 41-42.

²⁹ Ibid. p. 45.

³⁰ Ondermeer in kapitels 4, 11, 14, 21, 25, 26 en 27.

³¹ A.P. Newton. "Travellers' Tales of Wonder and Imagination." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. p. 160.

³² N.A. Cramer. "Inleiding." In: *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. E.J. Brill, Leiden, 1908. p. VII.

³³ A.P. Newton. "Travellers' Tales of Wonder and Imagination." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 159-160.

³⁴ N.A. Cramer. "Inleiding." In: *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. E.J. Brill, Leiden, 1908. pp. VIII-X.

³⁵ Ibid. pp. X-XI.

³⁶ Ibid. pp. XI-XIII.

³⁷ A. Wolff, *How Many Miles to Babylon? Travels and Adventures to Egypt and Beyond, from 1200 to 1640*. Liverpool University Press, Liverpool, 2003. pp. 47-48.

Van de 15e eeuwse reisliteratuur werden, naast *Tvoyage*, twee verslagen al in hun eigen tijd beroemd. Eén van de auteurs was de Dominicaan Felix Fabri uit Zürich, die tweemaal naar Palestina en Egypte reisde (in 1480 en 1483-84).³⁸ Het verslag van zijn eerste reis is getiteld *Evagatorium*, en geldt als een levendig en boeiend verslag, dat bovendien als zeer natuurgetrouw wordt beschouwd.³⁹ Het verslag van Fabris reis werd ook opgenomen in de *Evagatorium*. Een van Fabris medereizigers, een Dominicaan Bernhard von Breydenbach uit Mainz, schreef ook een verslag over deze pelgrimstocht, die ondermeer naar Egypte voerde. Von Breydenbach gaf zijn werk de titel *Peregrinatio in Terram Sanctam*, en het doet qua nauwkeurigheid en leesbaarheid nauwelijks onder voor het verslag van Fabri.⁴⁰

1.1.4. Inhoudelijke kenmerken van reisverhalen

Samenvattend kunnen *grosso modo* twee soorten reisverhalen worden onderscheiden: het imaginaire reisverhaal en het realistische reisverhaal. Hoewel onderscheid maken tussen deze twee genres niet eenvoudig is, rekent men *Tvoyage* tot de meer realistische soort. Volgens Sara Lievens zou Richard *Tvoyage* waarschijnlijk een pelgrimsverhaal hebben genoemd daar het religieuze aspect van het reisverslag tamelijk dominant is. Tegelijkertijd kan men niet ontkennen dat Van Gistels reisverhaal ook zeer veel andere informatie bevat, waardoor het ook geplaatst kan worden bij de verhalen van ontdekkers en avonturiers.⁴¹

Hoewel er geen eensluidende definitie is van reisverhalen, kan men toch een aantal karakteristieken van reisverhalen benoemen. Lievens geeft in haar licentiaatverhandeling enkele belangrijke kenmerken weer.⁴² Ze stelt dat auteurs van reisverhalen tot de periode van de kruistochten doorgaans clerici waren, maar dat vanaf de kruistochten leken-schrijvers zoals ridders, kooplieden en avonturiers hun relaas op perkament stelden. Aanvankelijk gebeurde dit anoniem, maar vanaf de 14^e eeuw schreef men steeds meer onder eigen naam. De verslagen werden vaak met behulp van een derde op schrift gesteld, zoals Ambrosius Zeebout dat deed voor Van Gistel. Ten tweede heeft Lievens het over het veelvuldig voorkomen van ontleningen, waarbij slechts af en toe werd vermeld van wie iets werd overgenomen. Plagiaat bestond niet in de Middeleeuwen en iedereen kopieerde elkaar. Vooral in de 15^e eeuw ontstonden compilatiewerken zoals *Tvoyage*, als reden hiervoor stelt Lievens:

“Ze [schrijvers, S.V.] steunen graag op een *auctoritas*, maar volgens J. Richard doen ze dat ook uit vrees van ongeloof bij hun lezers en om de haast onwaarschijnlijke gegevens een waarheidsgetrouw karakter te verlenen.”⁴³

Als derde noemt ze de wijze van redactie; hiermee wordt bedoeld of de auteur een dagboek bijhield en op basis daarvan zijn verslag schreef (zoals Van Gistel), of dat hij het verslag schreef op basis van zijn

³⁸ Bron: http://de.wikipedia.org/wiki/Felix_Fabri, geraadpleegd op 18/04/2009.

³⁹ Bron: <http://www.ulm.de/sixcms/media.php/29/Evagatorium.pdf>, geraadpleegd op 18/04/2009.

⁴⁰ Bron: http://de.wikipedia.org/wiki/Bernhard_von_Breidenbach, geraadpleegd op 18/04/2009.

⁴¹ S. Lievens. “*Tvoyage*” van Joos Van Ghistele naar het Nabije Oosten (1481-1485). Leuven (onuitgegeven licentiaatverhandeling K.U. Leuven), 1986. pp. 5-6.

⁴² Ibid. pp. 6-7.

⁴³ Ibid. p. 7.

geheugen. De laatste methode is uiteraard minder betrouwbaar. Daarnaast is er de taal waarin het werk verscheen. Tot de 15^e eeuw verschenen er bijna uitsluitend werken in het Latijn, vanaf 1500 CE won de volkstaal aan invloed. Ook qua vorm zijn er verschillen en gelijkenissen te vinden. De meeste schrijvers opteerden ofwel voor een kosmografie met een holistische benadering, ofwel voor een verslag van etappe tot etappe. Van Gistel koos voor dit laatste. Het totaal ontbreken van afbeeldingen is evenzeer een kenmerk van laatmiddeleeuwse reisverhalen. Daarnaast kent een realistisch reisverhaal de voorwaarde dat de reis zich moet afspelen in een bestaand land en de manieren van reizen die door de auteur worden beschreven mogelijk zijn op de genoemde plaats(en). Tot slot moet dat wat hij noteerde enige mate van detail kennen, zodat kan worden gezien of hij er daadwerkelijk is geweest.

Dit ooggetuigenverslag kan natuurlijk worden aangevuld met zaken die de auteur niet zelf heeft gezien, hetgeen ondermeer István Bejczy stelt.⁴⁴ De genoemde zaken zijn natuurlijk de belevenissen van de reiziger zelf, en dus zaken die hem opvielen.⁴⁵ Voorts worden zijn manier van reizen, een bepaalde chronologische volgorde van vertellen en bevat vaak vergelijkingen tussen het thuisland van de reiziger (en diens publiek) en de beschreven streek genoemd. Verder is een reisverhaal geschreven voor een (burgerlijk) publiek, hetgeen volgens Debaene tot uiting kwam via het realistische aspect van de reisverhalen.⁴⁶ Drie andere belangrijke aspecten van laatmiddeleeuwse reisverhalen zijn de opbouw, etno-geografische kenmerken en het religieuze en het wereldlijke karakter van het verhaal.

Tot slot heeft een reisverhaal een doel, dat per verhaal verschilt. In het geval van *Tvoyage* is het doel van het verhaal voornamelijk didactisch van aard. De auteur wil de lezer iets leren en vertellen over de gebieden waar hij is geweest. Daarnaast is er het vermakelijke element; de auteur wil zijn lezers ontspanning bieden. Opiniërende reisverhalen bestonden nog niet als zodanig in de late middeleeuwen. Tot slot kan de auteurs zijn eigen (verborgen) doelen nastreven, zoals wordt bekeken in hoofdstuk 2.3.4.

1.1.5. Het reisverhaal als historische bron

Juist omdat er zoveel diverse soorten reisverhalen bestaan, is het niet eenvoudig om te bepalen in welke mate men ze als historische bron kan aanwenden. Dit is een zeer lastige opgave, daar de geschiktheid, authenticiteit en het waarheidsgehalte immers van werk tot werk en van auteur tot auteur verschillen:

“De persoonlijkheid van de auteur is van groot belang, niet alleen omdat men dan een vergelijking kan maken tussen wat men van zijn leven weet en wat hij schrijft, maar ook vooral omdat zijn vorming en ervaringen een licht werpen op de kwaliteit van zijn getuigenis. Indien de reiziger niet zelf de

⁴⁴ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 90.

⁴⁵ Z. Von Martels. “Introduction: the eye and the eye’s mind.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. XII.

⁴⁶ L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antiquariaat Merlijn, Hulst, 1977. p. 283.

*auteur is, moet men zich afvragen of de ene het getuigenis van de ander wel nauwkeurig heeft weergegeven.*⁴⁷

Omwille van dit wordt in deze masterproef een discoursanalyse gemaakt van het discours van Van Gistel en Zeebout. Over het leven van Joos van Gistel is relatief bekend en dit komt aan bod in het volgende hoofdstuk. Hierdoor kan redelijk goed worden ingeschat hoeveel zijn verhaal waard is en hoe groot de kans is dat zijn vertellingen op de realiteit zoals de auteur die optekende berusten. Uiteraard kent *Tvoyage* vele citaten en ontleningen uit andere literatuur, die door Gaspar⁴⁸ zijn opgespoord en nagetrokken.

De historische relevantie is verschillend per reisverhaal volgens Richard. Voor elke bron zijn positieve en negatieve aspecten te onderscheiden.⁴⁹ De grote intertekstualiteit en onderlinge inwisselbaarheid van verhalen vanwege de vele ontleningen komt de relevantie uiteraard niet ten goede, al werden die doorgaans met de beste bedoelingen ondernomen. Daarnaast speelt het publiek voor wie men schreef en accuratesse van de schrijver mee, zeker wanneer het verslag pas na de reis werd opgesteld. Hiertegenover staan een aantal positieve aspecten, zoals de schat aan gegevens over zowel hetgeen de auteur zag als ooggetuige als over zijn reacties hierop. Ook zijn de besproken onderwerpen zeer divers en droegen deze sterk bij aan de ontwikkeling van het kennisniveau in Europa.⁵⁰

In hoofdstuk 2.2 wordt *Tvoyage* aan een kritische analyse onderworpen, waarin zo veel mogelijk zaken die bepalen of dit reisverslag als betrouwbare bron kan dienen worden besproken, gevolgd door een conclusie op basis van de zeven grote vragen van de historische kritiek.

1.2. Algemene zaken betreffende reizen in de late middeleeuwen

In de onderstaande subparagrafen zullen een aantal aspecten van reizen in de middeleeuwen worden behandeld, zoals de samenstelling van reisgezelschappen, de invloed van wegen op het reizen. Ook wordt gekeken naar de gevaren en kosten die het reizen met zich meebracht. Bij iedere subparagraaf wordt aangegeven in welke mate dit aspect van reizen betrekking had op Van Gistel en de zijnen.

1.2.1. Reisgezelschappen en lokale gastvrijheid

Zoals vele anderen reisde Van Gistel in gezelschap, maar hoe deze groepen reizigers precies waren samengesteld, verschillen per tijdsperiode, reistijd, bestemming, land van herkomst, doel van de reis, budget van de reiziger, etc. Ook Van Gistels compagnie veranderde. Tot aan Keulen reisde Van Gistel met zijn kapelaan Jan van Quisthout en vanaf Palestina reisden zij opnieuw samen. Tussen Keulen en het Heilige Land trokken ze met een aantal vrienden en dienaren. Omwille van de diversiteit in samenstelling

⁴⁷ S. Lievens. “*Tvoyage*” van Joos Van Ghistele naar het Nabije Oosten (1481-1485). Leuven (onuitgegeven licentiaatverhandeling K.U. Leuven), 1986. p. 8.

⁴⁸ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. XI-LVII.

⁴⁹ J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. pp. 55-60.

⁵⁰ S. Lievens. “*Tvoyage*” van Joos Van Ghistele naar het Nabije Oosten (1481-1485). Leuven (onuitgegeven licentiaatverhandeling K.U. Leuven), 1986. pp. 11-12.

van dit en andere reisgezelschappen stelt Maćzak⁵¹ dat er geen algemeen patroon is.⁵² Het spreekt voor zich dat reizen in een groep voordelen bood. Zo was het ondermeer veiliger en goedkoper.⁵³ Vaste waarde in bijna alle gezelschappen, uitgezonderd arme pelgrims, was de aanwezigheid van dienaren. Edellieden en vorsten reisden met groot gevolg. Enkelen van hen zijn bij naam gekend, van de meerderheid vernoemde men de functie, maar velen werden niet eens genoemd:

*“The existence of servants was such an obvious fact of life that they were often not mentioned at all.”*⁵⁴

Hiervan is ook sprake bij ridder Joos van Gistel. Er heerst onduidelijkheid over de vermelde dienaar in *Tvoyage* (cfr. H.2.2). Na de pelgrimstocht in Palestina terugkeerde een deel van het gezelschap terug, maar Van Gistel reisde verder met een dienaar. Het is mogelijk dat met die dienaar kapelaan Van Quisthout werd bedoeld,⁵⁵ maar ook kan het gaan om een anonieme, derde persoon.

Tot slot bestonden reisgenootschappen lang niet altijd uit mensen die elkaar kenden. Heel vaak werden in herbergen voorstellen gedaan om samen verder te reizen, om zo kosten te sparen, prettiger te reizen en weerbaar te zijn tegen rovers. Volgens Maćzak vertrouwden reizigers elkaar behoorlijk en genoten handelaars om verschillende redenen de voorkeur om mee op te trekken:

*“[...] since their [handelaars, S.V.] professional integrity was an essential element in dealing with one other [...] Merchants were well informed about local conditions [...]”*⁵⁶

Bovendien konden reizigers ook vaak in steden rekenen op handelaren, die dezelfde nationaliteit hadden als zijzelf. Het gebeurde meer dan eens dat een reiziger in den vreemde door een landgenoot werd ontvangen (tegen betaling). Hoe verder en vreemder de stad, des te hartelijker de ontvangst. Volgens Maćzak genoten vooral Italianen, Duitsers en Nederlanders van gastvrijheid van landgenoten:

*“The Italian, German or Dutch traveller could get by, however, without learning any difficult expressions in the local language, because he might well have found hospitality with one of his fellow countrymen [...]”*⁵⁷

Ook in *Tvoyage* gebeurt het meermaals dat Van Gistel en de zijnen bij landgenoten verbleven. Zo kwamen zij in Cairo bij Francisco Tudesco, een koopman uit Mechelen, die hen graag onderdak verleende.⁵⁸ Na enkele weken in de stad te zijn geweest ontmoeten zij daar enkele kooplui:

“[...] zo quamen daer vijf oft zes coopliden van Alexandrien ende andere van Damiaten, eeneghe gheboren van Venegen [Venetië, S.V.] ende andere van Jeneven [Genève, S.V.], daer inden landen

⁵¹ Het werk van Antoni Maćzak is weliswaar getiteld *Travel in Early Modern Europe*, maar de schrijver geeft meermaals aan dat hij deze periode beschouwt als van eind 15e eeuw tot midden 17e eeuw. Het is dus ook van toepassing op de late middeleeuwen en dus geschikt, ondanks het predikaat *Early Modern*.

⁵² A. Maćzak. *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. p. 120.

⁵³ Ibid. p. 121.

⁵⁴ Ibid. p. 122.

⁵⁵ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XI.

⁵⁶ A. Maćzak. *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. p. 136.

⁵⁷ Ibid. p. 29.

⁵⁸ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 172.

*noch niet langhe ghewoont hebbende [...] De vooren ghenomde voyagiers [Van Gistel c.s., S.V.] dat vernomen hebbende, maecten ter stont kennesse ande voorseyde coopliden [...]*⁵⁹

Na de ontmoeting besloot men samen verder te reizen. Dit omwille van eerdergenoemde redenen, maar ook omdat men het goed met elkaar kon vinden (*grootte chiere ende goet gheselschip*). Zo goed zelfs dat de kooplui Van Gistel uitnodigden naar Damiëta en Alexandrië te komen en daar bij hen te logeren:

*“[...] zo logierden zij ten huuse van een vanden coopliden daer mede zij commen waren, hemlieden doende grootte chiere ende goet gheselschip, ende en mochten niet betalen.”*⁶⁰

De stellingen van Maćzak betreffende gastvrijheid en samen reizen worden dus in *Tvoyage* bevestigd.

1.2.2. Wegen

In reisverhalen wordt weinig verwezen naar de staat van de weg. Deze was goed, slecht of heel slecht. Juist extremiteiten maakten dat opmerkingen over wegen werden opgenomen in de verhalen van reizigers. Aangezien de meeste wegen karrensporen waren werd de kwaliteit van de weg bepaald door het weer; regen zorgde voor modder, droogte voor stof. Indien het water kon weglopen langs de berm kwam dit de kwaliteit ten goede.⁶¹

Daarnaast kenden reizigers het probleem van het ontbreken van wegbewijzing, met verdwalen tot gevolg.⁶² Onbekend terrein was geen voorwaarde voor verdwalen:

*“It is easy to assume that roads between large towns were sufficiently well-trodden for travellers not to get lost. It seems, however, the reality was otherwise.”*⁶³

Dit was namelijk sterk afhankelijk van gebied tot gebied, volgens Maćzak was het algemeen bekend dat de wegen in de Nederlanden en Engeland goed waren.⁶⁴

In gebieden met slechte wegen en lange afstanden konden reizigers een beroep doen op gidsen. Niet alleen leidden zij hen naar hun bestemmingen, vaak kleurden zij de reisverhalen mee in, doordat hun informatie en verhalen werden opgenomen in de reisverslagen.⁶⁵ Ook in *Tvoyage* is dit te merken. Van Gistel haalt meermaals verhalen aan die hij van de lokale bevolking (die de gidsen leverde) hoorde. Over het aannemen van een gids (*trousseman* of *trusseman*, die ook de functie van tolk uitoefende) was zijn advies:

⁵⁹ Ibid. p. 200.

⁶⁰ Ibid. p. 211.

⁶¹ A. Maćzak. *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. pp. 4-6.

⁶² Ibid. p. 6.

⁶³ Ibid. p. 11.

⁶⁴ Ibid. p. 11.

⁶⁵ Ibid. p. 15.

“[...] zo behouft elken gheselschap ten minsten eenen ghetrauwen trousseman [...] dat es eenen die Italiaens ende Arabiaens can, oft anders en waert niet moghelic datmen duer tlandt gheraken zoude [...]”⁶⁶

Hieraan voegde hij toe dat men in de keuze van de gids best afging op advies van (bevriende kooplui) en dat als de gids duur was, dit zeker geen belet moest vormen. Want een goedkope gids had vaak slechte kennis, kende vaak enkel Arabisch en was dus niet te vertrouwen.⁶⁷

In de late middeleeuwen werd steeds meer gereisd per paard en ezel (of per kameel), maar het gros van de reizigers deed dit te voet. Het voordeel van reizen te voet was de lage kost, al ging het niet zo snel als reizen te paard. Volgens Maćzak was te paard reizen ook typisch voor de gegoede burgerij en de adel, daar waar het volk vaak te voet reisde.⁶⁸

Van Gistel maakte gebruik van allerlei vervoersmiddelen, maar zal ongetwijfeld (alleen al vanwege de door hem afgelegde afstand) meer per kameel of paard hebben gereisd. Hij was dan ook een edelman. Verder reisde hij veel per schip, boot en karavaan.

1.2.3. Gevaren en kosten van reizen

Reizen is per definitie gevaarlijk, vandaar dat een reiziger zelf een inschatting maakt van het gevaar en de risico's accepteert of niet. Maćzak stelt dan ook dat:

*“People who travelled for their own pleasure or interest accepted a level of danger which today would keep the majority of potential European tourists at home.”*⁶⁹

Grosso modo waren er drie grote gevaren waarmee reizigers in aanraking kwamen; verdwalen, rovers en ziekten.⁷⁰ Verdwalen gebeurde geregeld, maar was vooral gevaarlijk indien het reisgezelschap of de enkele reiziger met rovers geconfronteerd werd.⁷¹ Overigens werden soms ook grote karavanen aangevallen, zoals ook Van Gistel overkomt:

*“[...] achter eenen huevel van sande lach eene enbuke van eenen deel fijnen ruters, kerstenen Catelanen, haer avontuere souckende, die daer commen waren met eender galleyen subtijl ende met twee fuusten, wel voorsien eeneghe met stalen boghen, andere met cnipbussen ende anderen gheweere, die daer pleghen in ghelijcker manieren den passanten dicwilt vele quaets te doene.”*⁷²

Dat ziekten een grote bedreiging vormden, behoeft weinig uitleg. Er bestonden vele reisadviezen van dokters om goed (dik) gekleed op weg te gaan om de buik, nieren en borst te beschermen.⁷³ Letsel kon

⁶⁶ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 4.

⁶⁷ Ibid. p. 4.

⁶⁸ A. Maćzak. *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. p. 21.

⁶⁹ Ibid. pp. 158-159.

⁷⁰ Ibid. p. 15.

⁷¹ Ibid. p. 14.

⁷² A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 168-169.

⁷³ A. Maćzak. *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. p. 21.

ook voortkomen uit natuurgeweld, zoals stormen.⁷⁴ Van Gistel kon hierover meepraten, daar hij meermaals in stormen verzeild raakte.

Als reactie op de gevaren die aan reizen waren verbonden, besloten veel reizigers in groep te reizen en zo samen te kunnen optrekken, zoals Van Gistel deed. Tegen woestijnrovers nam het gezelschap enkele Mamluken in dienst als beschermers:

“[...] met hemlieden nemende zes oft zeven mammelucken van kennessen, als Nassardijn ende andere, wel voorsien van wapenen ende gheweere, ter causen dat omtrent die plecken daer de voorseyde reysen wilden, dicwilt Arabianen pleghen te ligghene met grooten hoopen, de welke den passanten groot verdriet doen als zijt zo gheleghen sien [...]”⁷⁵

Bovendien was samen reizen ook goedkoper, daar kosten werden gedeeld.⁷⁶ Reizen was immers een dure aangelegenheid die slechts weinigen zich konden veroorloven, zeker wanneer het reizen van lange(re) duur betrof, zoals in het geval van *Tvoyage*.

In de eerste plaats waren er de kosten voor een gids, verder moest ook proviand worden ingeslagen, paarden gekocht, gehuurd of onderhouden en allerhande andere reisbenodigdheden (matrassen, lakens, pannen, reispillen en kleding)⁷⁷ aangeschaft. Wat die reisbenodigdheden precies inhielden verschilde natuurlijk per reis. Van Gistel raadde zijn lezers het volgende aan:

“[...] zo es elken van noode voorsien te zijne [...] van laxativen ende principalic van wat rubarberen ende pillen van alfangienen [...] van eenen barillen goets wijns, van eyeren, hinnen, confecten ende van wat bisquijds up voordeel ghemaect met suker ende specien, zo men daer in dien landen [in de omgeving van Venetië, S.V.] wel maken can. Moedt ooc met u voeren maeltraetsen, bedden, slaaplakenen, oorcussenen, decsele ende goede pye cleederen, want up de zee eyst meest des nachts wonderlicker cout, ende oec des snachts te lande [...]”⁷⁸

In bepaalde gevallen was het beter zaken te huren, in andere gevallen ging men beter over tot aanschaf. Zo adviseerde Van Gistel:

“[...] om den minsten cost dat ghij zelve kemels oft mulen coopt dan huert, want men zoude den mockers, dat zijn de vrachtenaers, meer van hueren gheven dan de mulen kosten zouden [...]”⁷⁹

De enige kosten waarover Van Gistel spreekt zijn tolgelden en belastingen die in Cairo en Alexandrië dienden te worden betaald. In Cairo ging het om een bedrag van vijf ducaten,⁸⁰ in Alexandrië moest men meer betalen:

⁷⁴ Ibid. p. 171.

⁷⁵ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 201.

⁷⁶ A. Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. p. 121.

⁷⁷ A. Wolff, *How Many Miles to Babylon? Travels and Adventures to Egypt and Beyond, from 1200 to 1640*. Liverpool University Press, Liverpool, 2003. p. 54.

⁷⁸ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 3-4.

⁷⁹ Ibid. p. 4.

⁸⁰ Ibid. p. 173.

*“[...] moet daer gheven den hondersten penninc van zijnen ghelde, ende den tienden penninc van alden anderen goeden [...]”*⁸¹

Over zijn overige uitgaven zwijgt Van Gistel en het is dus nagenoeg onmogelijk te berekenen wat deze reis hem heeft gekost, hoewel het waarschijnlijk veel was.

1.3. *Tvoyage* over reizen

Het eerste boek van de reis van Joos van Gistel vormt een algemene inleiding en handelt over raadgevingen en waarschuwingen inzake reizen naar het Oosten en enkele korte verhandelingen over Mohammed, de islam, moslims, oosterse christenen en joden. In kapittel 1 wordt tweemaal uitdrukkelijk gezegd dat de opgenomen adviezen moeten worden opgevolgd:

*“So wie wille heeft te reysene naer Levanten ende te besouckene de landen van over zee, ende daer eeneghen tijt in diversschen plecken reysen ende converseren wille, hem es wel van noode dat hy hem voorsie ende late informeren van vele zaken [...]”*⁸²

In de volgende subparagrafen worden enkele van Van Gistels reisadviezen en zijn opmerkingen over oosterse gebruiken en wetten aangehaald. Hij geeft wat algemene tips, benoemt zaken waarop men moest letten, de wetten waaraan men zich diende te houden en enkele lokale gebruiken.

Door de bestudering van Van Gistels discours in boek III ga ik er vanuit dat kapitels 1 en 2 van boek I (handelend over reisadviezen en oosterse gebruiken en wetten) van de hand van Van Gistel zijn. De overige vijf (over religieuze zaken) zijn volgens mij van Zeebout.

1.3.1. Reisadviezen

Van Gistel stelt in kapittel 1 dat men niet op reis kon gaan wanneer het geweten en de lichamelijke conditie niet in orde waren. Vandaar dat men zich alvorens te vertrekken diende te wenden tot een priester, bij voorkeur tot de paus zelf. Van Gistel zelf doet dit zelf ook en reist naar Rome alvorens op pelgrimage te vertrekken. Daarnaast was het aangewezen een testament op te maken en alle zaken thuis goed af te wikkelen en op schrift te stellen, daar een reis niet zonder gevaar was.⁸³ Tot slot raadde Van Gistel zijn lezers aan geld te deponeren in een Venetiaanse bank, omdat de daar verkregen wissel in diverse steden in Palestina, Syrië en Egypte geldig was:

*“Voort een yghelic reysende ten lande waert in, behouft hem te voorsiene van ghelde, dat up den wissel te legghene in dese maertsen in eeneghe steden die dat useren, omme te vinden ende heffene te Venegen, emmers besprekende al costet wat meer [...] oft anders zoudemen over tzee al te vele verliesen.”*⁸⁴

⁸¹ Ibid. p. 214.

⁸² Ibid. p. 3.

⁸³ Ibid. p. 3.

⁸⁴ Ibid. p. 3.

Dit werd aangeraden zodat men het geld niet kon verliezen of niet kon worden bestolen. Een reiziger zonder geld kon niet anders dan in gevaar en problemen komen, aldus Van Gistel. Geld was onmisbaar en van levensbelang, temeer er reisbenodigdheden moesten worden aangeschaft (cfr. supra).

Wanneer een reiziger zijn wereldlijke en geestelijke zaken op orde had, kon hij vertrekken, indien hij een gids had die hem kon rondleiden. Het inhuren en betalen van een gids achtte Van Gistel zeer belangrijk (cfr. supra). Een alternatief voor het ondernemen van een eigen tocht was het boeken van een overtocht plus gegidste rondreis door het Heilige Land. Het was mogelijk in Venetië een dergelijke reis te boeken bij een reisbureau *avant la lettre*. Overigens deed Van Gistel dit zelf niet, omdat hij verder wilde reizen dan hetgeen het arrangement aanbood. Voor pelgrims had deze vooraf geboekte rondreis voordelen. Zo was men relatief veilig doordat men in een groep reisde en hoefde men in Palestina zelf geen gidsen en muil dieren, etc. te huren bij menners (*mockers*):

“[...] *want die maer te dien tveen plecken [Jeruzalem en het Katharinaklooster, S.V.] en reysen, en gheven niet veel ghelts uute dan extraordinaire, met dat zij alle compacten meest maken metten patronen ende metten trousse mannen ende mockers [...]*”⁸⁵

Wat betreft het vervoer had Van Gistel ook enkele adviezen. Indien men over zee ging, was het verstandig te kiezen voor:

“[...] *een goed, vast scip, want met ouden, onvasten scepen eist zorchelic ter zee varen, om de groote stuermen diere dicwil onvoorsien upcommen.*”⁸⁶

De galleien waarmee pelgrims doorgaans voeren waren relatief veilig, net zoals nieuwe schepen, al lag de veiligheid van de reiziger natuurlijk in de handen van God en van “*eenen goeden, ghetrauwen scippere ende patroen*”.⁸⁷ Wanneer men over land reisde, lag dit in de handen van de gids, vandaar dat men een goede en betrouwbare nodig had. Men kon te voet gaan of wat muil dieren en menners huren of kopen. Hoe langer de reis, des beter het was om niet lopend te gaan, volgens Van Gistel.⁸⁸ Daarnaast was zijn advies zo veel mogelijk in gezelschap van Arabieren te reizen, daar de bewoners van oasen niet geneigd waren onbekenden zomaar te helpen, onderdak te bieden of zelfs maar de dieren te laten drinken. Ook bij tolwegen was het handig wanneer ambtenaren enkele leden van het reisgezelschap kenden.⁸⁹ Indien een lezer al deze adviezen opvolgde, kon zijn reis niet misgaan, zolang men evenwel niet vergat zich aan een aantal gebruiken en wetten te houden.

1.3.2. Oosterse gebruiken en wetten

De rest van kapittel 1 en een deel van kapittel 2 handelt over de gebruiken en wetten waaraan reizigers in Palestina (en Egypte) zich moesten houden, of hoe Van Gistel hen adviseerde zich te gedragen. Hij stelde

⁸⁵ Ibid. p. 3.

⁸⁶ Ibid. p. 3.

⁸⁷ Ibid. p. 3.

⁸⁸ Ibid. p. 4.

⁸⁹ Ibid. p. 5.

hierbij wel op dat deze adviezen vooral golden voor zij die niet in een georganiseerde reis rondtrekken. Uiteraard had hij al zijn eigen aanwijzingen in praktijk gebracht.⁹⁰

Zo stelde hij voor om op te trekken met enkele Arabieren en handelaren, en om als reisgezelschap gemeenschappelijk enkele Mamluken te huren die het gezelschap konden beschermen tegen dieven en rovers.⁹¹ Ook moest men, ondanks de aanwezigheid van die Mamluken en de gids, ten overstaan van derden niet te laten merken dat men christen was. Dit gold enkel wanneer men zich buiten steden bevond. Indien reizigers dit deden gingen ze wel in tegen de wet van de sultan (*souldaen*):

“[...] *overmids dat de souldaen elken consenteert te rijdene, van wat secten hij zij [...]*”⁹²

Van Gistel vond zijn veiligheid klaarblijkelijk belangrijker dan te gehoorzamen aan de wil van de sultan. Hij ging dus niet gekleed als christen (zijn ‘sekte’) maar als moslim. Van Gistel doet uitschijnen dat dit het verstandigst en meest voorkomend was, maar dat is ongewis. Hij haalt enkele voorbeelden aan wat er zou kunnen gebeuren indien men zijn raad in de wind zou slaan.⁹³

In steden was het ten strengste verboden voor christenen om als *heyden* gekleed te gaan. Indien men er enkel doorheen reed hoefde men zich niet om te kleden. Wanneer er evenwel kort verbleven of overnacht werd, moest dit wel:

“*Maer ghij moedt weten datmen in gheenen vermaerden coopsteden commen en mach ghecleedt als heyden, up groote peynen ende verbuerten, maer eist datmen comt in steden daer men duer rijden wilt, niet letten oft maer eenen nacht rusten, ende men onderweghen niet bekent heeft ghesijn als kerstin, zo machmen wel stoutelic bliven int heydensche abijt, altoes fingierende heydin zijnde.*”⁹⁴

Van Gistel merkt vervolgens op dat men ook qua gedrag moest oppassen, omdat het drinken van wijn (hetgeen stiekem moest gebeuren)⁹⁵ en het ruw en grof bejegenen van anderen voor grote problemen konden zorgen. Ook moest men niet te zeer opgaan in zijn rol als moslim; de moskeeën waren voor christenen streng verboden gebied.⁹⁶ Religie was sowieso een heikel onderwerp, dat in gesprekken beter werd vermeden:

“*Voort zo moet hem elc wachten daer in dien landen eeneghe argumenten jehens de heydenen te makene, ende principalic angaende huerlieder wet ende gheloeve [...] nochtans eyst al sorghelic up avontuere oft zij hem daer in verhidtten [...]*”⁹⁷

Ook was het (toch zeker voor christenen) verboden de wetten van het land te bespreken, ter discussie te stellen of er opmerkingen over te maken:

⁹⁰ Ibid. p. 8.

⁹¹ Ibid. p. 5.

⁹² Ibid. p. 4.

⁹³ Ibid. pp. 6-7.

⁹⁴ Ibid. pp. 4-5.

⁹⁵ Ibid. p. 8.

⁹⁶ Ibid. p. 5.

⁹⁷ Ibid. p. 6.

*“[...] ooc eyst verboden up dlijf jeghen haerlieder wet niet te zegghene noch argueerne, niet tselfs de vadere jeghen den zone, ende dicwille eist bevonden datmer qualic mede ghevaren heeft ende in grooten dangiere ghecommen es.”*⁹⁸

Het bespreken van andere politieke of gevoelige zaken, zoals het proberen te bekeren van moslims of het verleiden van leden van het reisgezelschap om mee te gaan naar Europa, werd door Van Gistel ten sterkste afgeraden. Hiertoe diende het voorbeeld van een Mamluk genaamd Nassardijn, die afkomstig was uit Venetië en enkele Venetiaanse kooplui (met wie Van Gistel in Egypte optrok) benaderde om naar huis te kunnen terugkeren. Een van hen probeerde hem te helpen Cairo te verlaten, waarop de Mamluk honderd goudstukken van hem eiste, omdat de koopman de wetten van de sultan had overtreden. Hij moest betalen en verliet vervolgens het land.⁹⁹

Van Gistel sluit af met de opmerking dat reizigers zich onder geen beding mochten laten verleiden om wraak te willen nemen op de moslims, omdat deze met meer waren en anders op hun beurt wraak zouden nemen op de christenen in hun land. Ook zei hij dat geen enkele van de islamitische, joodse of orthodoxe volken te vertrouwen was en men alleen kon uitgaan van Europeanen. Dit omdat alleen zij hun geloofsgenoten in den vreemde niet zouden willen bedriegen of kwaad berokkenen.¹⁰⁰

⁹⁸ Ibid. p. 6.

⁹⁹ Ibid. pp. 6-7.

¹⁰⁰ Ibid. pp. 8-9.

2. Joos van Gistel en *Tvoyage*

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is plaats voor een korte voorgeschiedenis van de contacten tussen Europa en de islamwereld. Daarna zal de figuur van Joos van Gistel in deze traditie worden geplaatst, met aandacht voor zijn afkomst, status en achtergrond. Na een beknopte biografie komt een grondige bestudering van *Tvoyage* aan bod. De nadruk ligt op diverse aspecten. Zo worden de verschillende versies bestudeerd waarin de bron is overgeleverd en wordt de lange lijst van werken die werden geconsulteerd door Zeebout opgesomd. Voorts wordt iets gezegd over het reisverloop en Van Gistels reisdoelen, om vervolgens af te sluiten met de verspreiding en impact van het werk. Ook zal rekening worden gehouden met het publiek.

Al deze stappen zijn noodzakelijk om in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk te komen tot het decoderen en deconstrueren van *Tvoyage*, waarbij gebruik zal worden gemaakt van zeven elementen uit de historische kritiek. Dit gebeurt om in hoofdstuk III zo goed mogelijk een tekstkritische discoursanalyse te kunnen maken van mijn bron.

2.1. Voorgeschiedenis van contacten tussen christelijke en islamitische gebieden

Na enkele eeuwen van relatieve vreedzame coëxistentie tussen het christelijke en het islamitische gedeelte van de Middellandse Zee, werd het politieke landschap sterk veranderd door de nederlaag van Byzantium tegen de Turkse Seljuken bij Manzikert (Malazgird) in 1071 CE. Deze bezetten bijna heel Anatolië, maar raakten eind 11^e eeuw verdeeld waarop Alexios I Komnenos de tijd rijp achtte om het gebied te heroveren. Hij vroeg Europa hem hierbij te helpen door ridderlegers te sturen.¹⁰¹ Paus Urbanus II speelde hier op in en riep op tot een kruistocht, die groot gehoor vond, zowel onder soldaten als het gewone volk.¹⁰²

In plaats van de veroverde gebieden aan de Byzantijnse keizer over te dragen besloot Boudewijn van Boulogne om als eerste christelijke edelman een eigen rijk te stichten.¹⁰³ Uiteindelijk werden de kruisvaarderstaten verenigd in het koninkrijk Jeruzalem (1099-1187), dat graafschap Edessa (1098-1144), het prinsdom Antiochië (1098-1268) en het graafschap Tripoli (1109-1289) omvatte.¹⁰⁴ Deze veroveringen door Frankische legers gingen gepaard met veel bloed en wraak en maakte een diepe haat los onder moslims. Daarnaast werden allerlei privileges van minderheden (joden, Armeniërs, Grieken, etc.) opgeschort, terwijl Franken hun bevoorrechte posities overnamen. Ook de toegenomen kolonisatie van gronden door Europese avonturiers leidde tot spanningen.¹⁰⁵

¹⁰¹ J. Van Steenbergen, *Geschiedenis van de Islamwereld*. Academia Press, Gent, 2007. p. 33.

¹⁰² W. Blockmans en P. Hoppenbrouwer, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2004. pp. 242-251.

¹⁰³ Ibid. pp. 251-253.

¹⁰⁴ J. Van Steenbergen, *Geschiedenis van de Islamwereld*. Academia Press, Gent, 2007. p. 33.

¹⁰⁵ W. Blockmans en P. Hoppenbrouwer, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2004. pp. 251-253.

Pas in het midden van de 12^e eeuw waren de moslims bij machte iets terug te doen onder leiding van Nur al-Din Mahmud bin Zangi, de *atabeg* van Aleppo. Deze veroverde Damascus in 1154 en zond Yusuf Salah al-Din bin Ayyub naar Egypte om af te rekenen met de Fatimieden, die werden verslagen.¹⁰⁶ Hierdoor beschikte Salah al-Din over voldoende geld, macht en soldaten om de moslims te verenigen en samen te laten optrekken. Dit resulteerde uiteindelijk in de herovering van Jeruzalem in 1187.¹⁰⁷ De daarop volgende (derde) kruistocht met Richard Leeuwenhart en Frederik Barbarossa aan het hoofd eindigde in een gelijkspel en leidde tot een verdrag met Salah al-Din in 1191, die Akko als laatste kruisvaarderstad overliet, tot zij in 1291 definitief werd veroverd.¹⁰⁸

De periode van de kruistochten had enkele belangrijke consequenties. In de eerste plaats waren de verhoudingen tussen beide gebieden ernstig verstoord geraakt. Ook de relaties met Byzantium waren verslechterd door de plundering van Constantinopel tijdens de vierde kruistocht in 1204 en de installatie van het Latijnse Keizerrijk.¹⁰⁹ Voorts had de korte aanwezigheid in de Levant Europese geleerden de mogelijkheid gegeven om allerhande wetenschappelijke werken te vertalen en over zeer veel diverse zaken kennis op te doen (cfr. supra). Uiteraard speelde ook de reconquista in Spanje hierin een grote rol. Een deel van deze kennis spitste zich toe op maritieme zaken, waardoor de handel in de Middellandse Zee een sterke impuls kende, dankzij de toegenomen maritieme en cartografische kennis van ondermeer Pisanen, Genuezen en Venetianen, en de toegenomen rijkdom van deze stadstaten. De islamwereld profiteerde evenzeer van deze commerciële betrekkingen en verdiende veel geld aan de transithandel in luxegoederen tussen India en Europa. Egypte vormde de centrale spil in deze transithandel.¹¹⁰

Na de val van Akko (1291) bleef een militaire reactie vanuit Europa uit. De handel werd wel voortgezet. Beide zijden leken tot een machtsevenwicht te zijn gekomen en geen van beide partijen wilde dit in gevaar brengen. Binnen Europa hadden de kruistochten geleid tot een gevoel van respect voor de moslimvijand. In de islamwereld overheerste angst voor een nieuwe invasie. Daarnaast zorgden een aantal interne oorlogen en conflicten ervoor dat er niet één front tegen de ander kon worden gevormd. Met de opkomst van de Ottomanen in de 14e, maar vooral de 15e eeuw veranderde dit. Europa schrok enorm van inname van Constantinopel door Mehmed II in 1453.¹¹¹ Niet langer waren de Europese vorstendommen de aanvallers en de islamwereld het strijdtoneel, de rollen waren omgedraaid. Een nieuwe confrontatie tussen beide werelden leek onafwendbaar.¹¹²

¹⁰⁶ P. M. Holt, "The Mamluk Institution." In: *A Companion to the History of the Middle East*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2005. p. 157.

¹⁰⁷ B. Lewis, *Het Midden Oosten. 2000 jaar culturele en politieke geschiedenis*. Forum, Amsterdam, 2004. pp. 97-98.

¹⁰⁸ J. Van Steenbergen, *Geschiedenis van de Islamwereld*. Academia Press, Gent, 2007. p. 36.

¹⁰⁹ W. Blockmans en P. Hoppenbrouwer, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2004. pp. 257-258.

¹¹⁰ R.S. Humphreys. "Egypt in the world system of the later Middle Ages." In: *The Cambridge History of Egypt Vol. One: Islamic Egypt 640-1517*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. p. 454.

¹¹¹ A. Hourani, *A history of the Arab peoples*. Faber and Faber Ltd., Londen, 1991. p. 86.

¹¹² J. Van Steenbergen, *Geschiedenis van de Islamwereld*. Academia Press, Gent, 2007. p. 44.

2.2. Korte biografie van Joos van Gistel¹¹³

Niet enkel zijn reis naar de moslimwereld maakte Joos van Gistel beroemd bij zijn tijdgenoten, ook zijn werk als stadsmagistraat (voorschepen) en als officier van de vorst (groot-baljuw) maar vooral zijn adellijke status droegen hieraan bij.

Joos van Gistel¹¹⁴ werd in 1446 geboren in Gent als enige zoon van Isabelle de Wilde, vrouwe van Maalstede, Renesse en Kruiningen en van Gerard van Gistel, heer van Axel en Moere.¹¹⁵ In 1441 was Gerard van Gistel gekozen als schepen van de Keure van de stad Gent, en werd in 1449 door Filips de Goede, hertog van Bourgondië geïnstalleerd als grootbaljuw. Te midden van de Gentse Opstand van 1449-1453,¹¹⁶ met als inzet het recht op het heffen van een zoutbelasting (*gabelle*) door de hertog, viel dit uiteraard zeer slecht bij de Gentenaars. Alle functionarissen van de hertog werden als verraders gezien en zo veel mogelijk tegengewerkt. Op 8 oktober 1451 verbanden de Gentse gilden Gerard van Gistel en zijn familie uit de stad Gent, waarna familie Van Gistel zich terugtrok op kasteel Moere.

Gerard van Gistel bleef trouw aan de hertogen en zag zijn zoon Joos geplaatst in het gevolg van Karel, graaf van Charolais, de latere hertog Karel de Stoute van Bourgondië. In 1467, na de slag bij Brusthem, sloeg deze Joos van Gistel tot ridder. Na de dood van zijn heer in 1477 keerde Joos van Gistel terug naar Gent, waar hij voorschepen van de bank van de Keure werd. In 1480 werd hij herkozen. Enkele maanden na de ambtstermijn vertrok hij op zijn reis, in gezelschap van zijn neef Joris van Gistel, baljuw van Biervliet, kapelaan Jan van Quisthout, Jan van Vaernewijck en Joris Palinc. Zijn metgezellen reisden enkel naar Palestina en keerden binnen negen maanden terug. Van Gistel verbleef met Van Quisthout drie jaar in de Arabische wereld. Reizen zal Van Gistel niet vreemd zijn geweest; Frederik Buylaert stelt over de Brugse adel:¹¹⁷

“De adel van de stad Brugge en haar uitgebreide ommeland waren werelden die in belangrijke mate overlapt en voortdurend elkaars sociale samenstelling hebben bepaald. Er was een voortdurende migratie van familie van en naar Brugge. Ook het dagelijks leven van die elitefamilies laat zich niet eenduidig als ‘stedelijk’ of ‘landelijk’ omschrijven. Vermoedelijk hadden bijna alle Brugse patriciërsfamilies – en dan zeker die families die van adel waren of het wilden worden – buitengoederen. [...] en verbleven in een mogelijk seizoensgebonden ritme in hun verschillende pïeds

¹¹³ J. Frutier. Het lemma: “Ghistele, Joost of Jodocus van.” In: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 6*. A.W. Sijthoff's Uitgevers-maatschappij, Leiden, 1924. kol. 581-583.

¹¹⁴ F. Buylaert, *Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen*. Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent), 2008. p. 350.

¹¹⁵ Axel (gemeente Terneuzen, provincie Zeeland, Nederland), Kasteel Moere lag bij Zuiddorpe (gemeente Terneuzen, provincie Zeeland, Nederland), Maalstede (gemeente Kapelle, provincie Zeeland, Nederland), Renesse (gemeente Schouwen-Duiveland, provincie Zeeland, Nederland) en Kruiningen (gemeente Reimerswaal, provincie Zeeland, Nederland).

¹¹⁶ J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal*. Standen en Landen: 105, Kortrijk-Heule, 2004. pp. 503.

¹¹⁷ Volgens Buylaert gelden de geciteerde fenomenen niet exclusief voor de Brugse adel, maar is deze ook op andere edellieden van toepassing, inclusief Van Gistel.

à terres. [...] *De sociaal-politieke netwerken van deze elite werden niet door de Brugse stadsmuren begrensd.*”¹¹⁸

Een jaar na zijn terugkeer, in 1486, werd Joos van Gistel opnieuw gekozen tot voorschepen van de bank van de Keure en tussen 1492 en 1494 bekleedde hij het ambt van grootbaljuw van de stad Gent.¹¹⁹ Zijn verkiezing tot schepen duidde op het vertrouwen dat hij genoot bij de Gentse burgerij, zijn benoeming tot grootbaljuw op de fiducia die de Bourgondiërs in hem hadden. Dezelfde Bourgondiërs verleenden van Gistel vervolgens de (ceremoniële) titel van raadsheer en kamerheer van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone. Wonend in zijn kasteel bij Zuiddorpe, oefende Joos van Gistel tot zijn dood het ambt uit van erfschout van de ambachten van Hulst en Axel. Op 21 september 1516 overleed ridder Van Gistel en werd bijgezet in het familiegraf in de kerk van Zuiddorpe.

2.3. *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele: een kritische analyse*

Joos van Gistel schreef het verslag van zijn reis niet zelf. Hij liet dit doen door een geestelijke genaamd Ambrosius Zeebout.¹²⁰ Deze kon putten uit een aanzienlijke hoeveelheid aantekeningen die Van Gistel tijdens zijn reis schreef.¹²¹

2.3.1. Edities van *Tvoyage*

Het origineel van *Tvoyage* is niet langer voorhanden, vandaar dat men tegenwoordig is aangewezen op een drietal manuscripten en een drietal gedrukte versies van het verhaal. Het is aan de historicus om via determinering en datering te achterhalen welke versie het meest betrouwbaar is, waarbij o.a. de methode-Lachmann en die van Pasquali hem ter beschikking staan.¹²² Op pagina's XLVIII-LIII geeft Gaspar aan welke versies van *Tvoyage* aan ons zijn overgeleverd, bespreekt deze kort en vergelijkt ze met elkaar.¹²³ De drie nu volgende subparagrafen zijn een parafrase van Gaspars bevindingen op de voornoemde pagina's.

2.3.1.1. Manuscripten

Het oudste manuscript bevindt zich in de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth te Brussel en stamt uit ca. 1500. Het manuscript telt 2+408 bladen (papier), is onvolledig (een deel van het 30^e, en de

¹¹⁸ F. Buylaert. “Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge.” In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*. 4 [2007] nr. 2, pp. 55-56.

¹¹⁹ K. Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. G.B. van Goor Zonen's Uitgeversmaatschappij, Den Haag/Djakarta, 1952. pp. 635.

¹²⁰ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 86.

¹²¹ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 1.

¹²² M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. p. 96.

¹²³ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. XLVIII-LIII.

volledige 31e, 32e en 33e kapittels van boek VIII ontbreken) en kent geen titels of boeken. De tekst is van één hand (littera cursiva) in een vorm van Oost-Vlaams (te zien aan *–liede(n)*, *vrauwe*, *trauwe*, etc.) en tamelijk betrouwbaar; er werden slechts zesenzestig verschrijvingen gevonden.

Het tweede manuscript, daterend uit ca. 1535, ligt in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel en telt 276 bladen (papier). Deze versie kent wel representanten, maar geen titels of boeken. De tekst is geschreven in één hand (gotische bastarda) in een vorm van West-Vlaams (*–liede(n)*), maar tamelijk onnauwkeurig: hele of halve woorden en zinnen ontbreken. Deze versie omvat alle boeken en kapittels.

Het laatste manuscript, uit ca. 1600, bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Namen en telt 456 bladen (papier). Deze versie heeft ook geen titels of boeken, maar is wel geschreven in één hand (littera cursiva). Qua taal is het ambigu: het mist tal van West-Vlaamse woorduitgangen en naamvallen, maar kent anderzijds wel veel (West-Vlaamse) woorden die Zeebout ook gebruikte (*tlandt*, *gheleisen*, etc.).

2.3.1.2. Boekuitgaven

Van de gedrukte versies van *Tvoyage* zijn drie edities beschikbaar, die allen op verschillende locaties zijn te consulteren.

De eerste uitgave dateert van 1557 en werd verzorgd door de Gentse drukkerij van Hendrik van den Keere. Deze versie bevindt zich ondermeer in bibliotheken in Brussel, Gent,¹²⁴ Kortrijk, Amsterdam en Den Haag en telt 348 genummerde pagina's met gotische drukletters. Het eigenlijke verslag wordt voorafgegaan door het schild van Philip van Liedekercke (de kleinzoon van Joos van Gistel), een woord van de drukker aan diezelfde Van Liedekercke, een woord van de drukker aan de lezer, een lijst van geraadpleegde auteurs, een voorwoord van Ambrosius Zeebout en een beknopte bladwijzer. Na het verslag volgt Van Gistels wapen en een lofdicht over Van Gistel door Hendrik van den Keere.

De tweede versie stamt uit 1563, is ook van Hendrik van den Keere, en is enkel nog in te zien in Gent. Het drukwerk is een herdruk van de eerste versie en kent een aantal verbeteringen, zoals hoofdstukken, inhoudsopgave, een zaakregister en enkele nieuwe zettingen. Aantal pagina's en lettertype zijn hetzelfde.

De derde versie werd gedaan in 1572 te Gent door de weduwe van Gheeraert van Salenson, al werd het werk gedrukt in Antwerpen door Aegidius vanden Rade en telt 383 pagina's (wegens een foutieve paginanummering vanaf pagina 291). De appendix van Van den Keere's druk uit 1563 werd weggelaten. Deze uitgave ligt ter consultatie in Brussel, Gent, Leiden en Den Haag.

De drie versies zijn wat betreft de tekst van het reisverhaal quasi-identiek en de taal vertoont sterke kenmerken met hs. Eg. St., 55.473 (cfr. supra). Spelling en syntaxis werden door Van den Keere echter genormaliseerd (d.w.z.: gewijzigd). De drukker heeft ook hier en daar kleine inhoudelijke wijzigingen aangebracht.

¹²⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.G.001337.

2.3.1.3. De door mij gebruikte versie

Het werk van Gaspar gaat voor het grootste deel terug op hs. Eg. St., 55.473 (en voor de ontbrekende kapitels van dat handschrift week hij uit naar hs. K.B., IV 330).¹²⁵ Hij onderbouwt dit door de gedrukte versies af te wijzen met het argument dat deze door de drukkers inhoudelijk werden gewijzigd. Van de handschriften die zo overbleven wijst Gaspar hs. Namen, B.U., R.Mn. B46 van de hand wegens het afwijkende dialect. Hs. K.B., IV 330 is bij vlagen tamelijk onnauwkeurig, maar wel goed genoeg om te dienen als aanvulling op hs. Eg. St., 55.473, de oudste en waarschijnlijk meest correcte versie. Voor mijzelf doet deze aanvulling er niet toe, daar ik mij enkel richt op boek III. Ter verduidelijking voegde Gaspar de hoofdstuk- en kapittelindeling toe zoals die voorkomt in het voorwoord van Zeebout en in de gedrukte versies.

Ik sluit mij aan bij de kritieken van Gaspar ten aanzien van de handschriften en gedrukte uitgaven en zal werken met Gaspars bronuitgave, die uitgaat van hs. Eg. St., 55.473.

2.3.2. De in *Tvoyage* aangewende bronnen

Voor het publiek van *Tvoyage* moge het duidelijk zijn dat meermaals naar bronnen wordt verwezen door Zeebout.¹²⁶ Dit gebeurt om aan lezers Van Gistels bevindingen voor ‘waar’ en ‘echt’ te laten doorgaan of om extra achtergrond informatie bij bepaalde fenomenen te geven. Het is echter lastig precies na te gaan welk (veelal indirect) citaat uit welk werk komt, daar men in de middeleeuwen niet gewoon was duidelijk te verwijzen. Toch kunnen een aantal bronnen en bronnensoorten duidelijk worden onderscheiden, die door Gaspar worden besproken.¹²⁷ De getallen tussen haken achter ieder werk geven het aantal verwijzingen naar het desbetreffende werk weer. De twaalf onderstaande subparagrafen vormen een verkorte weergave van hetgeen Gaspar vermeldt op eerdergenoemde bladzijden.

2.3.2.1. De Heilige Schrift

De Bijbel is veruit de meest voorkomende bron in *Tvoyage*, met bijna 300 verwijzingen, waarvan 225 in boek II, dat over Palestina handelt. Opvallend is dat tweederde van alle verwijzingen uit het Oude Testament komen, waarbij Genesis (44 verwijzingen)¹²⁸ het meest aangehaalde Bijbelboek is, gevolgd door Samuël (19) en I Koningen (19). Wat betreft de honderd citaten uit het Nieuwe Testament, zijn de evangeliën naar Lucas (30) en Mattheus (25) het meest genoemd.

¹²⁵ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. LII-LIII.

¹²⁶ De theorie betreffende het toevoegen van allerhande bronnen door Zeebout en niet door Van Gistel zelf, komt uitgebreid aan bod tijdens de analyse van boek III in het volgende hoofdstuk.

¹²⁷ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. XVIII-XLVIII.

¹²⁸ Alle nu volgende getallen tussen haken hebben betrekking op het aantal verwijzingen hiernaar door Zeebout in *Tvoyage*; (min. X) wil zeggen: minimaal X verwijzingen.

2.3.2.2. Patristische teksten

Naast de Bijbel zelf verwijst Zeebout ook vaak naar de Kerkvaders, meestal haalt hij Augustinus aan, vooral betreffende klassiek-mythologische onderwerpen, afgoderij, tovenarij of andere buitenissigheden als reuzen, etc. Andere patristische teksten die worden gebruikt zijn van de heremiet Heraclides, Hieronymus, Eusebius, Ambrosius en Paulus Orosius.

2.3.2.3. Bijbelcommentaren

De meest aangehaald (en waarschijnlijk ook meest geconsulteerde) commentaar die Zeebout hanteert is die van de Fransicaan Nicolaus van Lyra (19) voor historisch-grammaticale verklaringen betreffende het Oude en Nieuwe Testament.

2.3.2.4. Bijbelse geschiedenissen

Wat betreft Bijbelse geschiedenissen zijn twee geschriften gebruikt; de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor (7) en het *Vita Christi Jesu in libros duos* van Ludolf van Saksen (4).

2.3.2.5. Apocriefe teksten

De meest geciteerde apocriefe tekst is de *Legenda aurea* van Jacobus a Voragine (25), een verzameling heiligenlevens.

2.3.2.6. Corpus Iuris Canonici

Zeebout haalt deze verzameling pauselijke decreten slechts tweemaal aan, wanneer het gaat over verboden die verschillende pausen christenen hebben opgelegd, zoals het verbod op wapenhandel met moslims in kapittel 13 van boek III (*Decretales Gregorii IX*).

2.3.2.7. Reisverhalen en itineraria

Verwijzingen naar reisverslagen dan wel *itineraria* van Anselme Adorno (minimaal 11), Bernhard von Breydenbach (min. 33), Burchardus de Monte Sion (min. 9), Eugesipius en Fretellus (min. 6), Hayton (min. 2), Jan van Mandeville (min. 11), Johannes Poloner (min. 9), Ludolf van Suchem (min. 32), Marco Polo (min. 3) en Odoricus van Porderone (min. 2) komen veel voor en vormen voor Zeebout zeer belangrijke bronnen.

Wat betreft Adorno kan volgens Gaspar en de hem geciteerde oriëntalist R. Brunsvig worden gesteld dat Zeebout, bij gebrek aan aantekeningen van Joos van Gistel, hele passages van Adorno betreffende Barbarije (Libië en Tunesië) heeft overgenomen. Wat Von Breydenbach aangaat, lijken het vooral aantekeningen over Palestina, de Griekse eilanden en Egypte te zijn gebruikt. Burchardus van Monte Sion en Johannes Poloner worden aangehaald in verband met Palestina, Ludolf van Suchem geldt vooral als

bron over het Heilige Land, Syrië en de Rode Zee. Verwijzingen naar Hayton, Marco Polo en Odoricus van Porderone zijn te lezen in de delen over India en Tartaarse volken en Jan van Mandeville tot slot wordt geciteerd naar aanleiding van een aantal wonderlijke verhalen.

2.3.2.8. Middeleeuwse historische werken

De drie belangrijkste werken van deze soort, die overigens door Zeebout bijna even vaak als reisverhalen worden geconsulteerd, zijn *Historia Jherosolomitana sive Orientalis* van Jacob van Vitry (min. 8), *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* van Willem van Tyrus (min. 29) en *Operetta del Turco* van een onbekende schrijver (min. 11).

Jacob van Vitry wordt vooral gebruikt ter ondersteuning van bevindingen van anderen (onder wie Bernhard von Breydenbach, Van Gistel zelf en Willem van Tyrus). Laatstgenoemde wordt vaak vrij letterlijk geciteerd of geparafraseerd, vooral in verband met Palestina en de Levant. Het werk van de onbekende auteur handelt vooral over de opkomst van de Ottomanen en de indeling van hun rijk.

2.3.2.9. Middeleeuwse historiserende geschriften

Zeebout gebruikt ook enkele historiserende geschriften, waaronder de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure (4), wanneer Van Gistel enkele Griekse eilanden aandoet. In de kapitels over Cyprus wordt meermaals naar de *Roman de Mélusine* van Jean d'Arras (3) verwezen. Verwijzingen naar Bethlehem en Nazareth komen uit de *Historia Trium Regum* van Johannes van Hildesheim (9).

2.3.2.10. Klassieke en laat-klassieke bronnen

Zeebout laat een heel scala aan (laat-)klassieke auteurs opdraven om allerhande bevindingen van Van Gistel meer authenticiteit te geven of om extra achtergrondinformatie bij een bepaald fenomeen, persoon, stad of geschiedenis te geven. In *Tvoyage* staan ondermeer verwijzingen naar:

- *Bibliotheca* van Diodorus van Sicilië (20), over Egypte, Cyprus en Arabië.
- *De bello judaico* van Flavius Josephus (min. 11), met 'geschiedkundige' feiten over Palestina.
- *Asklepios* van Hermes Trismegistes (1), over afgoderij.
- *Historiarum Philippicarum ex trogo Pompeio libri XLIV* van Justinus (min. 6), over steden en mensen in de Levant.
- Wat opmerkingen van Lucanus (3) en Ovidius (min. 2)
- *Naturalis Historia* van Plinius de oudere (min. 11), over allerlei (wonder)dieren.
- *Geographia* van Ptolemaeus (10), over enkele steden, rivieren en eilanden.
- *De rebus gestis Alexandri magni libri octo* van Quintus Curtius (2), over de verschillende steden met de naam Alexandrië.
- *Collectanea rerum memorabilium* van Solinus (min. 10), flora, fauna en etnografie.
- *Geographia* van Strabo (6), over rivieren en steden in Syrië.

- *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* van Valerius Maximus (2), met betrekking tot Sicilië.
- Enkele uitspraken van Vergilius (5).

2.3.2.11. Humanistische werken

Naast alle eerder genoemde werken, die veelal van ver voor Zeebouts tijd dateren, doet hij af en toe ook een beroep op minder oude geschriften. Zo verwijst hij naar de *Descriptio Asiae minoris* van Aeneas Sylvius (min. 1) wanneer het gaat over de moslimveroveringen van Griekenland en Cyprus. *De genealogie deorum gentilium libri* van Johannes Bocatius (6) wordt aangehaald betreffende klassieke mythologie. Voorts haalt hij de *Commentaria de Orthographia* van Johannes Tortellius (8) aan in verband met taalkwesties (Latijn en Grieks) en ook de *Commentarius de bello punico* van Leonardo Bruni (min. 1) betreffende geschiedkundige onderwerpen ontbreekt niet.

2.3.2.12. Compilerische geschriften

Uit de diverse glossaria, etymologieën, *descriptiones* en *libri* over allerhande zaken van ondermeer Bartholomeus Anglicus (min. 2), Isidorus (min. 5), Joannes de Balbis (2), Petrus de Alliaco (min. 3), Thomas van Cantimpré (2) en Vincentius van Beauvais (min. 30) haalt Zeebout veel verwijzingen naar zeer uiteenlopende zaken, variërend van cederhout en dolfijnen tot geneesmiddelen en balsem van gifslangen.

2.3.3. Reisverloop¹²⁹

Na Gent te hebben verlaten op 15 november 1481, kwamen Van Gistel en Van Quisthout aan te Keulen. Daarvandaan werden enkele vrienden uitgenodigd mee te gaan; Van Quisthout keerde terug met Joris van Gistel, Jan van Vaernewijck, Joris Palinc en een dienaar. In *Tvoyage* staat te lezen waarom:

“[...] inden Dom te Cuelen, daer hij [Joos van Gistel, S.V.] vonden hadde in een boucxkin eene istorie vanden drie coninghen, onder andere houdende dat alle kerstenen uut Nederlanden, commende int landt van pape Jan, met hemlieden bringhende eeneghe juweelen, als penninghen, ringhen, affiken oft ghelijcke dinghen, ghetouchiert ande lichamen vanden drie coninghen ende daer af ghetughe hebbende blidelic ontfanghen werden.”¹³⁰

Van Gistel zou dus over het land van pape Jan hebben gelezen in de *Historia Trium Regum* van Johannes van Hildesheim. Het land van deze christelijke koning zou gelegen zijn in *India tertia*, wat gesitueerd werd in het huidige Ethiopië (cfr. infra). Van Gistel kocht enkele juwelen en liet deze inzegenen door een geestelijke. Hierna reisden ze via Zwaben, Beieren, Oostenrijk, Lombardije en Toscane naar Rome.

¹²⁹ R. Bauwens-Préaux, vert. *Le Voyage en Egypte de Joos van Ghistele 1482 – 1483*. Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo, 1976. pp. II-VII.

¹³⁰ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 48.

Vanuit Rome reisde het gezelschap naar Venetië, om vervolgens via de Dalmatische kust, Albanië, Korfoe naar Beiroet te varen (cfr. Kaart 1).

In Beiroet verbleven ze bij een Venetiaan en trokken erna via Tyrus, Sidon, Akko, Sarepta, Caesarea, Jaffa en Rama naar Jeruzalem. Na de heilige plaatsen te hebben bezocht splitste het gezelschap zich. Joos van Gistel en kapelaan Jan van Quisthout gingen verder, de andere reisgenoten keerden terug. In Jeruzalem ontmoette Van Gistel enkele Mamluken (van origine Bordelais, mogelijk voormalige galeislaven) en besloot met hen op te trekken via de berg Sion, Nazareth, door Galilea en Samaria naar Gaza.

In Gaza troffen ze een karavaan die doorheen de Sinaï naar Cairo trok. In de hoofdstad der Mamluken verbleef hij bij een Mechelse goudsmid, en kreeg zelfs een audiëntie bij de sultan. Hierna bezocht hij in gezelschap van enkele Italiaanse en Zwitserse kooplui enkele andere Egyptische steden (Damiëta, Alexandrië, etc.) en probeerde vervolgens het land van pape Jan te bereiken.

Per schip voeren Van Gistel *cum suis* naar Aden, waar hun vrijgeleide van de sultan niet genoeg was om door te kunnen varen naar Ethiopië, ze moesten omkeren. Terug in Egypte koos Van Gistel ervoor om rondom Arabië te trekken. Per schip voer hij naar Syrië, maar kwam door een storm op Cyprus terecht. Toen uiteindelijk toch de kust van de Levant werd bereikt, bezocht hij steden als Tripoli, Beiroet, Damascus, Antiochië en Aleppo om erna naar Noord-Irak en West-Perzië te reizen. Zijn poging om toch Ethiopië te bereiken strandde bij Tabriz, waar hij inzag nooit pape Jan te bereiken en begon aan zijn terugreis.

Deze duurde lang, daar hij via Rhodos, Gallipoli, Kreta, Korfoe en Sicilië (en door enkele stormen en een dreigende Balkanoorlog) opnieuw in Noord-Afrika aankwam. Hier deed hij de steden Tripoli, Tunis, Bizerte en Annaba aan, voordat hij via Genua, Venetië en Keulen in 1485 in Gent aankwam.

Bij dit *itinerarium* kunnen een aantal vragen worden gesteld, waarop niet direct pasklare antwoorden zijn te vinden. Zo is er de vraag waarom hij vanuit Syrië een omweg maakte via Noord-Afrika, in plaats van rechtstreeks naar Italië te reizen en wat precies het doel was van *Tvoyage*. De belangrijkste vraag is natuurlijk of men *Tvoyage* wel kan vertrouwen; bezocht Van Gistel wel de plaatsen waar hij claimde te zijn geweest?

Geen van deze vragen zijn eenvoudig te beantwoorden (cfr. infra), al lijken Gaspar, Bauwens-Préaux en Bejczy er alledrie van overtuigd dat Zeebout in meer of mindere mate *Tvoyage* heeft opgesmukt, zodat het verslag kon doorgaan als een volledige pelgrimsgids:

“[...] op dat men te bet ende ghereedlicker zaude moghen vinden, tland, de stede, plecke oft ander zake danof een yeghelic belieuen zal te lesene.”¹³¹

Tegelijkertijd zegt Bejczy ook dat Van Gistels verslag wel betrouwbaar is daar hij uitgaat van wat de plaatselijke bevolking hem meldt en wat hijzelf ziet. Hierdoor ontbreken in *Tvoyage* (in tegenstelling tot het verslag van Jan van Mandeville) miraculeuze zaken zoals monsters, omdat deze niet voorkwamen in

¹³¹ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 90.

de streken die Van Gistel bezocht.¹³² Echter, waar Bejczy stelt dat alles behalve de verslagen over Palestina en Egypte twijfelachtig is,¹³³ gaat Gaspar er van uit dat *Tvoyage* een zeer betrouwbaar verslag vormt; met name de kapitels over Cairo, Egypte, het hof van de sultan en over sultan Qait Bay zelf.¹³⁴

De tweede vraag wordt beantwoord in de volgende subparagraaf, de eerste reeds hier. Gaspar gaat uit van de verklaring die Van Gistel zelf geeft voor zijn bezoek aan Noord-Afrika: namelijk dat Van Gistel, door een storm gestrand op Korfoe, met een Venetiaans schip meekon naar Noord-Afrika.¹³⁵ Reeds eerder kende Van Gistels reis problemen. Zo werd hem bij Aden de doortocht geweigerd, dreef een storm hem onderweg naar Syrië naar Cyprus, moest hij terugkeren in het onherbergzame westen van Perzië, overvielen diverse stormen hem in de Egeïsche, Tyrreense en Middellandse Zee en kon hij Constantinopel niet bezoeken door een dreigende oorlog. Bovendien werd hij een paar keer overvallen, belaagd en aangevallen door Arabieren, Perzen, en woestijnrovers. Gaspar ziet hierin echter niet het falen van zijn reis (Van Gistel zelf overigens ook niet).¹³⁶

Bejczy vertrekt van het (religieuze) doel van *Tvoyage* en verbindt hieraan het wereldbeeld dat bij middeleeuwen leefde (cfr. Kaart 2). Hij stelt dat Van Gistel, na in het Heilige Land te zijn geweest, dit als middelpunt nam en vervolgens door excursies naar het zuiden (Egypte en Arabië), noorden (Cyprus en Griekenland), oosten (Syrië en Perzië) en westen (Noord-Afrika) een kruisvorm ‘tekende’ met Jeruzalem als centrum (cfr. Kaart 4).¹³⁷ Mijns inziens is het onwaarschijnlijk dat Van Gistel al reizend dit überhaupt inzag, laat staan dat hij het voor ogen had. Bovendien is het T-O wereldbeeld eind 15^e eeuw al behoorlijk achterhaald, gezien de opkomst van Portolaankaarten (cfr. Kaart 3) en de ontdekkingsreizen van de Portugezen en Spanjaarden.

2.3.4. Reisdooel(en) van Joos van Gistel

De vraag wat de reisdoelen van Joos van Gistel waren, is zeer belangrijk. Aan de hand hiervan kan men de achtergrond kaderen waartegen men de reis moet zien en krijgt een bepaalde manier van weergeven zijn ‘ware’ betekenis. Een reis met als doel het vinden van een legende zoals pape Jan heeft uiteraard een wezenlijk andere opzet en legt op andere vlakken nadruk dan de wens van het opstellen van een religieus geïnspireerde pelgrimsgids. Voor de analyse in het volgende hoofdstuk is het van groot belang om een inzicht te hebben in Van Gistels motieven.

¹³² Ibid. pp. 90-92.

¹³³ Ibid. pp. 89-90.

¹³⁴ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. XIII-XIV.

¹³⁵ Ibid. p. XII.

¹³⁶ Ibid. p. XII.

¹³⁷ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. 88-90.

2.3.4.1. Opmerkingen van Zeebout en Van den Keere

Het is belangrijk te beseffen dat reisdoelen in grote mate het verslag kleuren.¹³⁸ Er zijn verschillende motieven die Van Gistel kan hebben gehad om te reizen. Enkele daarvan (schulden, onvrede over het eigen leven of ongebondenheid) zijn *a priori* te verwerpen, aangezien Van Gistel welgesteld was, getrouwd met Margareta van Ravenschoot en dus gebonden aan zijn vrouw, over het algemeen tevreden kon zijn over zijn leven. Bovendien ging de gemiddelde edelman of gewone middeleeuwer in de 15^e eeuw niet zomaar op een verre reis.

Hierdoor blijven slechts twee mogelijke reisdoelen over: enerzijds nieuwsgierigheid en drang naar avontuur en anderzijds devotie. Volgens drukker Henderik van den Keere was dit laatste de enige reden dat Joos van Gistel op reis ging:

“[...] *zijn voyage niet bestaen en heeft uut Ghierigheden oft om goed ende geld daer mede te winnene [...] nemaer uut puurder devotien zo en heeft hem gheen cost verdrotten om de helighe plaetsen ende ander landen daer omtrent gheleghen te besouckene ende visiterene alleene opdat hy daer duer gheexperimenteerd te wyler ende gheleerd zaude wesen [...]*”¹³⁹

Bovenstaande lijkt aannemelijk daar in het verslag zeer veel nadruk wordt gelegd op de queeste die Van Gistel had ondernomen om het land van pape Jan te bezoeken (cfr. infra). Bovendien worden vele opmerkingen over allerhande christelijke sites voorzien van verwijzingen naar de Bijbel. Een religieus doel had Van Gistel dus zeker. Uit de opmerking *alleene opdat hy daer duer gheexperimenteerd te wyler ende gheleerd zaude wesen* blijkt echter dat ook het onderzoeken en leren (dus: nieuwsgierigheid en interesse) een rol zouden hebben gespeeld.

Ambrosius Zeebout verklaart dit ook in zijn eigen voorwoord, waarin hij stelt dat nieuwsgierigheid het primaire doel was van Joos van Gistel (met het religieuze aspect aldus op de tweede plaats):

“*Dit naervolghende zijn diverssche voyagen, begonst ende anghenomen bij eeneghe edele mannen ende andere, uut causen dat zij vele ghehoort ende ghelesen hadden van diversschen landen van over tzee [...] oec vander vremtheyt ende diversiteyt, zo wel vanden lieden in manieren van levene, zeden, secten, houffeninghen ende gheloeven, als van anderen saken et cetera. So waest dat zij ghemouveert worden de voorseyde landen te visiteerne, ende bij experiencen te siene dat zij ghehoort ende in diverssche boucken ghelesen ende vonden hadden.*”¹⁴⁰

Ook dit lijkt aannemelijk aangezien Van Gistel ook op andere plaatsen in *Tvoyage* duidelijk laat merken zeer veel interesse te hebben voor lokale gebruiken, monsters, de plaatselijke bevolking, etc.

Van den Keere en Zeebout zijn er dus niet helemaal uit welk doel nu het belangrijkste was, maar het is alleszins duidelijk dat beide aspecten van belang waren. Het feit dat Van Gistel op pelgrimstocht vertrok om het land van pape Jan te vinden, duidt op zijn religieuze verlangens. Tegelijkertijd werd hij

¹³⁸ Z. Von Martels. “Introduction: the eye and the eye’s mind.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. XII.

¹³⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.G.001337, 1^e en 2^e pagina van het voorwoord van de drukker.

¹⁴⁰ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 1.

klaarblijkelijk ook vervuld van een grote mate van nieuwsgierigheid en weigerde na het bezoek aan Palestina om met zijn vrienden terug naar huis te keren, maar reisde door naar (ondermeer) Egypte.

2.3.4.2. Theorieën van Gaspar en Bejczy

In de door mij geconsulteerde secundaire literatuur komen deze twee aspecten ook aan bod; Gaspar lijkt overtuigd dat Van Gistel vooral religieuze doelen had, maar ook beschikte over een goed observatievermogen en een gepaste hoeveelheid durf,¹⁴¹ terwijl Bejczy enkel oog heeft voor het religieuze aspect.¹⁴²

Tvoyage lijkt, daarover zijn beiden het eens, van oorsprong een pelgrimstocht naar het Heilige Land en Egypte te zijn. Echter al in Keulen werden de plannen van het reisgenootschap gewijzigd: aan de bedevaart werd een zoektocht naar het land van pape Jan gekoppeld. Nadat het oorspronkelijke doel van de tocht (het doorkruisen van de Levant en Palestina) was bereikt, splitste het gezelschap zich. Opmerkelijk genoeg gingen de mannen die op Van Gistels verzoek waren meegevraagd (cfr. supra), ogenschijnlijk in verband met de queeste betreffende pape Jan, van hieruit terug naar huis.

In *Tvoyage* zegt Van Gistel bij monde van Zeebout meermaals dat hij graag naar pape Jan zou gaan:

“[...] want hij [Van Gistel, S.V.] warachteghe meeninghe hadde dland vanden pape Jan te besouckene ende principalic te visiteerne tgraf ende de memorie vanden apostel Gods Sente Thomaes.”¹⁴³

Op de cruciale punten van zijn reis, wanneer hij door tegenslagen niet verder kon reizen, in Aden en Tabriz, herhaalt Van Gistel zijn verlangen pape Jan te vinden.¹⁴⁴ Voor het overige valt in *Tvoyage* op dat zeer vaak wordt verhaald over christelijke sites en overblijfselen en veel vergelijkingen voorkomen tussen de islamitische en christelijke manier van leven. Dit alles past in het religieuze aspect en doel van *Tvoyage*.¹⁴⁵

Ook Bejczy onderstreept het religieuze karakter van het werk, maar gaat hierin verder dan Gaspar, door de stelling te poneren dat Van Gistel vanuit het Heilige Land bewust in alle windrichtingen reisde om zo, wanneer men zijn reis op een wereldkaart bekijkt, een crucifixvorm te realiseren.¹⁴⁶ Dit in tegenstelling tot Gaspar die oprecht gelooft in Van Gistels zoektocht naar pape Jan en de omweg naar Noord-Afrika vanuit Griekenland aan een storm wijt,¹⁴⁷ terwijl Bejczy in die omweg juist het bewijs ziet voor zijn theorie.

¹⁴¹ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XIII.

¹⁴² I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. 87-89.

¹⁴³ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 48.

¹⁴⁴ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XIII.

¹⁴⁵ Ibid. p. XIII.

¹⁴⁶ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. 88-90.

¹⁴⁷ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XII.

2.3.4.3. De legende van pape Jan

In deze subparagraaf wordt ingegaan op de legende van pape Jan of *Presbyter Johannes*, naar wie Van Gistel volgens Bejczy en Gaspar op zoek was. Van Gistel noemde het land *India Tertia* en situeerde het in het huidige Ethiopië. Het is zeker relevant te kijken naar de legende van pape Jan, om te kunnen inschatten in welke mate het zou kunnen dat Van Gistel naar deze mythische figuur op zoek was. Bovendien kunnen zo de eerdergenoemde theorieën over Van Gistels reisdoelen worden geverifieerd.

2.3.4.3.1 Het ontstaan van de legende

Pape Jan is een beroemde legende uit de middeleeuwen over een christelijke koning die ten oosten van de islamwereld zou wonen; het is vrijwel onmogelijk om een historisch personage aan te duiden dat bedoeld zou kunnen zijn geweest met deze naam.

De oudste vermelding van *Presbyter Johannes* (of *Iohannes*) stamt uit het werk *Historia de duabus civitatibus* van bisschop Otto von Freising.¹⁴⁸ In deze kroniek verhaalt Otto van zijn ontmoeting met bisschop Hugo van Jabala in 1145:

*“He (that is, Bishop Hugh) also related that not many years ago a certain Iohannes, a king and a priest, living in the Far East, beyond Persia and Armenia, who like all his people was a Christian though a Nestorian, made war on the brothers, the kings of the Persians and the Medes, the Samiardi [...] At last Presbyter Iohannes – for so they are in the habit of calling him – was victorious [...] He said that after this victory the said Iohannes had advanced to the help of the church of Jerusalem, but when he had reached the Tygris he had not been able to take his army across the river [...] He is said to be of the ancient lineage of those Magi who are mentioned in the Gospel [...]”*¹⁴⁹

Samiardi of *Saniardi* verwijst vermoedelijk naar de Seljuqsultan Sanjar, die in 1141 (dus enkele jaren voor de ontmoeting) ten oosten van Samarqand (dus voorbij Perzië) werd verslagen door de Qara Khitai.¹⁵⁰ Volgens de Bijbel (Matteüs 2: 1-23) kwamen er drie wijzen of *magi* uit het oosten, gezonden door hun koning. Vandaar dat het verslaan van een moslimleger in de christelijke wereld onmiddellijk werd gezien als de overwinning van een nazaat van een van de *magi*, klaarblijkelijk genaamd *Presbyter Johannes*. Volgens Beckingham maakte Otto melding van deze koning om de christelijke wereld erop te wijzen dat de kruisvaarderstaten gered zouden kunnen worden door een machtig vorst uit het oosten. Samen zou men de islamwereld in de tang kunnen nemen en gebieden zoals het net gevallen Edessa

¹⁴⁸ Uit: *Monumenta Germaniae Historia Scriptores*, XX, p. 266, aangehaald door: E. Denison Ross. “Prester John and the Empire of Ethiopia.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. p. 174.

¹⁴⁹ C.F. Beckingham. “The Achievements of Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. p. 4.

¹⁵⁰ Ibid. p. 5.

(1144) kunnen heroveren op de moslims.¹⁵¹ Men ging er vanuit dat pape Jan een immens ‘Indisch’ rijk bestuurde, wat vergeleken kon worden met het Romeinse Rijk in haar hoogtijdagen.¹⁵²

Een tweede brief, daterend uit 1165, vergrootte de Europese hoop op een wapenbroeder. In deze brief, zogezegd van pape Jan maar overduidelijk een falsum,¹⁵³ beschrijft ‘pape Jan’ de ligging en rijkdom van ‘zijn’ land aan keizer Manuel II Komnenos:

“*Our Magnificence [pape Jan, S.V.] rules in the three Indies; our lands extend from Farther India – in which the body of St. Thomas the Apostle rests in peace – across the desert to the Orient, and come around the back westwards to Babylon the Deserted next to the Tower of Babel.*”¹⁵⁴

Hoewel het om een namaakbrief ging, erkennen zowel Beckingham als Denison Ross de grote invloed van de brief op de middeleeuwse politiek. Ondanks de vage omschrijving in de brief zonden vele heersers missies naar de fabelachtig rijke *Presbyter Johannes*. Verschillende pausen en koningen zonden avonturiers in de 13^e eeuw naar het gebied ten oosten van de islamwereld, van wie sommigen diverse Mongoolse hoven bereikten. Zo reisden Giovanni Da Pian del Carpine in 1245 namens paus Innocentius IV en Willem van Rubroek in 1253 namens Innocentius IV en Lodewijk IX van Frankrijk. Deze missies leverden verschillende kandidaten op die pape Jan zouden kunnen zijn.¹⁵⁵ Zelfs Marco Polo (1254-1324) maakte melding van de priester-koning in zijn *Il Milione*. Dzjengis Khan had volgens hem in de 12^e eeuw gevochten tegen een Mongoolse Khan genaamd To’oril of Toghrul. Deze was de leider van de stam van de Keiraïten, van wie men zei dat ze Nestoriaans (dus christelijk) waren. Dit laatste maakte dat Polo hem identificeerde als pape Jan.¹⁵⁶ Het is niet verwonderlijk dat pape Jan niet werd gevonden in Azië, daar er ten oosten van Syrië zeer weinig christenen leefden.

2.3.4.3.2 Het land van pape Jan: van Azië naar Afrika

Afgezien van de brief uit 1165, was slechts één geografische duiding voor het land van pape Jan beschikbaar. Odo van Reims verwees in een brief naar het bezoek van ene Johannes, die zichzelf als *Indiae archiepiscopus* (Aartsbisschop van India) aandienende aan het pauselijk hof in 1122.¹⁵⁷ Enkele jaren daarvoor, in 1118, maakte Guido Pisano onderscheid tussen de drie Indiën (*de tribus Indiis*):¹⁵⁸

- *India Minor*; het huidige Noord-India
- *India Maior*; het huidige Zuid-India

¹⁵¹ Ibid. p. 7.

¹⁵² E. Denison Ross. “Prester John and the Empire of Ethiopia.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. p. 185.

¹⁵³ Ibid. p. 174.

¹⁵⁴ C.F. Beckingham. “The Achievements of Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. p. 16.

¹⁵⁵ E. Denison Ross. “Prester John and the Empire of Ethiopia.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 181-182.

¹⁵⁶ C.F. Beckingham. “The Quest for Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. p. 292.

¹⁵⁷ C.F. Beckingham. “The Achievements of Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. p. 9.

¹⁵⁸ Ibid. pp. 17-20.

- *India Medior*; vele gebieden in Azië en Afrika waren hiervoor kandidaat

Nadat gebleken was dat *India Medior* niet in Azië kon liggen omdat er geen christenen leefden, werd dit gebied volgens Beckingham niet langer tussen *India Minor* en *Maior* gesitueerd, maar werd het halverwege India gezocht. Men gebruikte *India* als synoniem voor *Ethiopia* of *Abyssinia*, een verwarring die terugging tot een kopieerfout uit de 6^e eeuw.¹⁵⁹ In de loop van de 14^e en 15^e eeuw zou door contacten met Ethiopiërs en (handels)reizen naar de islamwereld langzaam maar zeker duidelijk worden dat *Ethiopia* en *India Medior* of *India tertia* dezelfde waren. Deze laatste term werd gebruikt in het werk van Johannes van Hildesheim, hetgeen Van Gistel las in Keulen.¹⁶⁰

De definitieve verschuiving van India van Azië naar Afrika gebeurde in de 14^e eeuw, toen een christelijke delegatie uit Ethiopië ondermeer Genua aandeed. Er werden kaarten en traktaten opgesteld, en zodra bleek dat het gebied achter de islamwereld lag en christelijk was, werd het *India Medior sive tertia*. Op een kaart uit ca. 1320 CE en een kaart uit 1339 werd het land van pape Jan gesitueerd in Afrika, in het huidige Ethiopië.¹⁶¹ Beckingham verhaalt van een Dominicaan genaamd William Adam, die begin 14^e eeuw beschreef waar Ethiopië zich bevond:

“[...] *the Red Sea was a gulf [...] between Arabia and a range of mountains beyond which was the real Ethiopia [...] The adjective is significant. It means that [...] he [William Adam, S.V.] understood that Ethiopia was in Africa and was quite different from, and some distance from, India [...]*”¹⁶²

Zowel Beckingham¹⁶³ als Denison Ross¹⁶⁴ vermelden dat de Portugezen tijdens de periode van de ronding van Afrika (1433-1485) het land van Presbyter Johannes zeer vaak dachten te hebben gevonden. Het werd o.a. gesitueerd in het huidige Senegal, Benin, Zambia, Congo en Oost-Afrika om uiteindelijk bij het huidige Ethiopië uit te komen. Na de ontdekking van dat land, werd de term ‘Presbyter Johannes’ vanaf de 15^e eeuw synoniem voor de keizer van Ethiopië.¹⁶⁵

2.3.4.3.3 Het resultaat van de queeste

Men vond dus geen *Indian Empire* of een bondgenoot, maar ontdekte wel het christelijke keizerrijk van Ethiopië. De Ethiopiërs waren echter monofysietische orthodoxen, wat voor de Heilige Stoel een reden was te proberen hen te bekeren tot de enige Roomse kerk. Er werden diverse pogingen gedaan, waaronder die van twee Dominicaanse broeders genaamd Franciscus Sagara en Johannes van Calabrië. Zij

¹⁵⁹ C.F. Beckingham. “The Quest for Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. p. 299.

¹⁶⁰ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XII.

¹⁶¹ C.F. Beckingham. “The Quest for Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. pp. 293-294.

¹⁶² Ibid. p. 297.

¹⁶³ Ibid. pp. 300-310.

¹⁶⁴ E. Denison Ross. “Prester John and the Empire of Ethiopia.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 193-194.

¹⁶⁵ Ibid. p. 184.

vertrokken in 1480 naar het gebied,¹⁶⁶ en werden er in 1518 teruggevonden door de Franciscan Raphaël. Ook hij slaagde niet in zijn bekeringsmissie.¹⁶⁷

Het bleek überhaupt lastig om diplomatieke banden aan te gaan met het land, ook na haar ontdekking:

*“It must be remembered that during the crusades the only known road to Abyssinia was blocked by the Mamluk rulers of Egypt.”*¹⁶⁸

De route naar de mogelijke bondgenoot ging door vijandig gebied, bovendien waren de Ayyubieden zeer goed op de hoogte van het dreigende gevaar. Zelfs de duiding van Ethiopische bisschoppen (door de Patriarch van Alexandrië) ontsnapte niet aan hun aandacht.¹⁶⁹ Ook na de periode van de kruistochten stonden de Mamluken zelden toe dat missionarissen, diplomaten en reizigers Ethiopië aandeden of het land verlieten.¹⁷⁰ De angst van de sultans voor de semi-mythische heerser (voor de Mamluken was pape Jan immers dezelfde als de heerser van Ethiopië) wordt ook door Wolff aangehaald.¹⁷¹ Men vreesde niet enkel een alliantie tussen de christelijke leider (zg. ‘pape Jan’) en Europese vorsten, maar dat de Ethiopiërs de loop van de Nijl konden veranderen. Dat dit niet werd gedaan kwam doordat anders de vele christenen in Egypte zouden sterven. In Europa ging zelfs het gerucht dat de sultans de Ethiopische koningen een jaarlijks tribuut betaalden om het Nijlwater veilig te stellen.¹⁷²

Men kan concluderend stellen, dat ongeacht de reden die men had om hem te vinden, pape Jan zijn ontdekkers diep teleur stelde:

*“Prester John, when at last he was found, or, it would be better to say, when an embodiment of the legend had been agreed upon, was a disappointment. Far from aiding [...] far from providing a port on the shore of the Indian Ocean where they [de Portugezen in de 16e eeuw, S.V.] could take refuge [...] he had proved to be a heretic, not a Nestorian [...] but an unrepentant Monophysite, who eventually repudiated the Europe that had sought him so persistently and so hopefully.”*¹⁷³

De keizer van Ethiopië bleef immers volharden in zijn ketterij jegens Rome, kon geen militaire steun bieden aan Europa en weigerde zijn havens open te stellen voor Portugese schepen. Het enige dat de queeste naar pape Jan opleverde was meer kennis over Afrika en Azië.

¹⁶⁶ A. Wolff, *How Many Miles to Babylon? Travels and Adventures to Egypt and Beyond, from 1200 to 1640*. Liverpool University Press, Liverpool, 2003. pp. 273-275.

¹⁶⁷ Ibid. pp. 275-277.

¹⁶⁸ E. Denison Ross. “Prester John and the Empire of Ethiopia.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. p. 180.

¹⁶⁹ Ibid. p. 180.

¹⁷⁰ Ibid. p. 192.

¹⁷¹ A. Wolff, *How Many Miles to Babylon? Travels and Adventures to Egypt and Beyond, from 1200 to 1640*. Liverpool University Press, Liverpool, 2003. p. 272.

¹⁷² Ibid. p. 272.

¹⁷³ C.F. Beckingham. “The Achievements of Prester John.” In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. p. 24.

2.3.4.4. Eigen theorie over Van Gistels reisdoelen

In de verklaringen van Van den Keere, Zeebout, Gaspar en Bejczy speelt religie een grote rol; met name de queeste betreffende het vinden van pape Jan. Allen zien hierin de nobele, christelijke daad die Van Gistel koste wat kost wilde volbrengen. Het bereiken van pape Jan wordt verondersteld het enige, of toch zeker het hoogste en belangrijkste reisdoel van Van Gistel te zijn. Het aspect van nieuwsgierigheid of dadendrang dan wel een zekere hang naar avontuur worden eigenlijk enkel vermeld door Zeebout, hoewel ook Van den Keere melding maakt van het zelfverrijkende gevolg van de reis. Gaspar stelt wel dat Van Gistel over een goed observatievermogen beschikte en hele delen van *Tvoyage* informatie bevatten die voor een pelgrimsgids ‘overbodig’ zijn, toch blijft hij benadrukken dat het hogere doel voor Van Gistel zeker religieus was geïnspireerd. Bejczy beziet het reisverhaal als dermate religieus, dat hij, mijns inziens, een totaal uit de lucht gegrepen theorie over een kruisvorm in het reisverloop opwerpt.

Op basis van mijn analyse van boek III, die in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod komt, blijkt de invloed van religie op het discours, denken en handelen van Van Gistel heel wat minder dan bovenstaande auteurs willen doen geloven. In boek III zijn zeer duidelijk de discours van twee auteurs te herkennen, waarbij een aantal zaken opvallen (cfr. H.3.3). Een van die zaken is dat de kapittels die worden gekenmerkt door Zeebouts discours, zijn aangevuld met allerhande andere bronnen en verwijzingen naar veelal christelijke sites. Hierdoor is het christelijke aspect zeer nadrukkelijk aanwezig. Voor boek III gaat het om 16 van de 40+1 kapittels die duidelijk door Zeebout zijn bewerkt (kapittels 14-28 en 41), in nog eens 12 kapittels (kapittels 29-40) is zijn invloed ook zichtbaar. Hierdoor heeft een meerderheid van de kapittels van dat boek een christelijke inslag en wordt er vermelding gemaakt van allerhande kerken, verhalen, bronnen, legenden, etc. met betrekking tot het christendom.

Opvallend is dat in alle kapittels waarin Zeebout in meer of mindere mate zaken heeft toegevoegd, pape Jan slechts eenmaal wordt vermeld. De gelijkenis met dat wat Wolff stelt over de macht van pape Jan over de sultans van Egypte (cfr. supra), doen vermoeden dat zij die informatie hier heeft gehaald:

*“Ende overmids dat de zelve riviere [de Nijl, S.V.] dweers duer pape Jans land comt ghelooopen, ende dadt zomen seit wel ware in zijne macht deser riviere haren rechten loop te beneme [...] hoe wel dat zijnen landen groot inder ende schade doen zoude, nochtans heefter de souldaen groote vreesse vooren ende pijnt altoes vriendscepe metten voorseyden pape Jan tonderhoudene, hem sendende alle jare schoone ghiften ende presenten. Ooc zo zijn alle de personen van onder den voornoemden pape Jan, converserende ende woonende onder de jurisdictie vanden souldaen, grootelick ghepreviligiert, want waer zij commen oft gaen, tzij int Helich Graf oft elders, zij zijn alomme vry van onghelde, van tribute, tollen ende andere obligacien. Draghen ooc alomme waer zij gaen een cruus openbaer anden hals oft in haerlieder hand, twelc men al ghedoocht omme der voorseyder redenen wille [...]”*¹⁷⁴

Uitgezonderd dit citaat komt de priester-koning niet voor in de delen van boek III waarin Zeebout enige invloed had. In de delen die vrij zijn gebleven van zijn invloed, en die dus als ‘echt’ van Van Gistel

¹⁷⁴ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 192-93.

kunnen worden aangeduid (kapittels 1-13), wordt ook slechts eenmaal melding gemaakt van pape Jan, wanneer het gaat over de afkomst van Mamluken:

“[...] *eeneghe uut Abassyen van pape Jans volcke* [...]”¹⁷⁵

Uit deze opmerking blijkt dat zowel Van Gistel als zijn publiek wisten dat Ethiopië, *India tertia* en *Abassyen* synoniemen waren voor hetzelfde gebied. Pape Jan was dus gekend bij het grote publiek, waar hij woonde was die in dagen ook al bekend, dus het gaan ontdekken van het land en het vinden van de persoon lijken wat achterhaald. Enkel de Kerk zond nog mensen om hem te vinden, maar dit waren allen clerici, geen edellieden.

Het zeer kleine aantal van twee opmerkingen, duiden er volgens mij op dat Van Gistel eigenlijk helemaal niet op zoek was naar pape Jan, maar dat hij de legende veeleer gebruikte als een reden of motief om zijn reis te kunnen uitleggen aan zijn publiek. Zijn lezers waren immers bekend met de legende en wisten mogelijkerwijs van andere reizigers die getracht hadden pape Jan te vinden. Van Gistel schaarde zich in het rijtje van deze avonturiers door al vroeg in *Tvoyage* te laten optekenen:

“[...] *alle kerstenen uut Nederlanden, commende int landt van pape Jan, met hemlieden bringhende eeneghe juweelen, als penninghen, ringhen, affiken oft ghelijcke dinghen, ghetouchiert ande lichamen vanden drie coninghen ende daer af ghetughe hebbende bij letteren ende zeghelen auctentijc, daer zeere willecomme wesen zouden ende blidelic ontfanghen werden.*”¹⁷⁶

Door te stelling dat reizigers uit de Nederlanden extra hartelijk (*blidelic*) ontvangen zouden worden, maakte hij direct duidelijk waarom hij zo'n lange reis maakte. In zijn reisverslag bood pape Jan hem op deze manier een middel om zijn publiek iets bekend te bieden tussen al het exotische dat hij beschreef. Dit komt vooral goed tot uiting in het laatste deel van boek III (kapittels 29-40), hetgeen een synthese vormt tussen opmerkingen van Zeebout en van Van Gistel. Bekende zaken als verwijzingen naar de Bijbel en christelijke geschriften worden afgewisseld met beschrijvingen van exotische plaatsen, tuinen en gebruiken. Door hiervoor te kiezen werd het verslag leesbaar en begrijpbaar voor zijn lezers.

In de bewerking van Van Gistels nota's heeft Zeebout het belang van pape Jan sterker benadrukt dan dit voor Van Gistel het geval was en suggereerde hij dat de ridder wel degelijk enkel op zoek was naar Presbyter Johannes. Gaspar veronderstelt ook dat Zeebout passages aan *Tvoyage* heeft toegevoegd om het meer het karakter van een pelgrimsgids te geven (cfr. supra). Dit kan als verklaring dienen waarom ondermeer Bejczy zo'n grote nadruk legt op pape Jan en het religieuze aspect van *Tvoyage*. Mijns inziens was Van Gistel een ridder die graag op avontuur wilde gaan, pelgrimstocht vertrok en eenmaal ter plaatse besloot nog wat verder te reizen. Pape Jan bood hem een goed excuus om dwars door de islamwereld te trekken.

¹⁷⁵ Ibid. p. 180.

¹⁷⁶ Ibid. p. 48.

2.3.5. Impact en verspreiding van *Tvoyage*

Uit diverse bronnen blijkt dat *Tvoyage* een grote populariteit genoot in haar dagen. Nadat het werk rond 1500 als handschrift verscheen, werd de eerste gedrukte versie van het reisverhaal gerealiseerd in 1557 door de Gentse drukker Hendrik van den Keere.¹⁷⁷ Hij liet vermelden in het voorwoord dat het hier om een druk van het populaire geschrift ging:

*“Ende ghemerckt dat dezelve boucken hier te lande zeer gecelebreerd, verzocht ende ghelesen zijn gheweest, zo hebbe ic ooc uut rechter jalousien ende liefde ons lands ghemouveerd gheweest eenen vlaemschen voyagier in tlicht te brijnghen [...]”*¹⁷⁸

Het verhaal was klaarblijkelijk al bekend bij het grote publiek. De afdruk van het boek was dusdanig dat dezelfde Van den Keere in 1563 een herdruk opleverde. In 1572 drukte Aegidius vanden Rade in Antwerpen de versie van *Tvoyage* zoals die was bewerkt door de weduwe van Gheeraert van Salenson af.¹⁷⁹ Sindsdien zijn er geen drukken bekend, al werd het werk wel genoemd in de Antwerpse editie van de reizen van Jan Aerts uit 1595.¹⁸⁰ Hierna raakte *Tvoyage* langzamerhand in de vergetelheid, hoewel het in de 17^e eeuw nog veel werd gelezen, volgens Ter Laan.¹⁸¹ A. Schayes ‘ontdekte’ het reisverhaal in 1836 en schreef er een historisch-literaire beschouwing over, waarna er opnieuw interesse ontstond voor het werk.¹⁸²

Het valt op dat de eerste gedrukte versie van *Tvoyage* meer dan zeventig jaar na dato verscheen. Van den Keere lijkt zelf te verklaren dat dit gebeurde omwille van de populariteit en bekendheid van het handschrift en omdat hij graag deze reis uitgaf, zogezegd *uut rechter jalousien ende liefde ons lands*. Zowel Debaene¹⁸³ als Pleij¹⁸⁴ onderschrijven dat veel drukkers in de beginfase van het boekdruken (tot midden 16^e eeuw) voor het publiek bekend materiaal drukten. Pleij geeft hiervoor de volgende reden:

*“Natuurlijk kregen deze commerciële ondernemingen (er is slechts een enkele uitzondering in de vorm van een hobbyistische edelman of abt) onmiddellijk de rekening gepresenteerd in de vorm van een faillissement, wanneer zij zich onvoldoende bewust toonden van de problemen om geschikte teksten te vinden, de productiekosten en bovenal de afzet van een voorraad van driehonderd à duizend exemplaren van eenzelfde tekst.”*¹⁸⁵

¹⁷⁷ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XI.

¹⁷⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.G.001337, 1e pagina van het voorwoord van de drukker.

¹⁷⁹ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. LI.

¹⁸⁰ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 86.

¹⁸¹ K. Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. G.B. van Goor Zonen’s Uitgeversmaatschappij, Den Haag/Djakarta, 1952. pp. 635.

¹⁸² R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XI.

¹⁸³ L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antiquariaat Merlijn, Hulst 1977. p. 283.

¹⁸⁴ H. Pleij. “De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid.” In: *Spektator* 21 (1992), p. 227.

¹⁸⁵ Ibid. p. 228.

Financieel gezien was het risicovoller om onbekende werken te publiceren, vandaar dat men op (relatief) grote schaal herdrukken van populaire geschriften realiseerde. Indien Pleijs cijfers juist zijn, waren er minstens negenhonderd exemplaren van *Tvoyage* in omloop (drie drukken à driehonderd stuks). Bovendien stelt hij dat het waarschijnlijk is dat het collectief voorlezen van boeken en geschriften gangbaar bleef door het grote analfabetisme.¹⁸⁶ Hoeveel mensen *Tvoyage* aldus heeft bereikt, is onbekend, maar het was, getuige de drie opeenvolgende herdrukken, duidelijk populair gedurende minimaal één eeuw, al gaat Ter Laan uit van minimaal tweehonderd jaar.

Over de impact en populariteit van het werk valt enkel te speculeren. Maar aangezien er zo weinig (juiste informatie) bekend was over de islamwereld in de 15e eeuw en de lange houdbaarheid van het reisverhaal (meer dan tweehonderd jaar), zal de impact niet gering zijn geweest. Velen zullen hebben gelezen over Van Gistel, zijn opmerkingen en avonturen, waarover zij zich ongetwijfeld hebben verwonderd. Bejczy haalt enkele redenen aan waarom hij vermoedt dat het werk zo populair was:

*“Possibly this popularity of Tvoyage owes something to its language and imagery which were attuned to readers in the Low Countries. The novelties Joos witnessed during his journey are often compared with things and events in his fatherland. [...] But the main reason for the popularity of his work was probably the wide range of Joos’s travels.”*¹⁸⁷

Natuurlijk is een werk in de volkstaal toegankelijker dan een werk in het Latijn, zeker voor lagere sociale groepen is dat van primordiaal belang. Voorts zullen er ook weinig verhalen over de islamwereld in het Nederlands zijn verschenen in die tijd. Daarnaast maakt een levendig beschreven reisverslag vanzelfsprekend interessanter om te lezen en te blijven lezen, dat ervoer ook ikzelf. De laatste reden die Bejczy aandraagt is die van de draagwijdte van Van Gistels reizen, wat er inderdaad voor kan zorgen dat dit verhaal gevarieerder en boeiender is dan andere verhalen. De precieze toedracht van de populariteit van dit verhaal zal waarschijnlijk nooit boven komen, maar Bejczy vat het grotendeels samen.

2.3.6. Publiek

Deze kritische analyse van *Tvoyage* wordt afgesloten met een korte beschouwing van het publiek van dit werk. Een schrijver die bewust voor een publiek schrijft, laat zich hierdoor ook in enigermate beïnvloeden. In deze subparagraaf wordt gekeken of dit voor *Tvoyage* geldt, of mensen uit de 16^e en 17^e eeuw waren geïnteresseerd in reisverhalen, en of ze verwachtingen koesterden.

¹⁸⁶ Ibid. p. 230.

¹⁸⁷ I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 87.

2.3.6.1. Samenstelling van het publiek

In het voorwoord van *Tvoyage* staat te lezen dat Zeebout de aantekeningen van Van Gistel heeft uitgewerkt en neergeschreven:

“[...] *ten solaesse van hemlieden ghenouchte nemende te hooren lesene van vremden saken, landen ende steden, ende oec ter instructie vanden ghonen die in toecommenden tijden inde voorseyde landen zullen willen reysen ende voyagieren [...]*”¹⁸⁸

Voor Zeebout is het duidelijk dat Van Gistels werk zich richtte tot een tweeledig publiek. Ten eerste was het bedoeld voor reizigers die zelf in de nabije toekomst naar de islamwereld zouden afreizen en het werk raadpleegden voor tips en instructies. Als tweede waren er mensen die zich interesseerden voor *vremden saken, landen ende steden*.

Het is moeilijk te zeggen tot welke lagen van de bevolking het publiek kan worden gerekend. Dat geldt overigens voor alle reisverhalen in deze periode. Reizen was duur en enkel de rijke toplaag van de bevolking kon zich dat veroorloven. Dat gold aanvankelijk ook voor boeken, waardoor het publiek waarschijnlijk behoorde tot de gegoede burgerij (en eventueel de adel). Dezelfde burgerij nam immers ook het voortouw in de productie van boeken en was vermoedelijk ook de grootste afnemer van gedrukte werken, omwille van prestige, welvaart en de zucht naar kennis. Kruyskamp stelt dat wanneer de burgerij een nieuwe smaak ontwikkelde, de ‘oude smaak’ werd overgenomen door lagere sociale groepen:

“*Het volksboek markeert, zoals reeds boven opgemerkt werd, het optreden van een ruimer, burgerlijk lezerspubliek bij den overgang van de Middeleeuwen naar de nieuwe maatschappij. [...] Zijn opkomst dateert bij ons van het laatste kwart der vijftiende eeuw, de bloei valt omstreeks 1500, en nog in het midden der zestiende eeuw waren zij zoo in trek dat er nog steeds nieuwe bewerkt werden. Maar het verval, d.w.z. het afdalen naar lagere lezerskringen, treedt dan vrij snel in, zoodat men mag aannemen dat zij aan het eind der zestiende eeuw al niet meer tot de lectuur der eenigermate ontwikkelde burgerij behoorden. [...] Gedurende de drie eeuwen na 1600 dat de volksboeken nog gedrukt werden bleef er echter een publiek bestaan dat ze las en dat in hoofdzaak drie klassen omvatte: de handwerkersstand, de plattelanders en de scholieren.*”¹⁸⁹

Dit kan misschien verklaren waarom *Tvoyage* zolang gelezen bleef en erna verdween. Toen de eerste druk van het werk verscheen, genoot het wellicht de aandacht van een intellectueel en burgerlijk publiek, maar na verloop van tijd zou ze een steeds (sociaal-economisch) lager publiek trekken, om uiteindelijk te eindigen bij ambachtslui, boeren en scholieren. Of *Tvoyage* een dergelijk einde had, is onbekend.

2.3.6.2. Verwachtingen van het publiek

In de 15^e en 16^e eeuw werd *Tvoyage* dus waarschijnlijk veel gelezen door de burgerij, die op zoek waren naar iets nieuws, maar ook bevestiging zochten van al bestaande zaken. Von Martels verwoordt dit aldus:

¹⁸⁸ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 1.

¹⁸⁹ C. Kruyskamp, *Nederlandsche volksboeken*. Burgersdijk & Niermans, Leiden, 1942. p. 37.

“*Human society possesses a strong inclination to preserve what has been built up over the centuries and to protect itself from new influences. For this reason, most readers in the first place seek confirmation of old values dressed with a certain amount of novelty.*”¹⁹⁰

De auteur had zich te houden aan de wens van het publiek en moest nieuwe denkbeelden proberen te verzoenen met een aantal oude axioma's. Deze mengeling tussen nieuw en oud, gekend en niet gekend is (op diverse vlakken) ook waarneembaar in *Tvoyage*, bijvoorbeeld in de kapitels 29-40 van boek III.

De gemiddelde Europeaan in de 15^e eeuw was bekend met een aantal wonderlijke fenomenen zoals monsters, enorme zeeslangen, tegenvoeters, etc. Ook was de kennis van verhalen uit de Bijbel gemeengoed. In principe was al het andere dat voorkwam in een reisverhaal nieuwe kennis voor lezers, bijvoorbeeld de beschrijving van het hof van de sultan. Verder ontleende Zeebout veel aan andere schrijvers c.q. reizigers die naar hetzelfde gebied waren geweest, hetgeen werd aangevuld met Van Gistels belevenissen, die onbekend waren voor het publiek. Qua geografie was het publiek enigszins bekend met het Heilige Land en de heilige plaatsen in Egypte; de overige gebieden (zeker Perzië en Irak) waren echter grotendeels nieuw voor zijn publiek.

Van Gistel voldeed dus aan de verwachtingen die geïnteresseerden koesterden jegens reisverhalen. Daarnaast hield hij ook rekening met het andere publiek (reizigers *in spe*) dat hij voor ogen had, door in de eerste kapitels van boek I uitgebreid raad te geven betreffende reizen naar de islamwereld.

2.3.6.3. Invloed op de auteur

De grote vraag is natuurlijk of en in welke mate het publiek Van Gistel beïnvloedde. En door welke andere fenomenen de auteur gekleurd, gekenschetst of geraakt werd en hoezeer zijn werk hierdoor is bepaald.

Problematisch is dat Van Gistel uit vrijwel niets laat merken dat hij schreef voor een lezerspubliek en zich al helemaal nooit tot dat publiek richtte met vragen, opmerkingen of wat dan ook, uitgezonderd de eerdergenoemde reistips. Enkel Zeebout maakte een kleine opmerking in die richting in het begin van zijn voorwoord (cfr. supra). Nergens in *Tvoyage* staat iets wat duidelijk wijst op invloed van een publiek, hoewel dat er ongetwijfeld moet zijn geweest. De enige opmerkingen die eventueel als een hint naar het publiek kunnen worden gezien, zijn de sporadische vergelijkingen tussen fenomenen zoals Van Gistel ze beziet en hij ze zelf kent. Zo schrijft hij in kapitel 5 van boek III:

“[...] *de stede besien, die hemlieden dochte in ouden tijden ghemuert ende ghepoort ghezijn hebbende, vander grootten dat de stede van Ghend zijn mach [...]*”¹⁹¹

Of hij hier voor zichzelf of voor zijn publiek de vergelijking legt tussen het oude centrum van Cairo en de stad Gent is niet helemaal duidelijk. Bejczy stelt dat deze (en andere) opmerkingen over de Nederlanden

¹⁹⁰ Z. Von Martels. “Introduction: the eye and the eye's mind.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. XVII.

¹⁹¹ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 173.

het verhaal aantrekkelijker maakten voor zijn publiek (cfr. supra). Hij zegt evenwel niet dat Van Gistel schreef in dienst van zijn publiek.¹⁹²

Zoals eerder werd betoogd, lijkt de invoeging van pape Jan in dit reisverhaal mij het meest duidelijke toegift van Van Gistel aan zijn publiek, doordat hij hen op die manier een houvast bood in een onbekend, exotische wereld. Tijdens het op schrift stellen van *Tvoyage* werd de mate van herkenbaarheid door Zeebout nog wat uitvergroot door de invloed van pape Jan op Van Gistel te benadrukken.

2.4. Samenvatting en conclusie

Dit hoofdstuk wordt afgesloten door *Tvoyage* aan de zeven kritieken aangaande individuele bronnen te toetsen door “*haar interne en externe aspecten*”¹⁹³ te evalueren. Aan de hand hiervan kan worden bekeken in welke mate de bron origineel is en dus geschikt voor onderzoek.

2.4.1. Herstellingskritiek of tekstkritiek

Joos van Gistel schreef zijn reisverslag niet zelf, daar hij Ambrosius Zeebout verzocht had het op schrift te stellen. Voorts “*vertoont het document alle formele kenmerken, zoals schrift, zegel en formules van de tijd en/of de administratie waaruit het beweert te stammen.*”¹⁹⁴ Het origineel is niet langer voor handen. Er zijn enkel een drietal manuscripten en een evenveel gedrukte versies overgeleverd. Gaspar heeft deze allemaal vergeleken en geeft zijn argumentatie weer in de inleiding op de bronuitgave, waarin hij pleit voor het gebruik van hs. Eg. St., 55.473 boven de andere beschikbare teksten. Ik sluit mij bij zijn argumentatie aan en hanteer deze tekst.

2.4.2. Oorsprongskritiek

De drie hoofdvragen die gepaard gaan met oorsprongskritiek (waar, wanneer en door wie werd de bron opgesteld)¹⁹⁵ zijn relatief eenvoudig te beantwoorden. *Tvoyage van Mher Joos Van Ghistele* werd opgesteld door Ambrosius Zeebout, de materiële auteur van de tekst, en baseerde dit op Van Gistels nota's (de 'intellectuele' auteur), zoals door Zeebout in zijn voorwoord wordt verklaard:

“*zo hebbe ic, Ambrosius Zeebout, bij goeden middele vanden voorseyden edelen mannen [Van Gistel en Van Quisthout, S.V.] verstaen ende vercreghen tghuend dat zij inden landen van overzee ghehoort ende bevonden hebben.*”¹⁹⁶

De *goeden middele* waarover wordt gesproken zijn de vele aantekeningen van Van Gistel waarover Zeebout kon beschikken. Doordat Zeebout de auteur is, wordt in de tekst altijd in de derde persoon

¹⁹² I. Bejczy . “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 87.

¹⁹³ M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. p. 90.

¹⁹⁴ Ibid. p. 91.

¹⁹⁵ Ibid. pp. 100-102.

¹⁹⁶ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 1.

enkelvoud naar Van Gistel verwezen; de derde persoon meervoud wordt gehanteerd om het gehele gezelschap te duiden.

Wanneer het handschrift begon te circuleren is niet bekend, al is dit waarschijnlijk gebeurd tussen 1485 en 1500, daar hs. Eg. St., 55.473 in ca. 1500 van een eerdere versie (al dan niet het origineel) werd gekopieerd.¹⁹⁷

Waar dit alles gebeurde is niet precies bekend, maar gezien Van Gistels herkomst (de regio tussen Gent en de Westerschelde) en het Oost-Vlaamse dialect waarin hs. Eg. St., 55.473 is geschreven,¹⁹⁸ lijkt het logisch dat het opstellen van *Tvoyage* geschiedde in ongeveer dezelfde streek.

2.4.3. Ontleningskritiek of oorspronkelijkheidskritiek

De vraag die wordt gesteld bij ontlenings- of oorspronkelijkheidskritiek, is of de auteur zelf rechtstreeks getuige is van de feiten die beschreven worden.¹⁹⁹

Op basis van mijn analyse van boek III (cfr. H.3.3.) ben ik geneigd te zeggen dat grote delen van *Tvoyage* origineel of oorspronkelijk zijn, terwijl andere delen vol ontleningen staan. Zo zijn de kapitels die ik toeschrijf aan Van Gistel veelal vrij van ontleningen en bevatten slechts informatie en gegevens die van toepassing zijn op het 15^e-eeuwse Egypte. Dit terwijl de kapitels waarin Zeebout zich doet gelden, juist grossieren in verwijzingen, ontleningen en parafrasen van allerhande andere bronnen, waardoor er informatie uit andere era's in het reisverhaal zijn terechtgekomen.

Een voorbeeld van twee beschrijvingen van de Nijl kan hiertoe dienen. Zo vertelt Van Gistel het volgende over de rivier:

“[...] *twater vander rivieren van Nilus alle jaren omtrent sentjansmesse bevloeyt een groot deel vanden voorseyden lande* [...]”²⁰⁰

Deze vaststelling van de jaarlijkse overstromingen van de rivier, volgt na een korte verhandeling over de vele dijken die midden in het land zijn gelegen, ogenschijnlijk in afwezigheid van water. Zeebout haalt in een van zijn kapitels het volgende aan:

“[...] *zo sal hier ooc wat bescreven worden vander zelver riviere, de welke eene es vanden vieren die commen uutten eerschen paradijse, zomen dat expresselic bevindt int bouc van Genesis, daer ghenaeamt Gyon of Nilus* [...]”²⁰¹

Zeebout gebruikt het boek Genesis bij een beschrijving van de rivier, dus een ontlening. Van Gistel gaat echter uit van een ooggetuigenverslag. Dit is het verschil tussen beide auteurs, zoals dat ook voorkomt in boek III. Voor boek III geldt dat het eerste deel vooral van de hand van Van Gistel lijkt, terwijl het

¹⁹⁷ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XLIX.

¹⁹⁸ Ibid. p. XLIX.

¹⁹⁹ M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. pp. 102-103.

²⁰⁰ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 171.

²⁰¹ Ibid. p. 192.

tweede meer van Zeebout schijnt te zijn. Het laatste deel vormt echter een symbiose tussen de twee, waarin ontleningen en oorspronkelijke opmerkingen elkaar aanvullen (cfr. H.3.3).

Tvoyage bevat dus zeker originele stukken, waarin enkel gewag wordt gemaakt van zaken die spelen in de periode waarin Van Gistel het land bezocht (bijvoorbeeld het bezoek aan de sultan), terwijl voor andere stukken duidelijk geldt dat Zeebout ze heeft aangevuld. In die zin heeft Bejczy dus gelijk wanneer hij beweert dat Zeebout de tekst met bronnen heeft opgesmukt om haar zo tot een volwaardiger pelgrimsgids te maken.²⁰²

2.4.4. Interpretatiekritiek

Interpretatiekritiek peilt naar de ‘ware’ betekenis van een tekst.²⁰³ Hierbij wordt gekeken of er al dan niet iets achter de tekst schuilgaat, of de auteur bepaalde motieven had om de tekst op papier te zetten.

Zoals reeds werd betoogd bij de bespreking van de reisdoelen van Van Gistel, hadden beide auteurs zo hun eigen motieven. Zeebout wilde vooral een goede pelgrimsgids samenstellen en vulde Van Gistels verslag op veel plaatsen aan met ontleningen uit bronnen, veelal van christelijke origine. Dit leidde ertoe dat een aantal auteurs, onder wie Bejczy en Gaspar, stelden dat Van Gistels motieven vooral religieus van opzet waren. Dit geldt echter enkel voor Zeebouts discours, dat mijns inziens inderdaad het geloof als uitgangspunt nam. Wat betreft Van Gistels discours stel ik vast dat het veeleer uitgaat van het exotische en oriëntalistische, de ‘ander’ en het avontuur. Hierbij boden een aantal christelijke concepten, zoals de queeste naar pape Jan een houvast, waardoor Van Gistel zichzelf in de traditie van de held uit de klassieke middeleeuwse ridderroman kon plaatsen. Een queeste voor een koene held en ridder (zoals Van Gistel ook zelf was), die vreemde gebieden doorkruiste en het gevaar niet schuwde.

Een mogelijk ander doel zou propaganda kunnen zijn. In *Tvoyage* komen immers tal van vergelijkingen tussen christenen en moslims, west en oost, mooi en lelijk voor.²⁰⁴ Echte waardeoordelen worden niet geveld, noch breekt hij zaken af. Een aantal stereotiepen worden natuurlijk wel aangedragen. Zo zijn moslims, maar vooral Mamluken erg gierig en corrupt en zijn er een aantal gebruiken aan het hof waarin van Gistel zich niet kan vinden, zoals bijvoorbeeld het niet voorkomen van opvolging van vader op kind of van broer op broer:

*“Ten eersten want zij [de hoogste amirs van Egypte, S.V.] dese twee heeren [sultan Qaytbay en ene Humeth, S.V.] kenden voor vrome, wijze mannen van grooter auctoritet, machtich van goede ende van ghelde, bijden welken zij met haerlieder penninghen themlieden waerts ghecreghen den meesten deel vanden volke van oorloghen.”*²⁰⁵

²⁰² I. Bejczy. “Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele.” In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. p. 90.

²⁰³ M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. pp. 103-105.

²⁰⁴ R.J.G.A.A. Gaspar. “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. XIII.

²⁰⁵ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 178.

“Ooc zo salmen weten dat trijcke vanden souldaen niet en succedeert vanden vader up tkint, noch vanden broeder up den broeder, noch anders bij hoyrien, maer zo wanneer dat de souldaen steerft zo maken de mammelucken eenen anderen, twelke gheschiet bij diversscher manieren, altemet bij kueren oft electien, zimwijle bij foortsen, ende eeneghe tijt bij giften, zo dat dicwilt de ghone vanden mammelucken souldaen werdt, die de steercste es, ende somtijts de rijcste, ende niet die daer toe bequaemst of ydonst es oft ooc die kuere ende electie heeft, ghelijcmen dat meerckelic zien mochte anden souldaen die nu jeghenwoordich es.”²⁰⁶

De opmerking dat aan de huidige sultan duidelijk te merken is dat niet altijd de beste op de troon zit, is zowat de meest directe veroordeling van een lokaal gebruik of geloof in boek III. Op de meeste plaatsen is hij immers lovend over dat wat hij ziet, of de mensen die hij ontmoet:

“[...] vele schoone oratorien der heydenen [...]”²⁰⁷

“[...] ooc vindtmen daer [bij Fouwa] also vriendelike heydenen ten kerstenen waert als in alle dlant van Egipten.”²⁰⁸

Dat hij hierover positief is, doet niets af aan het feit dat hij zijn eigen religie beter vond dan de islam (moslims blijven natuurlijk heidenen). Toch is opvallend dat hij dat wat hij ziet als vreemdeling en buitenstaander met enige mate van respect vertelt. Ook uit de vergelijkingen tussen lokale gewoonten en dat wat hij is gewend, blijkt zelden iets negatiefs (uitgezonderd eerdergenoemd citaat betreffende erfopvolging). De meeste vergelijkingen tussen de Nederlanden en Egypte zijn eerder illustratief van aard:

“[...] Dit voorseyde clooster mach zeere vander grootten zijn als tcloostere van Baudeloo, [gelegen bij Sinaai, S.V.] maer en es zo wel niet bewoont noch behuust.”²⁰⁹

Dit lijkt erop te wijzen dat Van Gistel met deze vergelijkingen zijn bevindingen voor zichzelf en (eventueel) zijn publiek duidelijker, tastbaarder en beter begrijpbaar wilde maken, eerder dan dat hij wilde bezien welke van de twee religies of werelden beter is.

2.4.5. Gezagskritiek

Gezagskritiek gaat in op de vraag of de auteur ooggetuige was van de feiten die hij weergeeft en of hij met gezag van een ooggetuige kan spreken.²¹⁰ Zoals reeds werd aangetoond is hiervan sprake in de delen van *Tvoyage* die van de hand zijn van Van Gistel zelf, en veel minder tot niet betreffende Zeebouts discours. Joos van Gistel was immers rechtstreeks ooggetuige van de meeste van de gebeurtenissen die hij heeft beschreven, daarnaast was hij een kind van zijn tijd en kan dus met gezag spreken over de

²⁰⁶ Ibid. p. 177.

²⁰⁷ Ibid. p. 186.

²⁰⁸ Ibid. p. 221.

²⁰⁹ Ibid. p. 222.

²¹⁰ M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. pp. 106-107.

islamwereld van de 15e eeuw, zolang men voor ogen houdt dat zijn getuigenis er een is van een outsider in de Mamlukmaatschappij. Als reiziger nam hij tegelijkertijd wel en niet deel aan het dagelijks leven. Het gezag van *Tvoyage* zelf tot slot, komt voort uit het relatief snelle verschijnen, namelijk binnen twintig jaar na dato.

2.4.6. Bevoegdheidskritiek

Het is lastig om voor Van Gistel of voor Zeebout vast te stellen hoezeer zij nauwkeurig waren in hun waarnemingen, of zij dat wat waargenomen werd (in realiteit of op schrift) konden begrijpen en of zij geloof hechtten aan de feiten zoals die werden gepresenteerd.²¹¹

Het is natuurlijk waar dat “*de waarnemer merkt slechts op wat binnen zijn specifieke belangstellings sfeer valt.*”²¹² Wat Van Gistel of Zeebout precies interesseerde is niet bekend, al kenmerken de toevoegingen van de laatstgenoemde zich door hun christelijke karakter, terwijl Van Gistel zelf vooral oog leek te hebben voor de ‘ander’, dus het hof en de elite. Dit zegt echter niets over hun belangstelling. De nauwkeurigheid van de bron is door de snelle optekeningen van de feiten groot.

Als buitenstaander was het voor Van Gistel ongetwijfeld lastig zich een voorstelling te kunnen maken bij bepaalde fenomenen die voor moslims of Mamluken in dezelfde periode evident waren. Of hij de feiten begreep hoeft dus niet noodzakelijk zo te zijn. Een voorbeeld hiervan is het citaat over de erfopvolging bij de Mamluken (cfr. supra). Een groot deel van wat Van Gistel hierover zegt is juist, maar de manier waarop hij de machtswisseling beschrijft, is veel te simplistisch. Vermoedelijk veronderstelde Van Gistel dat zo’n ‘los’ systeem op basis van verkiezing of omkoping zeer uitnodigde tot allerhande paleisrevoluties, zoals er ook een in *Tvoyage* wordt beschreven:

“[...] *zijn ghecommen twee heeren mamelucken, danof deen ghenaeemt was Humeth ende dandere Cagettebey [Qaytbay, S.V.], omtrent met hondert mannen ter plaetsen daer dese souldaen Mayeto [sultan Achmed Muayyad, S.V.] sat inde jeghenwoordicheit van allen den voorscreeven heeren officieren ende mammelucken, de wel mochten wesen in ghetale veertich oft vijftich duust, ende hebben den voorseyden gheworpen ende rudelic ghesteken uuten mastabem – dat es uut den stoele zijnder magesteit – zegghende: “Wij en hebben over dese kuere niet gheweest noch eenich consent daer inne ghedaen; ooc zo en behoort ghij gheen souldaen te wesene”, ende zonder te spreken meer woorden heeft Humeth ghenomen Cagettebey zijnen gheselle, ende ghestelt up tvoorseyde mastabem [...]*”²¹³

²¹¹ Ibid. pp. 107-111.

²¹² Ibid. p. 107.

²¹³ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 178.

2.4.7. Rechtzinnigheidskritiek

De laatste kritiek draait om opzettelijk verzwegen of verdraaide feiten.²¹⁴ In het geval van *Tvoyage* is niet geweten of dit is gebeurd. Ongetwijfeld hebben zowel Van Gistel als Zeebout een aantal zaken uit het verslag weggelaten. Daarbij zullen ook bewuste verdraaiingen of verzwijgingen zitten, maar daar dit niet al te opvallend is gedaan kan hierover weinig worden gezegd. Uiteraard kan ook de gehele tekst zijn verdraaid, maar bij gebrek aan bewijzen (zoals soortgelijke bronnen, etc.) moet ook hierover worden gezwegen.

²¹⁴ M. Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. pp. 111-113.

3. *Tvoyage* boek III. Een casusstudie.

In dit laatste hoofdstuk komt in de eerste paragraaf een methode van Norman Fairclough aan bod, die een set van hulpmiddelen en denkwijzen biedt in combinatie met een praktisch schema. Hoewel niet alles uit dit schema op *Tvoyage* van toepassing is, heeft het veel invloed gehad op de discoursanalyse uit de derde paragraaf.

De tweede paragraaf is evenzeer ter ondersteuning van de analyse, waarin het gaat over de ‘ander’, groepsmentaliteit en de noties van de ‘ander’ met betrekking tot de islamwereld.

Beide aspecten komen terug in de derde paragraaf, waarin de discoursanalyse van boek III over Egypte centraal staat. In deze analyse ligt de nadruk op de invloed van ideologie (*de facto* religie) en de beschrijvingen van de ‘ander’. Deze twee aspecten zijn immers kenmerkend voor de delen en het discours van respectievelijk Zeebout en Van Gistel. Voorts is er aandacht voor hoe Van Gistel wordt neergezet door beide auteurs. Tot slot worden enkele zaken betreffende *topoi, loci amoeni* aangehaald. Het streven is om zo te komen tot een analyse van het discours van Van Gistel (het eerste deel) en het discours van Zeebout (het tweede deel). Hierbij worden ook de eerdergenoemde verticale banden (de ‘ander’, religie en persoonsbeschrijving) worden betrokken.

3.1. Linguïstiek: discours, macht en machtsrelaties

In deze paragraaf wordt het werk *Language and Power* (2^e editie) van Norman Fairclough²¹⁵ gebruikt om inzicht te krijgen in taal-, tekst- en tekenstructuren. Ook de relaties tussen macht en discours en het analyseren van invloeden van macht, ideologie en verborgen boodschappen in teksten worden in dit boek uitgelegd. Daarnaast wordt ook aangeleerd hoe men deze zaken identificeert, leest en interpreteert.

Het doel van Fairclough is het introduceren van wat hij *Critical Language Study* en *Critical Discourse Analysis* noemt, met als doel:

“[...] *helping people to see the extent to which their language does rest upon common-sense assumptions, and the ways in which these common-sense assumptions can be ideologically shaped by relations of power.*”²¹⁶

Hoewel het werk vooral geschreven is met oog op het heden, kan Faircloughs methode ook worden toegepast op historische teksten, zoals het reisverslag van Van Gistel. Hierin worden evenzeer taal, taalconstructies en veronderstellingen gebruikt en kleurden de auteurs hun beschouwingen via hun eigen achtergronden. De nu volgende bespreking van de theorieën van Fairclough gaat uit van *Tvoyage* als bron en bevat enkel de voor de bron relevante ideeën.

²¹⁵ N. Fairclough, *Language and Power. Second edition*. Pearson Education Ltd., Harlow, 2001. pp. 226.

²¹⁶ Ibid. p. 3.

3.1.1. Discours als sociaal gegeven

Taal kleurt sociale relaties: men kan lezen, schrijven, luisteren of praten. Bij dit alles wordt taal gebruikt als medium. Andersom kleuren sociale relaties ook taal, wanneer persoon A persoon B vragen stelt op een bepaalde wijze, afhankelijk van de sociale relatie. Men kan denken aan een pastoor en een kerkganger tijdens een oorbiecht, of een verdachte en een inquisiteur tijdens een verhoor. Sociale condities bepalen aldus het gehanteerde discours.²¹⁷

Deze gedachte werd eerder reeds geformuleerd door Ferdinand de Saussure, die een onderscheid maakte tussen *langue* en *parole*. Over diens ideeën stelt Fairclough:

*“Saussure regarded langue as a system or code which is prior to actual language use, which is the same for all members of a language community, and which is the social side of language as opposed to parole, which is individual. For Saussure, parole, what is actually said or written, is determined purely by individual choices, not socially at all.”*²¹⁸

Vervolgens stelt Fairclough dat sociolinguïstiek heeft bewezen dat *parole* niet puur individueel is, omdat elk individu wordt beïnvloed door zijn sociale klasse, identiteit, functie, relatie, etc. Bovendien stelt hij dat taal niet homogeen is. Zo argumenteert hij dat ‘het Nederlands’ niet bestaat. Er bestaat een standaard Nederlands (opgelegd door de dominante handelsklasse uit 17^e-eeuws Holland) en een groot aantal lokale dialecten. Taal is dus niet voor iedereen hetzelfde.²¹⁹

Fairclough stelt dat discours bestaat uit een grote verwevenheid van taal en diverse sociale aspecten. Als eerste benoemt hij de innige band tussen taal en de samenleving:

*“[...] linguistic phenomena are social phenomena of a special sort [...]”*²²⁰

Het is natuurlijk zo dat wanneer iemand iets wil schrijven, zeggen, luistert of leest, hij of zij dit doet op een manier die sociaal vastligt; zelfs in kleine kring (zoals de familie) gelden bepaalde sociale conventies. Ten tweede stelt hij dat taal een sociaal proces is. Dit proces bestaat uit drie aspecten: teksten (geschreven of gesproken), de productie en de interpretatie van teksten.²²¹ Tot slot poneert Fairclough dat taal (de drie eerdergenoemde aspecten) gekleurd wordt door de sociale en dus niet-linguïstieke conventies in de context, zoals ideologie, tijd(sgeest), auteur, klasse(strijd), publiek, etc.²²² Concluderend kan worden gesteld:

“So, in seeing languages as discourse and as a social practice, one is committing oneself [...] to analysing the relationship between texts, processes, and their social conditions, both the immediate

²¹⁷ Ibid. pp. 15-16.

²¹⁸ Ibid. p. 17.

²¹⁹ Ibid. pp. 17-18.

²²⁰ Ibid. p. 19.

²²¹ Ibid. pp. 19-20.

²²² Ibid. p. 20.

conditions of the situational context and the more remote conditions of institutional and social structures.”²²³

Dit is hetgeen in deze thesis gebeurt: niet de bron op zich bestuderen met enkel oog voor wat staat er, maar juist aandacht hebben voor hoe het er staat. Kijken naar de woordkeus, herhalingen, verwijzingen en ontleningen. En tot slot ook aandacht hebben voor processen en sociale condities, zoals ideologie, religie, ‘gezond verstand’, etc. Fairclough biedt voor dit alles een stappenplan (cfr. infra).

3.1.2. Discours en macht

Voordat er kan worden gekeken naar de relatie tussen discours en macht, moeten eerst bezien worden wie er macht hebben en wie niet. Over de onderliggende partij valt niet zoveel te zeggen. Zij heeft weinig macht of invloed en wordt beïnvloed, bestuurd en geleefd door de machthebbers. Hiertegenover staat de bovenliggende partij. Elke samenleving kent een *dominant bloc* van machthebbers, hetgeen naargelang tijd en het type maatschappij verschilt.²²⁴ Voor het vijftiende-eeuwse Gent geldt dat de vorstelijke officieren, de gegoede burgerij en (in mindere mate) de adel en de geestelijkheid hiervan deel uitmaakten. Zo stelt Fairclough dat:

“[...] *a whole range of social institutions such as education, the law, religions, the media and indeed the family, collectively and cumulatively ensure the continuing dominance* [van het dominante blok, S.V.]”²²⁵

De ideologie van het *dominant bloc* wordt de samenleving opgedrongen en houdt zo het systeem van ongelijkheid tussen bevolkingsgroepen in stand.²²⁶ Men kan denken aan het feodale standsverschil tussen een edelman en een poorter. De term ideologie kan voor de late middeleeuwen anachronistisch lijken, maar het sterke christelijke conservatisme dat deze periode kenmerkte, kan gelden als een ideologie. Discours vormt het machtsmiddel bij uitstek om een ideologie te verspreiden,²²⁷ hetgeen zich voor de middeleeuwen ondermeer uitte in de grote verspreiding van religieuze en klerikale geschriften. Om het discours te kunnen kleuren moet men macht hebben, of in de gelegenheid zijn om macht te vergaren. Fairclough noemt diverse belangrijke aspecten zoals achtergrond, opvoeding, opleiding, geletterdheid, goede contacten, etc. Ook behoren tot de dominante ‘cultuur’ (*in casu*: de westerse) wordt van belang geacht.²²⁸ Indien men niet bij het *dominant bloc* hoort, kan men nooit discours kleuren of bepalen. Discours is dus machtsgeladen:

“[...] *power in discourse is to do with powerful participants controlling and constraining the contributions of non-powerful participants.*”²²⁹

²²³ Ibid. p. 21.

²²⁴ Ibid. p. 27.

²²⁵ Ibid. p. 27.

²²⁶ Ibid. pp. 27-28.

²²⁷ Ibid. p. 30.

²²⁸ Ibid. pp. 52-54.

²²⁹ Ibid. pp. 38-39.

Het is belangrijk te beseffen dat macht en discours niet alleen verweven zijn met elkaar, maar dat zij samen bepalen hoe machthebbers de bijdragen van ondergeschikten controleren en inperken. Fairclough stelt dat die beperkingen (*constraints*) zich uiten met betrekking tot de inhoud (dat wat er gezegd wordt), de sociale relaties tussen actoren en de posities waarin de actoren zich bevinden. Hij voegt hier aan toe dat het hebben van een verschillende cultuur een vierde uiting kan zijn.²³⁰

De machtsrelatie in discours is niet altijd even duidelijk. Vaak is er sprake van *hidden power*, hetgeen zich vooral uit in massamedia en indirecte communicatie (zoals boeken, reisverslagen, etc.). Deze onopvallende machtsgeladenheid is extra gevaarlijk omdat berichten of opmerkingen ogenschijnlijk neutraal zijn:

*“Mass-media discourse is interesting because the nature of the power relations enacted in it is often not clear, and there are reasons for seeing it as involving hidden relations of power.”*²³¹

3.1.3. Critical Discourse Analysis (CDA)

Om boodschappen te decoderen en om *hidden power, power relations*, de inhoud, relaties en posities van actoren te analyseren ontwikkelde Fairclough een geheel van vragen en mechanismen voor het ontcijferen van bronnen dat hij *Critical Discourse Analysis* (CDA) noemt. CDA kent drie niveau's; ten eerste beschrijving (*description*), als tweede interpretatie (*interpretation*) en tot slot verklaring (*explanation*).²³² In de volgende subparagrafen volgt een parafrase van de ideeën van Fairclough.

3.1.3.1. CDA: Description

Op het niveau van beschrijvingen houdt CDA zich bezig met de tekst zelf.²³³ Er wordt gekeken naar wat er staat, hoe het er staat en naar welke woorden, grammaticale constructies en tekststructuren er worden gebruikt.

Fairclough introduceert een tiental vragen, die hij verdeelt over de categorieën vocabulaire structuren (vragen 1-4), structuren van grammatica (vragen 5-8) en tekststructuren (vragen 9 en 10). Hieronder volgen alle vragen en wordt kort aangegeven wat wordt bedoeld. Daarnaast worden enkel de voor *Tvoyage* relevante aspecten aangehaald.

Voordat kan worden ingegaan op de vragen moet kort worden uitgelegd wat Fairclough bedoelt met *experiential, relational* en *expressive values*:

“I distinguish between three types of value that formal features may have: experiential, relational, and expressive. A formal feature with experiential value is a trace of and a cue to the way in which the text producer’s experience of the natural or social world is represented. [...] A formal feature with relational value is a trace of and a cue to the social relationships which are enacted via the text in the

²³⁰ Ibid. p. 40.

²³¹ Ibid. p. 41.

²³² Ibid. p. 91.

²³³ Ibid. pp. 91-116.

discourse. [...] And, finally, a formal feature with expressive value is a trace of and a cue to the producer's evaluation (in the widest sense) of the bit of the reality it relates to. [...] Let me emphasize that any given formal feature may simultaneously have two or three of these values."²³⁴

3.1.3.1.1 Vragen betreffende vocabulaire

Vraag 1: Welke *experiential values* hebben woorden?

Woorden kunnen gekleurd zijn door een ideologie, religie of andere ervaringen die belangrijk zijn voor de auteur van een tekst. Het is dan ook interessant te bekijken in welke mate dit het geval is. Voorts stelt Fairclough dat men ook moet kijken naar hoe de realiteit in hokjes wordt onderverdeeld en of hier vervolgens een bepaald discours aan wordt verbonden. Vooral welke woorden aan andere woorden worden verbonden zegt veel over de ideologie van de auteur.²³⁵

Dit levert vragen op als: Hoezeer werd *Tvoyage* beïnvloed door het christendom of andere belangrijke aspecten van van Gistels achtergrond? Op welke manieren komt dit tot uiting? Welke (stereotiepe) woorden worden gebruikt? Wordt de realiteit in stukken verdeeld? Wordt per 'stuk' een ander discours gehanteerd? Worden synoniemen, antoniemen, hyponiemen gebruikt?

Vraag 2: Welke *relational values* hebben woorden?

Deze vraag houdt zich bezig met hoe de woorden in een tekst iets zeggen over de relaties tussen schrijver en publiek. Zo duidt het woord 'heiden' met als synoniem het woord 'moslim' op een (christelijke) *experiential value*, maar ook op een *relational value*, daar het publiek mogelijk akkoord is met deze associatie. Formeel of informeel taalgebruik duidt ook op de relatie tussen lezer en tekstproducent.²³⁶

Opkomende vragen zijn: Hoe verhoudt *Tvoyage* zich tot zijn publiek? Delen zij dezelfde achtergrond, set van waarden en ideologie? Welke associaties worden er gelegd? Gebruiken Van Gistel en Zeebout eufemismen? Bedienen zij zich van formeel of informeel taalgebruik?

Vraag 3: Welke *expressive values* hebben woorden?

Expressieve waarden duiden op de beleving van de realiteit door de auteur. Zijn achtergrond en ideologie kleuren deze waarden uiteraard.²³⁷ Veel van de vragen genoemd bij vraag één zijn ook hier van toepassing.

²³⁴ Ibid. p. 93.

²³⁵ Ibid. pp. 94-97.

²³⁶ Ibid. pp. 97-98.

²³⁷ Ibid. pp. 98-99.

Vraag 4: Welke metaforen worden gebruikt?

Een metafoor zegt zeer veel over hoe een auteur een bepaald fenomeen beziet.²³⁸ Zo kan een moslim een gevallen christen worden genoemd, een Mohammedaan, een bekeerling, een heiden, etc. Elke metafoor zegt iets over de denkbeelden en ideologie van de auteur.

3.1.3.1.2 Vragen betreffende grammatica

Vraag 5: Welke *experiential values* hebben grammaticale constructies?

Deze waarden vertellen iets over de manier waarop taal en grammatica bepaalde gebeurtenissen of relaties vormen. Zo onderscheidt Fairclough aan de hand van drie soorten zinnen drie soorten van *process*; een actie (*action*), gebeurtenis (*event*) of attribuut (*attribution*).²³⁹

Uit *Language and Power* blijkt dat deze vraag vooral is toegespitst op krantenkoppen, dewelke zo informatie op een bepaalde manier kunnen sturen. *Tvoyage* kent echter dermate ingewikkelde zinsstructuren, dat deze vraag niet van toepassing is.

Vraag 6: Welke *relational values* hebben grammaticale constructies?

Er zijn drie modi om een zin weer te geven: als stelling, vraag of gebiedende wijs. De positie van auteur en lezer varieert naargelang de modus van de zin. In een stelling geeft de schrijver (actief) informatie aan de lezer, in een vraag vraagt de schrijver (passief) iets aan de lezer (actief) en in een imperatief kunnen beiden (actief) het onderwerp van de zin iets opdragen.²⁴⁰ In *Tvoyage* komen enkel stellende zinnen voor.

Vraag 7: Welke *expressive values* hebben grammaticale constructies?

In de *expressive values* gaat het om de waarheidsclaim van de auteur, die zich uit via werkwoorden als zijn, zouden, moeten, kunnen, etc. Het interessant van deze claims van waarheid is dat ze vaak ogenschijnlijk neutraal zijn, terwijl ze uiteraard een verborgen lading hebben. Het is belangrijk hiervan bewust te zijn.²⁴¹ In Van Gistels verslag doet dit fenomeen zich voor.

Vraag 8: Hoe zijn (eenvoudige) zinnen met elkaar verbonden?

Als laatste komt het verbindende element aan de orde. De cohesie van de tekst wordt uitgebreider behandeld in de volgende vragen, maar ook binnen zinnen komen structuren van verbinding voor, zoals bijvoorbeeld een logische opeenvolging. Het is dan ook goed hiervoor oog te hebben. Door zinnen coherent te plaatsen kan een waarde aan een zin worden toegekend door ze ‘onder’ een andere zin te

²³⁸ Ibid. pp. 99-100.

²³⁹ Ibid. pp. 100-104.

²⁴⁰ Ibid. pp. 104-107.

²⁴¹ Ibid. pp. 107-108.

plaatsen (subordinatie) of hieraan gelijk te stellen (coördinatie). Soms beslist de auteur zelf dit te doen, soms is het gebruikelijk en volgt hij een traditie.²⁴²

Ook hier geldt dat de zinsstructuren van *Tvoyage* dusdanig ingewikkeld zijn, dat Faircloughs theorie hierop niet van toepassing is. Het Nederlands van Van Gistel en Zeebout wordt immers niet gekenmerkt door een (voor de lezer van nu) logische volgorde.

3.1.3.1.3 Vragen betreffende tekststructuren

Vraag 9: Welke manieren van interactie worden gebruikt?

Fairclough spitst zich in deze vraag expliciet toe op de dialoog, relatie en verhouding tussen deelnemers in een gesprek. Het is hierbij dat macht en discours zeer duidelijk aan het licht komen.²⁴³ *Tvoyage* kent zeer zelden directe rede, maar nooit wisselgesprekken of andere manieren van tweezijdig contact, het bevat enkel het verhaal van Van Gistel.

Vraag 10: Welke structuren van grotere schaal heeft de tekst?

De laatste vraag gaat verder waar vraag 8 ophield en richt zich op de grote structuren en lijnen van de tekst. Deze structuren (zoals een al dan niet chronologische volgorde) worden bepaald door de auteur, het genre en het thema. Ook verteltrant en publiek kunnen een rol spelen.²⁴⁴

3.1.3.2. CDA: Interpretation

Machtsgeladen sociale aspecten zoals inhoud, relaties en posities van actoren hebben effect op kennis, sociale relaties en identiteiten. Via interpretatie en verklaring komen de machtsrelaties en discours die hieruit voortkomen aan het licht.²⁴⁵

Belangrijk om te beseffen bij interpretaties is dat deze voortvloeien uit twee componenten. Enerzijds is dat de tekst zelf (cfr. supra) en anderzijds is dat wat de auteur in de tekst zet, hetgeen Fairclough *members' resources* (MR) noemt. Een onderzoeker moet aldus bewust zijn van de veronderstellingen en vooroordelen ten aanzien van een tekst, zowel van de auteur als van hemzelf.²⁴⁶

Fairclough bespreekt vier domeinen van interpretatie die samenhangen met de MR en de tekst zelf. Het eerste domein (*surface of utterance*) heeft te maken met de herkenning van de taal door de interpretator, het tweede (*meanings of utterance*) met het toekennen van betekenis aan de beschreven woorden en zinnen. Met betrekking tot *Tvoyage* zijn beiden niet echt van toepassing daar het Nederlands van Van

²⁴² Ibid. pp. 108-110.

²⁴³ Ibid. pp. 110-114.

²⁴⁴ Ibid. pp. 114-116.

²⁴⁵ Ibid. p. 117.

²⁴⁶ Ibid. p. 118.

Gistel als zodanig herkenbaar is en de betekenis van woorden is te achterhalen. Hiertoe werd gebruik gemaakt van het *Middelnederlandsch woordenboek* van Verwijs en Verdam.²⁴⁷

Het derde domein (*local coherence*) bekijkt de samenhang van zinnen tot een geheel, tot slot het vierde domein (*text structure and 'point'*) doet ditzelfde maar dan op het niveau van de hele tekst.²⁴⁸

3.1.3.2.1 Situational context

Deze vier domeinen en de eerder genoemde tekst en MR van de auteur en van de lezer hebben invloed op de *situational context*, waarmee de situatie of realiteit wordt bedoeld zoals die bestaat voor zowel dat wat beschreven wordt als de persoon die het leest. Het kan gaan om bezit, bepaalde sociale relaties en conventies, kennis, etc. die normaal zijn voor auteur en/of publiek en hen ondersteunen in het begrijpen van het discours zoals dat voorkomt.²⁴⁹ In het geval van *Tvoyage* gaat het om de achtergrond van Van Gistel, zaken die voor hem (ab)normaal waren en die hij wel of niet beschrijft, etc.

Wanneer deze achtergrond duidelijk is, stelt Fairclough vier vragen voor die vervolgens van belang zijn om de *situation* volledig te kunnen interpreteren.²⁵⁰

- Wat gebeurt er? Deze vraag geeft antwoord op de vraag over welke gebeurtenis er iets wordt verteld en wat het onderwerp van de tekst is. Daarnaast wordt het doel van de tekst duidelijk.
- Wie is/zijn er betrokken? Hiermee wordt vooral de positie van de betrokkenen bedoeld. Deze hangt samen met de activiteit die ze verrichten en met hun sociale identiteit. Deze kunnen overlappen; zo beschrijft Van Gistel in Cairo in kapittel 9 van boek III een ontmoeting met een Mamluk (1), een man (2), moslim bovendien (3), afkomstig uit Danzig (4), etc.²⁵¹ Deze vraag richt zich op de deelnemers in de tekst.
- Op welke manier zijn ze betrokken, wat is hun relatie? Dit gaat meer uit van de machtsrelaties die de deelnemers in de tekst hebben ten opzichte van elkaar, of er sprake is van sociale afstand tot elkaar, etc.
- Wat is de rol van taal? Elke genre waarin taal wordt gebruikt, doet dit op een bepaalde manier. Hieruit vloeien een aantal determinanten voort waaruit machtsrelaties voortkomen. In het geval van een reisverhaal kan men denken aan het eenzijdig belichten van situaties, gesprekken, etc.

3.1.3.2.2 Intertextual context

Als tweede context reikt Fairclough de *intertextual context* aan die samen met de *situational context* cruciaal is om tot een goede interpretatie van een bron te komen.²⁵² De intertekstuele context duidt op de

²⁴⁷ E. Verwijs, J. Verdam en F.A. Stoett, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's Gravenhage, Nijhoff, 1882-1952. 11 delen.

²⁴⁸ N. Fairclough, *Language and Power*. Second edition. Pearson Education Ltd., Harlow, 2001. pp. 119-121.

²⁴⁹ Ibid. pp. 120-121.

²⁵⁰ Ibid. pp. 123-125.

²⁵¹ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 179.

²⁵² N. Fairclough, *Language and Power*. Second edition. Pearson Education Ltd., Harlow, 2001. pp. 120-121.

verwantschap met de gegeven tekst en andere teksten en (dus) overeenkomsten in discours van de onderlinge teksten. Immers elke tekst en discours verwijst naar andere teksten en discours.²⁵³ Voor elke tekst moet men dan ook bepalen tot welke ‘reeks’ zij behoren, om zo te kunnen bepalen door welke teksten zij werd beïnvloed:

“*The concept of intertextual context requires us to view discourses and texts from a historical perspective [...]*”²⁵⁴

Voor *Tvoyage* geldt dat zij kan worden gekaderd binnen het genre reisverhalen, meer bepaald de christelijke traditie van pelgrimsgidsen en avontuurlijke reisverhalen. Vanwege het grote belang van intertekstualiteit wordt in de analyse in H.3.3 ook meermaals aangegeven dat Zeebout grote delen van verhandelingen over bepaalde plaatsen parafraserend of letterlijk overnam uit andere bronnen.

Omdat teksten aansluiten op elkaar en voortbouwen op hetzelfde discours is het ook belangrijk te bekijken wat door de auteur als bekend werd ervaren, welke veronderstelling hij reeds had en dus ook uitdroeg. Deze *presuppositions* kunnen oprecht zijn, maar ook manipulatief, zoals wanneer de auteur niet precies weet of kan inschatten hoeveel zijn publiek al weet van een bepaald onderwerp. Het is in het kader hiervan dat Zeebout in het eerste boek van *Tvoyage* een korte geschiedenis en inleiding geeft over de islam en moslims. Natuurlijk kunnen presupposities ook ideologisch of religieus gekleurd zijn, hetgeen ook in *Tvoyage* meermaals voorkomt.²⁵⁵

3.1.3.3. CDA: Explanation

Als laatste stap volgt dan de ontmaskering van het discours van de auteur, op basis waarvan uitspraken gedaan kunnen worden. Ook antwoorden volgen op vragen als: In welke mate geven machtsrelaties op het niveau van ervaringen, relaties en beleving van de realiteit geven het discours vorm? Wordt de auteur gekleurd door ideologie en religie? Wat is het effect van het discours op de tekst en de auteur? Ondersteunt het discours machtsrelaties of transformeert zij deze?²⁵⁶

3.2. De perceptie van ‘de ander’ doorheen de middeleeuwen

In deze paragraaf wordt aan de hand van het artikel *Popular Attitudes Towards Islam in Medieval Europe* van Jo Ann Hoepner Moran Cruz²⁵⁷ een overzicht gegeven van de perceptie van de ‘ander’ doorheen de tijd, met nadruk op de periode vanaf de kruistochten tot eind 15^e eeuw. Hierbij gaat zij vooral uit van de Europese visie en stelt dat de kijk op de ‘ander’ totstandkomt zoals door sociaalantropoloog Fredrik Barth wordt beargumenteerd.

²⁵³ Ibid. p. 127.

²⁵⁴ Ibid. p. 129.

²⁵⁵ Ibid. pp. 127-128.

²⁵⁶ Ibid. pp. 135-138.

²⁵⁷ J.A. Hoepner Moran Cruz. “Popular Attitudes Towards Islam in Medieval Europe”. In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. St. Martin’s Press, New York, 1999. pp. 55-81.

Barth houdt zich bezig met etnische groepen en hoe zij zichzelf definiëren ten opzichte van anderen. Hij stelt dat een etnische groep niet voortkomt uit een cultuur, maar andersom:

“[...] *a common culture is [...] an implication or result, rather than a primary and definitional characteristic of ethnic group organization.*”²⁵⁸

Een groep dankt zijn cultuur dus aan het feit dat zij een groep vormt. Cultuurverschillen ontstaan door het bestaan van twee (of meer) groepen, die zich ten opzichte van elkaar tegengesteld opstellen. Groep A noemt zichzelf groep A, omdat ze niet groep B is, en vice versa. Barth gaat hiermee in tegen de tot dan toe populaire idee dat een groepsidentiteit voortkomt uit wat de groep zelf is. Hij stelt echter dat grenzen (*boundaries*) tussen groepen een grote rol spelen als identiteitsvormende en –bepalende factor. Het zijn immers de (weliswaar verschillende soorten) grenzen die de groepen bepalen.²⁵⁹

Barth stelt dat die grenzen overschreden kunnen worden door contacten tussen groepen, die tegelijkertijd cultuurverschillen kunnen behouden:

“[...] *ethnic groups only persist as significant units if they imply marked difference in behaviour, i.e. persisting cultural differences.*”²⁶⁰

Wanneer groepen elkaar ontmoeten en interageren, kunnen ze alleen blijven bestaan als onafhankelijke groep door bepaalde *cultural differences* aan te houden. Die verschillen tussen beide groepen (of poli-etnische groepen; d.w.z. groepen die niet homogeen zijn, maar wel genoeg op elkaar lijken om binnen dezelfde ‘groep’ te worden gerekend)²⁶¹ moeten zo duidelijk zijn, dat de ene groep daadwerkelijk anders is dan de andere groep. Zo niet, dan hebben beide groepen geen bestaansrecht meer als zelfstandige groep en vormen samen een nieuwe groep. Overlappingsen in groepen en culturen kunnen bestaan, zolang ze klein blijven, aldus Barth. Via gedrag (*behaviour*) en gedragsrituelen blijven cultuurverschillen gehandhaafd.²⁶²

Als Europa en de islamwereld elk als een poli-etnische groep worden gezien, kan worden gesteld dat het Westen zichzelf definieert door wat zijzelf niet is, zij is niet het Oosten. Omgekeerd geldt hetzelfde voor het Oosten. Beide groepen kunnen interageren, bijvoorbeeld door uitwisseling van kennis en goederen (handel), maar zullen tegelijkertijd het eigen *behaviour* extra benadrukken en zo de verschillen in stand houden. Een van de manieren om dit te doen is via gedrag, dat *in se* sterk wordt gestuurd door religie, zoals bijvoorbeeld via de rol van de familie in de samenleving, man-vrouwrelaties, etc.

Het feit dat men zich afzet tegen de ander wil niet zeggen dat dit een negatieve spiegeling hoeft te zijn. In haar historische analyse stelt Hoepfner Moran Cruz:

“*This [...] universalizing tendency has been applied to portrayals of European medieval views of Islam, which are sometimes viewed as uniformly hostile. In fact, they mixed popular and learned*

²⁵⁸ F. Barth. “Introduction.” In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Waveland Press Inc., Long Grove, 1969. p. 11.

²⁵⁹ Ibid. pp. 15-16.

²⁶⁰ Ibid. pp. 15-16.

²⁶¹ Ibid. pp. 16-17.

²⁶² Ibid. pp. 15-16.

*views, intermingled the realistic with the marvelous and the legendary, modulated over time [...] The variety of views on Islam among Western Christians in the Middle Ages is not well understood.*²⁶³

Ook David Blanks en Michael Frassetto benadrukken deze verschillende blikken op de islamwereld en de ‘ander’, waarbij ook een onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende soorten contacten die er bestonden tussen Oost en West:

*“[...] the West was engaged with the Muslim world in countless ways. The crusades and the Reconquista were only part of the story; and while these episodes and others like them were the source of much of the hostility towards the Islam, there was nearly always an undercurrent of conflicting viewpoints that flowed back into Europe to ameliorate the dominant tradition. Diplomats, merchants, theologians, artists, poets, women and children, people from every class, pilgrims, slaves, criminals, camp followers – all had East-West connections, and those who returned brought home tales of wonder and disgust. These varied impressions, mixed with a set of preconceived ideas, were spread through stories, poems, folktales, and sermons, but mostly through word-of-mouth and eventually a set of notions was formed from which all Europeans drew their collective perceptions of the ‘other’ [...]”*²⁶⁴

Hoeppner Moran Cruz gebruikt het voorbeeld van het *Chanson de Roland* (ca. 1100 CE) om een indruk te geven van het benaderen van moslims in de 12^e eeuw. In 778 kwam Karel de Grote tussenbeide in een conflict tussen twee moslimheersers. Op de terugweg liet hij Pamplona plunderen, maar werd op zijn beurt in de Pyreneeën aangevallen door Basken en verslagen. Met de opkomst van de hoofse ridderscultuur raakte het verhaal in zwang, maar werd wel aangepast. Dat Karel moslims had geholpen werd verzwegen en na Baskische vergeldingsactie verwerd tot laaghartige aanval in de rug door Saracenen (moslims).²⁶⁵

Vanaf de komst van *chansons de geste* zouden Saracenen in veel verhalen de stereotiepe slechteriken zijn, en in alle opzichten tegengesteld aan christenen; ontrouw, slecht, zwart, zondig, afgoderijbeoefenaars, laf, heiden, etc. In de epen over Aymeri van Narbonne en Willem van Orange (ca. 1200 CE) werden zij nog negatiever voorgesteld, als ware antichristenen. Toch werd de strijd niet voorgesteld als een tussen het christendom en de islam. Hoewel in de *chansons* vanaf de 13^e eeuw een traditie ontstond van discussie tussen de moslim en de christen, waarbij men elkaar poogde te bekeren. Vanaf dan komt langzaam wat informatie over de islam en moslims in de verhalen terecht, hoewel zeer incorrect en negatief. De idee was de moslim te redden uit zijn ‘waanzin’. De perceptie van de moslim ‘ander’ werd steeds minder negatief.²⁶⁶

²⁶³ J.A. Hoeppner Moran Cruz. “Popular Attitudes Towards Islam in Medieval Europe”. In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. St. Martin’s Press, New York, 1999. p. 55.

²⁶⁴ D.R. Blanks en M. Frassetto. “Introduction”. In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. St. Martin’s Press, New York, 1999. p. 2.

²⁶⁵ J.A. Hoeppner Moran Cruz. “Popular Attitudes Towards Islam in Medieval Europe”. In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. St. Martin’s Press, New York, 1999. p. 56.

²⁶⁶ Ibid. pp. 56-59.

Gelijktijdig met deze verhalen vergaarden diverse geleerden, onder wie Theophanes, Anastasius de Bibliothecaris en Landulf Sagax informatie over de islam en moslims. Zo werd gesteld dat Mohammed een God was en moslims dom waren omdat ze hem volgden. Later werd dit meer accuraat door Mohammed een profeet te noemen, zoals Jezus, Elia en anderen. Het werk *Legenda Aurea* van Jacobus a Voragine (ca. 1260 CE) bundelde alle kennis over het mohammedanisme (de middeleeuwse naam voor de islam).²⁶⁷

In andere verhalen (zoals *El Cid*, *Herzog Ernst*, *Amadis de Gaula*, etc.) verschenen Saracenen met positieve eigenschappen, zoals eergevoel, ridderlijkheid, trouw, moedig. Vele verhalen over Salah al-Din dichtte de moslimleider diverse goede karaktertrekken toe als nobele ongelovige. Zelfs in *La divina commedia* van Dante Alighieri maakten een aantal heidenen (onder wie moslims, oude Grieken en Romeinen) hun opwachting in het voorgeborchte waar zij de eeuwigheid afwachtten. In andere, serieuze werken werd de toestand van moslims en heidenen besproken, waarbij ondermeer John Wycliffe, William Langland en Uthred van Boldon in de 14^e eeuw uitspraken deden over het bekeren van moslims.²⁶⁸ Om priesters en andere christenen beter te kunnen wapenen werden vertalingen van de Koran verzorgd. Verder verschenen werken over het leven van Mohammed in navolging van werken zoals die geschreven waren in de islamwereld.²⁶⁹ Kortweg kan worden gesteld:

*“Side by side with the legends was a growing body of more or less accurate information about Islam.”*²⁷⁰

Volgens Hoepfner Moran Cruz gooiden pausen en de kruistochten roet in het eten en werd het relatief tolerante beeld van de islamitische ‘ander’, die weliswaar een renegaat was geworden door Mohammed te volgen maar hiervan nog kon worden gered, verworpen. Uit Palestina kwamen geruchten en legenden over koningen en moslimheersers zoals Salah al-Din, over massaslachtingen, (in)tolerantie, veronderstelde islamitische gewoonten, zelfs legenden over landen die men helemaal niet kende, zoals de verhalen over pape Jan.²⁷¹ Opvallend is dat Hoepfner Moran Cruz meent dat:

*“There is much that can be said with regard to the crusades and relations between Muslims and Christians, but, in general, better knowledge of Islam in the West was not one of the results.”*²⁷²

Integendeel zelfs, volgens haar leidde de ontdekking van de omvang van de moslimwereld en de religieuze controle over voormalig christelijke gebieden als Syrië, Egypte en Palestina ertoe dat:

*“Increasingly Christians began to see Islam as the single-most significant obstacle to Christianity [...]”*²⁷³

²⁶⁷ Ibid. pp. 64-65.

²⁶⁸ Ibid. pp. 60-62.

²⁶⁹ Ibid. p. 65.

²⁷⁰ Ibid. p. 64.

²⁷¹ Ibid. pp. 62-64.

²⁷² Ibid. p. 63.

²⁷³ Ibid. p. 66.

Als onderdeel hiervan werden in de kruisvaarderstaten tal van wetten uitgevaardigd die op een negatieve manier het dagelijks leven van de joden, orthodoxe christenen en moslims sterk beïnvloedden. Belastingen werden hen opgelegd, ze werden uitgesloten van publiek bestuur, handels- en andere privileges werden afgenomen. De christelijke heersers legden een grote intolerantie voor andersgelovigen aan de dag. Toch was niet iedereen zo:

*“These intolerant attitudes and practices [...] contrast rather remarkably with the degree of toleration western intellectuals extended to Arabic writings, commentaries, and translations.”*²⁷⁴

Een groot aantal schrijvers, denkers en reizigers merkte in de loop der eeuwen de grote gelijkheid tussen beide religies op. Veel reizigers waren onder de indruk van de pracht van gebouwen en steden, de gastvrijheid en het exotische van de islamitische wereld, onder hen Joos van Gistel (cfr. infra).²⁷⁵

Na het falen van de kruistochten groeide in Europa het besef dat men de islamwereld niet *manu militari* op de knieën kon dwingen. Hierdoor won de idee van bekering, prediking en dialoog weer aan populariteit. De islamitische ‘ander’ werd zo een waardige tegenstander op het slagveld met goede en slechte kwaliteiten, maar bleef wel een mens en werd ook zo bekeken en benaderd. De ‘ander’ was religieus en wereldlijk inderdaad anders (respectievelijk islamitisch en oostelijk), maar op alle andere vlakken niet.²⁷⁶

3.3. Analyse van Van Gistels reis door Egypte (Boek III)

In tegenstelling tot andere benaderingen, zoals die van Gaspar en Bejczy wordt in deze analyse niet uitgegaan van de wat-vraag, maar wordt de hoe-vraag gesteld. In plaats van te onderzoeken wat er staat wordt gekeken naar hoe het er staat. Het verschil tussen beide invalshoeken is enorm en leidt ertoe dat in deze analyse andere zaken worden geconcludeerd dan in voorgaande studies naar *Tvoyage*. De indeling van boek III maakt het onderscheid tussen beide paradigma’s goed duidelijk.

Boek III bestaat uit 41 kapitels; wanneer men uitgaat van de vraag ‘wat?’, valt het uiteen in vijf delen:

- de reis van Van Gistel en Van Quisthout naar Cairo. (Kap. 1-4)
- de beschrijving van Cairo en het hof. (Kap. 5-13)
- de vertellingen over de omgeving van Cairo. (Kap. 14-28)
- Van Gistels reizen in gezelschap van kooplui. (Kap. 29-40)
- een (algemeen) slotkapittel over Egypte. (Kap. 41)

Wanneer men echter vertrekt van de vraag ‘hoe?’, komt men tot de vaststelling dat er slechts sprake is van drie delen binnen het reisverslag. Hieruit blijkt ook dat kapittel 41 van latere datum is dan het reisverslag, daar het niet deel uitmaakt van de chronologische volgorde die de rest van *Tvoyage* kenmerkt. Ook qua inhoud is er een duidelijke breuk met de rest van het werk. De drie delen die zo herkenbaar worden, zijn:

²⁷⁴ Ibid. p. 67.

²⁷⁵ Ibid. p. 67.

²⁷⁶ Ibid. p. 69-72.

- het eerste deel, hetgeen van Van Gistels hand is. (Kap. 1-13)
- het tweede deel, hetgeen is gebaseerd op Van Gistels nota's, maar zeer veel toevoegingen, interpolaties en ontleningen kent vanwege Zeebout. (Kap. 14-28)
- het laatste deel, waarin de invloed van Zeebout kleiner is dan in deel twee, waardoor de opmerkingen van Van Gistel beter uitkomen. (Kap. 29-40)

Deze indeling is gebaseerd op een grondige studie naar het discours van de auteur(s) van de teksten uit boek III. Hierin vielen een aantal zaken op, waaronder het geringe aantal verwijzingen naar andere bronnen in wat het eerste deel vormt. Dit in tegenstelling tot het tweede deel, waar juist heel veel verwijzingen voorkomen, en dan vooral met betrekking tot christelijke of Oudegyptische sites, zoals kerken, piramides, etc. Het derde deel vormt hierin een tussenvorm, met stukken met veel ontleningen en gedeeltes met nagenoeg geen enkele verwijzing.

Naast de ontleningen vormt het behandelde onderwerp een indicatie. Het deel van Van Gistel gaat vooral uit van diens eigen ervaringen; de dingen die hij beleefde, zag en meemaakte, zonder dat die in andere reisverslagen voorkomen. De bezoeken aan het hof van de sultan (Kap. 6-13) zijn hiervan een goed voorbeeld. Het deel bevat zeer veel beschrijvingen van zaken die voor de lezer (en de schrijver) onbekend zijn en weinig punten van herkenning bieden, hierbij gaat het zelden om religieuze aangelegenheden, maar veeleer over politiek-sociale of maatschappelijke kwesties. De beschrijvingen uit deel I zijn een voorbeeld van wat Richard verhalen van avonturiers noemt (cfr. H.1.1.4).

De besproken zaken in het tweede deel zijn vooral van religieuze aard: kerken, andere religieuze sites, veel ontleningen uit christelijke literatuur en diverse bronnen en zeer veel verwijzingen naar het verblijf van de Heilige Familie in Egypte. Deel twee lijkt dan ook vooral op een pelgrimsgids, daar er besprekingen volgen van gebieden en steden waar Van Gistel nooit is geweest. Het laatste deel omvat soms ook dergelijke stukken tekst, maar kent beduidend meer informatie over inwoners, *topoi*, profane zaken, etc. en dan het voorgaande deel. Dit verklaart waarom het in deze analyse als een synthese van de werkwijzen van Zeebout en Van Gistel wordt gezien.

In de volgende subparagrafen komen twee analyses aan de orde. In de eerste paragraaf wordt via de indeling van boek III in drie delen een overzicht geboden van het discours en de samenhang tussen verschillende kapitels binnen eenzelfde deel. Hierbij wordt gekeken naar het discours van Van Gistel en dat van Zeebout en hoe beide discours zijn verenigd in het laatste deel. In deze bespreking wordt de chronologie van het boek aangehouden, hetgeen de leesbaarheid van de analyse ten goede komt; *Tvoyage* is immers chronologisch van opzet.

De tweede paragraaf gaat dieper in op de materie door zich specifiek te richten op drie thema's of dwarsdoorsneden van boek III, zijnde de 'ander', de invloed van religie en tot slot hoe Van Gistel zichzelf neerzet. Aan de hand van deze drie onderwerpen kunnen in de algemene conclusie aan de hand van Van Gistels discours uitspraken worden gedaan over het discours zelf en over *Tvoyage* als historische bron.

3.3.1. Boek III in drie delen

In deze subparagraaf volgt de analyse van boek III middels een grondige studie van de gebundelde kapitels zoals die chronologisch zijn gegroepeerd door Gaspar. Dit is puur om inhoudelijke redenen, om de tekstuele samenhang van de betreffende kapitels aan het licht te brengen. In deze doorlichting zal slechts kort aandacht gaan naar de inhoud. Het gros van mijn studie is immers gericht op het discours op basis van de hoe-vraag.

3.3.1.1. Deel 1: Het discours van Joos van Gistel (Kap. 1-13)

De algemene tendens in het eerste deel is dat het verslag is eenvoudig te duiden als ooggetuigenverslag, een optekening van feiten en gebeurtenissen zoals ze door de auteur daadwerkelijk werden ondernomen. Dit relaas is bij vlagen sappig en gedetailleerd, hetgeen zowel de leesbaarheid als de authenticiteit ten goede komen. De hoge mate van details en de terloopse opmerkingen over allerhande (veelal profane) onderwerpen, zonder dat deze een uitgesproken christelijk karakter hebben, maken aannemelijk dat dit deel voornamelijk van de hand van Joos van Gistel is. Als ridder ‘in den vreemde’ had hij veel aandacht voor het vreemde en het exotische, en speelde religie een veel kleinere rol, hetgeen in zijn discours tot uiting komt.

3.3.1.1.1 De reis naar Cairo (Kap. 1-4)

In de opening van boek III vertrekken Van Gistel en Van Quisthout met een karavaan van Gaza naar Cairo en trekken aldus door de woestijn. De nadruk ligt hierbij niet op het reisgezelschap, maar juist op het landschap; de woestheid en de enorme omvang van de woestijn of wildernis komen uitgebreid aan bod:

“[...] reysen duer de wildernesse [...] ellef of twalef reysender daghen zonder te vindene eeneghe plecken daermen zoude moghen sejourneren oft rusten [...] noch zo en zoudemen thende vander voorseyder wildernessen niet zien. [...] het es eene onextimeerlicke groote plaetse. [...] in dese santberghe en wast gheenderande cruut daer eeneghe beeste bij zoude moghen leven. Oecmede eist daer zo uuter maten heet, datment, qualic zoude moghen ghelooven tghuent datmen metter waerheit daer of wel scriven zoude [...]”²⁷⁷

Het vermelden van een roofoverval (cfr. infra) versterkt het sentiment van een eenzame ridder op een zware queeste, zoals Van Gistel zichzelf ongetwijfeld zag. Hij stelt ondermeer dat de door hem gekozen weg een andere is dan de meeste reizigers en pelgrims nemen.²⁷⁸ Dit beeld sluit aan bij het stereotiep van de dolende ridder uit de hoofse ridderroman. Ook Van Gistels tocht is uniek, zijn lijden is groot, en wordt slechts af en toe verlicht door de oases die de karavaan aandoet:

²⁷⁷ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 167-168.

²⁷⁸ Ibid. p. 167.

“[...] *de schoonste maertse diemen met ooghen zoude moghen ansien van vruchtbareghen ende wel gehouffenden lande [...] zeere vele doorpen, behuusde plaetsen met boomgaerden ende lochtinghen, verchiert van alder tiere maniere van vruchten ende van soeten cruden [...]*”²⁷⁹

Deze oases vormen *loci amoeni* in het landschap en zijn als kleine paradijzen vol groen, leven en water. De zoete kruiden (*soeten cruden*), boomgaarden (*boomgaerden*) en tuinen (*lochtinghen*) waarvan melding wordt gemaakt, zijn hiervan sprekende voorbeelden. De diverse oases worden allemaal in zeer positieve termen besproken, waarbij de adjectieven *schoon*, *groot*, goed (*goet*) en kostelijk (*costelic*) de meest voorkomende zijn.

De tegenstelling tussen oases en woestijn wordt benadrukt, zoals blijkt uit het voorbeeld van het huis van Acole:

“[...] *dat een schoon zomer huus es, ombewoont, alleene staende inde groote wilderness. Ende dat es een schoone, ghenouchelicke plaetse, rontsomme met schoonen, grooten, costelicken, witten pilaren daermen omme gaen ende wandelen mach [...]*”²⁸⁰

Ook in de bespreking van diverse *topoi* komen tegenstellingen tot uiting. Sommige plaatsen zijn prachtig, zoals eerdergenoemde oases of het huis van Acole, terwijl de meeste zijn vervallen (*te nieuten*) tot ruïnes. Ondermeer de vervallen gebouwen (*edeficien*) en plaatsen Larijs, Hemelesijn en Bierlehalt (door Gaspar²⁸¹ herkend als zijnde respectievelijk Al Arish, Um al Afein en Bir al-Abd) worden zo vermeld:

“[...] *zo comt men teender plecken, ghenaeamt Larijs, daer in tijden voorleden zomen daer seit, eene zeere groote stede ghestaen hadde, haer streckende ter zee waert an, welke stede alnu te nieuten es ende verdeect vanden sande, zo datmer gheen bescheet af ghesien en can [...] teender plaetsen, ghenaeamt Hemelesijn, daer ooc in voorledenen tijden wat edeficien ghestaen hebben die nu al vervallen zijn. [...] zo comt men teender plaetsen, ghenaeamt Bierlehalt, dat ooc in tijden voorleden eene behuusde plecke placht te zijne, nu al te nieuten ende verdeect zijnde vanden grooten sande datmen daer omtrent vindt, in zulker manieren datmer lettelt oft gheen bescheet af en siet [...]*”²⁸²

De leegheid en doodsheid van de woestijn, en dus de zwaarte van de queeste van ridder Van Gistel die door de woestijn trekt, worden benadrukt doordat enkel de *topoi* nabij Gaza en die in de buurt van Cairo positief worden beschreven. De tussenliggende *topoi* worden bijna allemaal als vergaan neergezet,²⁸³ om nogmaals de enorme verlatenheid van de wildernis tussen de twee steden weer te geven.

In de beschrijving van de diverse *topoi* komen ook enkele moskeeën aan bod, die soms slechts worden vermeld, maar waaraan soms zelfs positieve adjectieven worden toegevoegd:

“[...] *eenen torrekin, van welken de heydenen ghemaect hebben een oratorie van Machomet. [...] eender heydenscher oratorie staet [...] staet also costelic eene moskea of giemme* [bedoeld: ‘jami’],

²⁷⁹ Ibid. p. 167.

²⁸⁰ Ibid. p. 171.

²⁸¹ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 226.

²⁸² A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 169-170.

²⁸³ Ibid. pp. 168-171.

Arabisch voor moskee, S.V.] [...] *Ende also noch voort rijdende eenen verden wech, zo vintmen noch onder weghe vijf oft zes ghemmen of moskeaen – dat zijn tempelen vanden machometanen – die zeer constelic ende costelic ghemaect zijn van schoonen, blinckenden, witten steenen, zeer constelic ghesneden ende verschilt; de mueren binnen zijn al beleit met platen van marbersteenen, ghemaect ghelijc oft zomer huusen waren, zo datmer van allen zijden duer sien mach, ende zijn ghetraillet met schoonen, verguldenen, yserin traillen.*”²⁸⁴

Van Gistel gaat duidelijk eerder af op zijn oog dan op zijn religie. Deze laatste beschrijving toont aan dat hij aan zijn publiek wil meegeven wat hij heeft gezien, waarbij hij de moskeeën in volle pracht en praal omschrijft. Het oriëntalistische aspect, dat Van Gistels discours kenschetst, komt hier sterk tot uiting.

Een ander kenmerk van de kapitels van de hand van Van Gistel zijn de opmerkingen over de ‘ander’ en de vergelijkingen die hij maakt met zijn thuisland. In de eerste vier kapitels verbindt hij enkele zaken die hij tegenkomt met zaken die hijzelf (en zijn publiek) kennen. Zo zegt hij dat de zandheuvels in de woestijn tienmaal zo hoog zijn dan “*in onsen landen*”,²⁸⁵ verder ziet hij overeenkomsten tussen een deel van de woestijn en een heideveld nabij Brugge (het Bulskampveld)²⁸⁶ en tot slot merkt hij op:

“[...] [een stad genaamd Burbays, volgens Gaspar²⁸⁷ is dat Bilbeis, S.V.] *es zeer wel behuust ende bewoont, ghenouch vander grootten der stat van Curtrijcke in Vlaendren* [...]”²⁸⁸

Betreffende de ‘ander’ zijn er een aantal bevindingen van Van Gistel het vermelden waard. Hij stelt ondermeer dat de meeste gidsen die pelgrims rondleiden zaken vertellen die pelgrims graag willen horen.²⁸⁹ Volgens hem is dit een verklaring waarom de meeste pelgrimsgidsen zo op elkaar lijken. Niet de pelgrims maar de (Arabische) gidsen zijn hieraan schuldig. Van Gistel geeft hiermee aan dit door te hebben, maar geeft op meerdere plaatsen in boek III zaken weer die hij van niemand behalve van gidsen kan hebben vernomen. Bijvoorbeeld de notie over bedoeïenen (*baudewijnen*):

“*Maer desen wech* [naar Farama en Damietta, door Van Gistel niet genomen, S.V.] *es zeer sorghelic te varene omme eeneghe maniere van volcke dat hem daer onttrent houdt, die ghenaeemt zijn baudewijnen, ende es een maniere van landvolcke diet al rooven daer zij macht over connen ghecrighen.*”²⁹⁰

Moslams worden consequent heidenen genoemd. Van Gistel bedoelt dit niet stigmatiserend of negatief, maar wil enkel aangeven dat het hier om niet-christenen gaat. Over moslams wordt niets gezegd behalve dat ze moslim zijn. Qua religie wél zeer interessant is Van Gistels weergave van de confrontatie met (christelijke) rovers:

²⁸⁴ Ibid. pp. 170-172.

²⁸⁵ Ibid. p. 168.

²⁸⁶ Ibid. p. 171.

²⁸⁷ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 226.

²⁸⁸ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 172.

²⁸⁹ Ibid. p. 167.

²⁹⁰ Ibid. p. 169.

“[...] achter eenen huevel van sande lach eene enbuke van eenen deel fijnen ruters, kerstenen Catelanen, haer avontuere souckende, die daer commen waren met eender galleyen subtyl ende met twee fuusten, wel voorsien eeneghe met stalen boghen, andere met cnipbussen ende anderen gheweere, die daer pleghen in ghelijcker manieren den passanten dicwilt vele quaets te doene. [...] Dese cursaren tvoorsejde gheselscip vernemende, quamen zeer stautelic up tselve ghespronghen, vanden welken zij een deel doot sloughen, ende hilden eeneghe ghevanghen, maer alle de coopmanschepe roofden zij, ende alle de kemelen, mulen, paerden ende ezelkins daer de zelve coonpmanschepe up gheladen was, die worden vanden zelve ruters vermoort, diere wel waren in ghetale twee hondert. [...] Ende want bijden consente vanden souldaen gheoorlooft es den kerstenen ende jooden, alzo wel als den heydenen, te reysene achter weghe in zulker abituacien ende cleedinghen als men naer de costume vanden zelve lande daer ghemeenlic draecht ende useert, zo en can men niet lichtelic den eenen voor den anderen bekennen, bijden welken dese plaghe also wel gheschiede up de kerstenen als heydenen oft jooden, want daer ooc vele kerstenen van dien lande int gheselscip waren.”²⁹¹

Het opvallende hieraan is dat Van Gistel het feit dat hij (en andere christenen in het gezelschap) gekleed gingen als moslims de reden is dat ze door de Catalaanse rovers werden aangevallen (*zo en can men niet lichtelic den eenen voor den anderen bekennen*). Hij veronderstelt zo dat wanneer hij als christen herkenbaar was geweest, hij niet aangevallen zou zijn geweest. Nogal een boude uitspraak, daar de rovers enkel op buit uit waren, of die nu van christenen, moslims of joden was. Overigens is dit niet de enige plaats waar de reistips die Van Gistel in de eerste twee kapittels van boek I geeft (cfr. H.1.3.2), herhaald worden. Na de verhandeling over moskeeën zegt Van Gistel nogmaals dat deze gebieden voor christenen streng verboden gebied zijn.²⁹²

3.3.1.1.2 Cairo en haar inwoners (Kap. 5)

Na de barre tocht door de woestijn volgt een bespreking van Cairo, waarbij het contrast tussen de wildernis en de stad extra wordt benadrukt, daar Cairo als *locus amoenus* wordt voorgesteld. De beschrijving van de stad en haar inwoners en enkele (oosterse) gebruiken en wetten vormt de rode draad. Van Gistel vangt aan met enkele *topoi*, te beginnen met de stadsomwalling:

“[...] die [stad, S.V.] hemlieden dochte in ouden tijden ghemuert ende ghepoort ghezijn te hebbende [...] maer als nu zo zijnder zo groote menichte van huusen over alle zijden an ghewassen, dat wonder es, ende leyt al open zonder mueren of vesten [...]”²⁹³

Net zoals in veel andere Egyptische steden heeft Cairo geen of slechts ten dele stadsmuren, hetgeen Van Gistel bij elke stad opnieuw vermeld, vermoedelijk omdat dit voor hem zeer bijzonder moet zijn geweest

²⁹¹ Ibid. pp. 168-169.

²⁹² Ibid. p. 172.

²⁹³ Ibid. p. 173.

(*dat wonder es*). Helemaal daar de stad de grootste van de wereld was, aldus Van Gistel,²⁹⁴ en men Cairo en haar omliggende wijken (zoals Babylon, Fustat, Bulaq, etc.) slechts in twaalf uur helemaal rondom kon rijden.²⁹⁵ Ook de ligging en omgeving van de stad worden beschreven,²⁹⁶ zoals ook het stratenpatroon.²⁹⁷ Uit de beschrijvingen van het aantal moskeeën, dieren en mensen,²⁹⁸ moet de lezer begrijpen dat het hier gaat om een stad die zo groot, vol en druk is dat het elke verbeelding tart. Om toch een punt van herkenning te bieden, vergelijkt Van Gistel het oude centrum van Cairo met de stad Gent.

In de beschrijving van de *topos* van Cairo blijkt Van Gistel, zoals op vele andere plaatsen in boek III een oriëntalist *avant la lettre*, in die zin dat hij in zijn verhalen de islamwereld voorstelt als een exotisch oord waar alles mogelijk is. Dit vreemde is enerzijds positief, zoals bijvoorbeeld de schoonheid van diverse locaties, maar kan ook negatief zijn, zoals blijkt uit het disproportioneel grote aandeel van de slavenmarkt in dit kapittel.

Vreemd en exotisch is niet noodzakelijk goed of slecht. Slechts zelden komt Van Gistel tot een waardeoordeel, ook al lijkt dit soms wel zo. In boek III noemt hij moslims consequent ‘heidenen’ en geeft Mamluken het predikaat ‘verloochende christenen’. Dit zijn echter geen waardeoordelen over de islam, maar categorieën om mensen in te plaatsen, net zoals de vermelding van hun afkomst en beroep dat zijn. De voorbeelden van Francisco Tudesco, de koopman uit Mechelen bij wie Van Gistel verbleef in Cairo, en Antale Gaverdijn, een *trusseman* in dienst van de sultan, verduidelijken dit:

“[...] *zo ghinghen zij logieren ten huuse van eenen kerstenen coopman, gheboren van Mechelen, ghenaemt Francisco Tudesco [...] Dese trusseman was ghenaemt Antale Gaverdijn, een verloochent kersten, gheboren uut Valencen [Valencia, S.V.] in Spaengen.*”²⁹⁹

In beide gevallen worden een aantal personalia meegedeeld: naam en toenaam, beroep, religieuze gezindheid en afkomst. Religie lijkt hierin een kleine rol te spelen.

Betreffende andere aspecten van het dagelijks leven komt religie meer aan de oppervlakte dan in de vorige kapitels. Dit komt ondermeer door het intensievere contact met anderen, onder wie christenen en moslims. Zo wordt melding gemaakt van een (overdreven) groot aantal moskeeën (cfr. supra), net zoals een buitensporig groot aantal joden en christenen:

“[...] *binnen der zelve stadt van Alkayeren woonen wel achtien duust kersten meinsschen, onder senturianen, Indianen, Armenianen, Jorgianen, Nubianen ende ander kerstenen diere ghelkijcke, maer vanden kerstenen van deser condicien die daer Frangy heeten, vindtmen daer zeer lettel. Men seit daer insghelijcx dat inde voorseyde stede wel woonen vijftien duust jooden, die daer alle meest anthieringhen van ambochten doen.*”³⁰⁰

²⁹⁴ Ibid. p. 172.

²⁹⁵ Ibid. p. 173.

²⁹⁶ Ibid. pp. 173-174.

²⁹⁷ Ibid. p. 174.

²⁹⁸ Ibid. p. 174.

²⁹⁹ Ibid. p. 172-173.

³⁰⁰ Ibid. p. 174.

Interessant is dat nergens wordt vermeld dat er ook moslims in de stad wonen. Gaspar legt uit wie Van Gistel bedoelde met deze christenen; volgens hem zijn *senturianen* leden van de Griekse, Koptische en Syrische orthodoxe kerk, *Indianen* en *Nubianen* zijn Ethiopische orthodoxen, *Armenianen* Armeense orthodoxen, *Jorgianen* zijn Georgischse orthodoxen en *Frangy* zijn katholieken (Franken).³⁰¹

Het meest duidelijk ten aanzien van religie is Van Gistel echter wanneer hij het heeft over de slavenmarkt van Cairo:

*“Inde zelve stede es ooc eene groote plaetse, daermen alle de slaven vercoopt, dat zijn ghevanghenen die ghebracht werden van allen landen, ende eermen eeneghe ghevanghenen vercoopen mach, zo moet naer de statuten vanden lande de souldaen deerste kennesse hebben. Oec zo en machmen daer gheene slaven vercoopen die vander wet van Machomet zijn, maer aldertiere andere nacies, als ydolatren, swarte Mooren diemen seit Sarasinen, kerstenen ende jooden die vercooptmen daer als man met zijnen wive, vader ende moeder met haren kinderen, ende dicwilt ontcleetmense naect omme te tooghene dat zij gheen ghebrec en hebben, somtijts doen zijse loopen ende draven ghelijc oft beesten waren. Ende zo wie eeneghe slaven coopt, die mach daer zijnen wille mede doen, tzij weder vercoopen, cruepelen of dooden, maer ghebeuerdet dat yement eeneghe slaven cochte, vrouwe wesende daer hij bij converseerde, ende die vrouwe kint droughe, die en zoude niet meer slave bliven, maer zoude voort an vry zijn zo voorseyt es. Item de kerstenen en moghen daer anders gheene slaven coopen dan kerstene, ende jooden dan jooden, ende die daer de contrarie dade, dat ware up de verbuerte vanden live, of zijn gheloove af te gane, maer de heydenen moghen coopen wat slaven dat zij willen, tzij ydolatren, swarte Mooren, kerstenen ofte jooden, ende als zij eeneghe kerstenen of jooden coopen, dien doen zij dicwilt zo vele onghevals ende torments zonder hemlieden blijf te nemen, om dat zij haers gheloofs afgaen zouden, dat zij niet langhe en leven; dit ghebuert der meester menichten, maer men vintter ooc wel redelicke lieden die gracelic met den slaven leven.”*³⁰²

Enkele interessante zaken van religieuze aard laten zich opmerken. Zo is de korte uitleg dat slaven gevangenen zijn bijzonder, want ook in Europa was men bekend met het fenomeen slavernij, hoewel deze uitleg suggereert van niet. Meermaals wordt ook benadrukt dat het vaak christenen zijn die tot slaaf worden gemaakt en alzo worden gereduceerd tot beesten waarin wordt gehandeld (*loopen ende draven ghelijc oft beesten waren*). Vooral moslims houden slaven en kunnen deze zeer slecht behandelen, hetgeen ook vaak gebeurt (*die mach daer zijnen wille mede doen, tzij weder vercoopen, cruepelen of dooden*), hoewel er ook goede meesters zijn. Van Gistel beschouwt slavernij dus als negatief en ziet enkel de slechte kant, niet dat men zich kon opwerken tot Mamluk of sultan, noch dat slaven duur waren en dus eerder goed werden behandeld.

Betreffende de ander laat bovenstaand citaat duidelijk zien dat moslims de macht hadden over het land en over de inwoners, meer bepaald de slaven. Christenen mochten enkel christelijke slaven bezitten, joden enkel joodse, maar moslims bezaten alle *nacies*. Ook hierover velst Van Gistel geen waardeoordeel. De

³⁰¹ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek I.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 41.

³⁰² A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 174-175.

betrokkenheid bij de slavenhandel en eerste keuze die de sultan genoot, worden genoemd en is een voorbode van de negatieve benadering van de sultan in de volgende kapitels.

Andere zaken die opvallen in het contact met en het vermelden van de ‘ander’ is dat behalve zijn naam, afkomst, beroep en geloof er niets wordt gezegd over Francisco Tudesco, bij wie hij toch enkele weken verbleef. Het bezoek aan de eerdergenoemde grote *trusseman* van de sultan wordt uitgebreider omschreven. Een mogelijke verklaring hiervoor is wellicht dat ze niet te gast waren bij Tudesco, maar er tegen betaling onderdak vonden en alzo weinig contact hadden met hun gastheer. Over het bezoek aan Gaverdijn, die een Mamluk is, maar niet als zodanig wordt genoemd, dit in tegenstelling tot alle andere Mamluken in boek III, zegt Van Gistel:

*“Ende ter stont dat zij ten huuse vanden zelve coopman ghecommen waren, zo hadde de groote trusseman vanden souldaen de nieumare van haerlieder incomste. [...] Toot den welken zij ontboden waren [...] Daer commende, was hemlieden ghevraecht van wanen zij quamen ende waer zij wesen wilden. Verandwoordden dat zij uut Vlaendren commen waren ende hadden ghezijn te Jherusalem, begheerende voort te treckene t’Sente Kathelijnen ende toot meer anderen plecken daer onttrent gheleghen, den voorseyden trusseman presenterende eene lettere vanden gardiaen van Monte Syon in Jherusalem. Dus dit al overleden zijnde, den zelve vernoucht hebben van zijnen rechte, twelke dracht te Alkayeren voor elc hoeft vijf ducaten.”*³⁰³

Blijkbaar moest men zich verantwoorden wanneer men een grote stad binnenkwam (in Alexandrië overkomt Van Gistel iets dergelijks, cfr. infra) en waren bepaalde papieren voor pelgrims noodzakelijk om ongestoord verder te kunnen reizen. Van Gistel geeft hier aan dat zijn reisdoel niet pape Jan is, maar het klooster van Sint Katharina. Dit is op zijn minst opmerkelijk, daar in het begin van kapittel 1 van boek II staat dat sinds Keulen het vinden van pape Jan zijn reisdoel vormde (cfr. H.2.3.3 en H.2.3.4).

3.3.1.1.3 Het hof van de sultan (Kap. 6-7)

Op de beschrijving van de stad, die vooral als een vreemde mengeling tussen pracht en barbaarsheid (slavernij) wordt neergezet, volgt in kapitels zes en zeven een uitgebreid verslag van het eerste bezoek van Van Gistel aan het hof van de sultan. In Van Gistels oriëntalistisch discours wordt het hof beschreven als het meest exotische, vreemde en wonderlijke ter wereld, waar alles kan en mag: een zeer oriëntaliserende tekst.

Dit komt sterk tot uiting in de vele gedetailleerde beschrijvingen van de buitenkant van het paleis, de ligging ervan en de enorme indruk die dit alles maakte op Van Gistel:

“[...] zo worden zij gheleedt ten palaeyse, dat boven maten schoone ende costelic es, wel also groot als de stede van Denremonde, liggende up eene maniere van eenen beerghe, an deen zijde vander voorseyder steden. Ten palaise commen zijnde, zo worden zij gheleedt duer neghen of tien schoone plaetsen, poorten ende salen, ende quamen zo jehghens een uutmene scoon zomer huus, [het

³⁰³ Ibid. pp. 172-173.

eigenlijke paleis, S.V.] *al ghewracht met costelicken steenen, ghesneden, verschilt met gaude, aisuere ende met aldertiere andere costelicke vaerwen. Van desen zelve huuse mach men vanden tween zijden uut sien duer schoone, costelicke, vertraille veinstreren, schoone vergult, in diverssche lustelicke hoven, prieelen ende bomgaerden, verchiert van aldertieren wel rieckende cruuden ende vruchtboomen. Daer in zijn ooc zeere vele fonteynen, niet bij natueren, maer bij consten daer ghemaect commende, metten welken men arouseert alle de voorseyde lochtinghen ende bomgaerden [...]*³⁰⁴

Zoals bij de oases in de beginkapittels van boek III (cfr. supra) worden bij deze *locus amoenus* enkele karakteristieke woorden gebruikt om het exotische, het prikkelende en het onmetelijk rijke van het paleis te omschrijven: (*boven maten*) *schoon(e)*, *costelic*, *groot*, *lustelicke hoven*, *prieelen*, *bomgaerden*, *wel rieckende cruuden*, *lochtinghen*, etc. Daarnaast zijn er de opmerkingen over vergulde vensters, verven, edelstenen, goud, etc. Uit de beschrijving van het paleis blijkt dat Van Gistel totaal overdonderd is door de omvang (*neghen of tien schoone plaetsen, poorten ende salen*) en schoonheid ervan. Middels de genoemde superlatieven wil hij dit gevoel overbrengen op zijn publiek; de vergelijking tussen het paleizencomplex en de stad Dendermonde helpt hierbij.

In zijn omschrijving van het interieur van het paleis, dat wil zeggen, van het *uutnemende scoon zomer huus*, komt dit oriëntalistische aspect nog meer naar voren:

“[...] *int voorseyde huus gheleedt, twelke zij vonden tcostelicste dijnc, datmen ter weereit dijncen mach, binnen alle de mueren beleyt ende insghelijcx tpavement met diversschen ghepoliseerden steenen van allen soorten, als marberen wit, zwart ende root, serpentin steenen, profierianen, corniolen ende andere costelicke steenen van diversschen colueren, ende ooc zo costelic verschilt van alderande vaerwen, met cnopen, wronghen, compassen ende met Arabiske letteren, met weerke van mosaykerien ende andere, dat niet claerlic te segghen en waere [...]* Ende den vloer van desen huuse was ooc beleit met zeer costelicken tapijten, daer up laghen vele cussenen, sommige ghedect met lijnwade, andere met zijden ende fluweele, ende eeneghe met gulden lakene, ende oec andere met ledere van India, dat van schoonder verwen es ende van zonderlingher goeder rueken.”³⁰⁵

De woonplaats van de sultan geldt dus als het mooiste en duurste ter wereld, met vloeren en muren die gezet zijn met edelstenen, kleurige verven, heerlijke geuren, prachtige kleuren, etc. De diverse (positieve) adjectieven komen opnieuw voor in de beschrijving van deze *topos*, ook worden de vele dure stoffen en materialen vernoemd. Van Gistel heeft klaarblijkelijk een oog voor exorbitante versieringen; slechts de pracht en praal van het paleis wordt beschreven, over de bewoners ervan wordt niets gezegd, zelfs de sultan komt nauwelijks voor in het discours. Toch overschaduwde het paleis zijn belangrijkste bewoner behoorlijk. Het gebouw maakte wellicht meer indruk dan de heerser van Egypte, Syrië en Palestina.

³⁰⁴ Ibid. p. 176.

³⁰⁵ Ibid. p. 176.

Van Gistel en Van Quisthout kregen toegang tot het paleis door de eerdergenoemde *trusseman* Gaverdijn om te kopen met enkele edelstenen.³⁰⁶ Het feit dat deze Mamluk zich laat omkopen, is een terugkerend thema in boek III. Onbetrouwbaarheid is ook zo'n stereotiep, maar Gaverdijn blijkt hem te vertrouwen en regelt een audiëntie bij de sultan. Hij is hier zelf bij aanwezig in zijn hoedanigheid als tolk.³⁰⁷ Van Gistel geeft ook aan wat de reden is voor hun audiëntie:

*“Ende was in effecte, dat zij den souldaen zijnder hoocheit ende moghentheit baden hemlieden te willen consenteren zijne letteren ende brieven van saulfconduyte omme zijne landen duere vredelic te moghen wandelene, welverstaende dat zij in gheene plecken begheerden te commene die den kerstenen generalic verboden waren, als ter stadt van Lamecha, [Mekka, S.V.] daermen tlichaem van Machomet versouct, vanden tempel van Salomon ende generalic van allen den moskeaen ende oratorien. Ooc seiden dat zij bereet waren te betalene zulke tollens naer de ordonnancie vanden lande tallen passaigen sculdich es te ghevene, begheerende allenlic duer zijne landen te moghen paysivelic wandelen, omme die te siene ende visiteerne zonder meer.”*³⁰⁸

De toestemming van de sultan was blijkbaar nodig om *vredelic te moghen wandelene*. Het woord *vredelic* is interessant, want in andere kapittels zal blijken dat het land inderdaad helemaal niet veilig is, en dat een vrijgeleide (*saulfconduyte*) hieraan helemaal niets verandert. Ook het verzoek *allenlic duer zijne landen te moghen paysivelic wandelen* is een bijzonder voorrecht. Schijnbaar mocht men dit niet alleen doen, maar moest dit altijd in gezelschap van anderen (waarschijnlijk moslims). Voorts herhaalt Van Gistel hier aan welke restricties christenen onderhevig waren, welke plaatsen men niet mocht bezoeken en hij verklaart zich hiermee akkoord. De sultan op zijn beurt geeft toestemming. De audiëntie wordt nogal plechtstatig beschreven, waarbij Van Gistel de eer ten deel valt enkele vragen van de sultan over zijn thuisland te mogen beantwoorden.³⁰⁹ Deze kleine doch beleefde ontvangst staat in schril contrast met de bombarie en onbeleefdheid die de sultan aan de dag legt bij de delegaties van Napels en Cyprus (cfr. *infra*).

Over de sultan zelf wordt niets gezegd, behalve dat hij bij de binnenkomst van Van Gistel schaak speelde met een amir, terwijl hij in kleermakerszit op een kussen zat.³¹⁰ Dit lijkt nogal oneerbiedig en atypisch voor een 'koning', terwijl het spelen van schaak een teken was van ontwikkeling en koningschap. Deze ambiguïteit tussen wel of niet koning wordt voortgezet in de volgende kapittels. Van Gistel weet duidelijk niet goed of hij nu wel of niet de sultan als vorst moet zien. Ook betreffende de religie en achtergrond van de sultan zwijgt hij voorlopig.

³⁰⁶ Ibid. p. 175.

³⁰⁷ Ibid. p. 176.

³⁰⁸ Ibid. pp. 176-177.

³⁰⁹ Ibid. p. 177.

³¹⁰ Ibid. p. 176.

3.3.1.1.4 Over de sultan en Mamluken (Kap. 8-13)

Na aanvankelijk te hebben gezwegen over de sultan, volgt in kapittel acht een beschrijving van de machtigste moslimheerser. Van Gistel beschrijft Qaitbay als een zeventig jaar oude man met een jeugdig voorkomen (de sultan was echter 54) en een witte baard, die gekleed gaat in witte kleren van zijde en een zijden tulband op het hoofd.³¹¹ Voorts krijgt de lezer zeer veel informatie over het hofleven en de ‘ander’. Daarnaast is er een verhandeling over enkele actuele gebeurtenissen aan het hof, een kort overzicht van de recente geschiedenis van het sultanaat en enkele Mamluktradities. Dit alles gebeurt enerzijds op basis van een ooggetuigenverslag van Van Gistel en anderzijds dankzij vertellingen van een Mamluk genaamd Nassardijn, oorspronkelijk afkomstig uit Danzig:

*“Welke voorseyde mammeluck ter stont vernomen hebbende datter Nederlanders int stad commen waren, en ruste niet voor hij hemlieden vonden hadde, daer mede de voorseyde groote kennesse ghecreghen ende vele conversacien hadden den tijt dat zij in Alkayeren waeren ende daer omtrent, vanden welken zij vele saken verstonden angaende den state ende macht des souldaens, ende oec vander gheleghenthede des lands.”*³¹²

Van Gistel doet voorkomen alsof Nassardijn contact met hem opnam, omdat hij uit de Nederlanden kwam en dat bij Nassardijn gevoelens van thuis opriep. Deze geldt als hoofdbron voor de diverse beschrijvingen betreffende de Mamluken, zoals hun geschiedenis,³¹³ allerlei rangen en standen in de hiërarchie³¹⁴ en de gevangenschap van de vorige sultan.³¹⁵ Voorts geldt hij als bron voor de hieronder aangehaalde zaken over het hof.

Als ‘toerist’ beschrijft Van Gistel enkele *topoi*, waaronder de citadel van Cairo,³¹⁶ de troon van de sultan voor officiële ontvangsten³¹⁷ en diens buitenverblijf.³¹⁸ In dit discours komen adjectieven als *lochtinghen, costelic, zeere propre, triumphantelic, groot, schoon*, etc. opnieuw voor. Zoals eerder roept dit een indrukwekkend beeld op van een machtig en rijk heerser. Dit oriëntaliserende aspect komt ook voort uit Van Gistels verhandeling over de harem van de sultan, hetgeen hij vermoedelijk van Nassardijn vernam:

“Tzelve conclave daer de vrouwen inne zijn, es eene zeer groote, schoone plaetse, up hem zelven sluitende, liggende binnen den casteele vanden souldaen, zo datmen wel bedectelic commen mach vanden slote des souldaens toot int conclave der vrouwen. [...] de souldanessen met al haren vrouwen, diere wel zijn toot vijf oft zes hondert, den souldaen ontfanghen, commende up eene langhe gallerie, sommige spelende up diverssche instrumenten, elc naer dat hij can, andere singhende diverssche sanghen, ende ooc eeneghe danssende naer de costume van dien lande, dat zeere

³¹¹ Ibid. p. 177.

³¹² Ibid. p. 179.

³¹³ Ibid. p. 181.

³¹⁴ Ibid. pp. 184-185.

³¹⁵ Ibid. p. 178.

³¹⁶ Ibid. p. 184.

³¹⁷ Ibid. p. 184.

³¹⁸ Ibid. p. 182.

*ghenouchlic ende vremde te siene ende hoorne es. [...] als hij [de sultan, S.V.] eeneghe van dien vrouwen hebben wilt [...] dan ter stont zo maect haer die vrouwe ghereet zo alst behoort ende zo zij alder chierlicxt can omme den souldaen te believeve ende behaghene, ende blijft dan zo langhe bij hem alst zijn gheliefte zij; dus mach hij doen met alle den vrouwen die daer zijn.*³¹⁹

Opnieuw gaat het hier om een beschrijving die voor zowel Van Gistel als zijn publiek zeer exotisch en erotisch moet zijn geweest; meer dan vijf à zeshonderd vrouwen staan de sultan ter beschikking (*omme den souldaen te believeve ende behaghene*), en hij kan ten alle tijden over hen beschikken (*dus mach hij doen met alle den vrouwen die daer zijn*). De opmerking over hun manier van (buik)dansen (*dat zeere ghenouchlic ende vremde te siene ende hoorne es*) geeft aan hoe Van Gistel hier zelf over dacht. Het discours waarmee Van Gistel de harem weergeeft, is een oriëntalistische visie zoals die tot op heden bestaat in het Westen.

De beschrijving van het hof is ook in lijn met de moderne doch oriëntalistische opvattingen van ondermeer Carl F. Petry³²⁰ en R. Stephen Humphreys;³²¹ Van Gistel beschouwt het Mamlukensysteem als chaotisch, fout, instabiel, corrupt en vreemd. Uit de verhandelingen over erfopvolging bij Mamluken (cfr. citaten in H.2.4.4) blijken de twijfels die Van Gistel heeft voor alternatieve manieren van troonopvolging.³²² Vervolgens verhaalt hij van sultan Mayeto (Achmed Muayyad) die legitiem gekozen werd, maar werd afgezet door Cagettebey (Qaitbay) omdat deze zozeggd geen inspraak had gehad in de verkiezing.³²³ Behalve dat het Mamluksysteem volgens Van Gistel hoogst instabiel was en absoluut geen zekerheid bood dat de heerser geschikt was om heerser te zijn (dat dit met Europese vorsten ook kon gebeuren, gaat hij als Europese edelman aan voorbij), hadden de overige Mamluken duidelijk geen problemen met de gang van zaken, mits ze genoeg werden betaald:

“Ende [Qaitbay, S.V.] gheboot ter stont dat alle de mammelucken, lieden van wapenen, commen zouden omme haerlieder recht; men zoude elken danof vuldoen, want elc nieu souldaen es sculdich elken mammeluc die inde jeghenwoordicheit zijn vander kueren, hondert ducaten. Met desen ghebode worden ter stont alle de lieden van oorloghen ghestilt, zo dat zij achter dien tijt gheene murmueraecie en maecten. Ende hoe wel de voorseyde heeren ende groote officieren die de electie ende kuere vanden souldaen Mayeto ghedaen hadden, tonvreden waren int wonderlic begriip vanden voornoemden twee heeren, [Qaitbay en Humeth, S.V.] ghemerct dat eene groote cleenicheyt ende confusie was voor hemlieden die de keuere ende electie ghedaen hadden, nochtan negheen van hem allen en opposeerde jeghen de nieuwichheit vanden voorseyden heeren, omme twee redenen. Ten eersten want zij dese twee heeren kenden voor vrome, wijse mannen van grooter auctoriteit, machtich van goede ende van ghelde, bijden welken zij met haerlieder penninghen themlieden waerts

³¹⁹ Ibid. p. 182.

³²⁰ C.F. Petry. “The military institution and innovation in the late Mamuk period.” In: *The Cambridge History of Egypt Vol. One: Islamic Egypt 640-1517*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. pp. 462-489.

³²¹ R.S. Humphreys. “Egypt in the world system of the later Middle Ages.” In: *The Cambridge History of Egypt Vol. One: Islamic Egypt 640-1517*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. pp. 445-461.

³²² A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 177-178.

³²³ Ibid. p. 178.

*ghecreghen den meesten deel vanden volke van oorloghen. Ten anderen dese voorseyde heeren duchten up elc anderen, dat zij mochten verstant hebben metten voornoemden tween die dit staut begrijp aldus wonderlic anghenomen hadden, ende alzo uuter quader confidencie oft betrouwen dat elc tooten anderen hadde, zo zijn dese zelve twee heeren vulcommen van haerlieder voortstelle, dat zeer sceerpelic ende stautelic anghenomen was.*³²⁴

Zelfs degenen die Muayyad hadden gekozen en ontevreden waren over de coup en bovendien de macht bezaten om deze ongedaan te maken, besloten af te zien van stappen tegen Qaitbay omdat de twee amirs vroom, rijk en machtig waren en omdat de amirs elkaar absoluut niet vertrouwden. Deze onderlinge *quader confidencie* en de corruptie (*elc nieu souldaen es sculdich [...] hondert ducaten*), naast het chaotische en foute systeem, komen sterk naar voren in Van Gistels discours en in het klassieke paradigma in de Mamlukstudies (cfr. supra). Kort geeft hij een beschrijving van de voorgeschiedenis der Mamluken (cfr. supra), waaruit blijkt dat alle slechte aspecten van het Mamluksysteem reeds van in het begin aanwezig waren.

Van Gistel heeft wel respect voor de macht waar de sultan voor staat, die zich ondermeer uit in het aantal Mamluken dat tot zijn beschikking staat. Zo beschouwt hij Qaitbay als een rebel, omdat die met macht de troon greep en voor wie Van Gistel als ridder geen begrip kan hebben:

*“[...] de souldaen heeft alle daghe binnen der stadt van Alkayeren in zijn betalinghe, soldie ende tziijnder despensen wel xx^m mammelucken, zonder de menichte die hij heeft in diverssche plecken al zijne landen duere.”*³²⁵

Die troepen heeft hij broodnodig want er is altijd wel ergens oorlog, aldus Van Gistel.³²⁶ Naast het Mamluksysteem chaotisch, corrupt, etc. te noemen, beziet hij het dus ook als oorlogszuchtig. Weinig respect kan hij opbrengen voor de overige Mamluken, die weliswaar goed gekleed gaan³²⁷ en veel verdienen,³²⁸ maar ook een keiharde militaire opleiding krijgen³²⁹ en totaal afhankelijk zijn van de sultan,³³⁰ die hen immers als slaaf kocht.³³¹ Bovendien zijn ze allemaal verloochende christenen,³³² aldus Van Gistel.

Zoals eerder opgemerkt is die stereotypering van Mamluken als moslims die voordien christenen waren (en dus nog te bekeren) inherent aan boek III. De uitzondering hierop vormt Nassardijn, de enige Mamluk van wie niets wordt gezegd over zijn religieuze gezindheid:

³²⁴ Ibid. p. 178.

³²⁵ Ibid. p. 179.

³²⁶ Ibid. p. 180.

³²⁷ Ibid. p. 184.

³²⁸ Ibid. p. 180.

³²⁹ Ibid. pp. 179-180.

³³⁰ Ibid. pp. 179-180.

³³¹ Ibid. p. 180.

³³² Ibid. p. 180.

“[...] een mammeluc, ghenaemt Nassardijn, gheboren van Danswije in Pruyssen, busmeester vanden souldaen, die ghetraut hadde een wijf van dier maertsen, dochter zijnde van eenen heydenen, dienende als cleerc der despense vanden souldaen, dat daer een groot officie es.”³³³

Waarom Van Gistel hierover niets zegt is onduidelijk, vermoedelijk is dit per ongeluk, daar hij wel stelt dat Nassardijns vrouw een moslima, dus heidense is. Bij alle andere Mamluken, zoals de sultan,³³⁴ rekruten³³⁵ en de vrouwen in de harem³³⁶ wordt vermeld dat het gaat om slaven, die hun christelijke geloof verloochenen en dus moslims zijn geworden. Van Gistel verbindt zo slavernij automatisch aan christendom, wat wellicht een reden is waarom hij eerder zo ageerde tegen de slavenmarkt van Cairo (cfr. supra).

In kapittel dertien wordt verslag gedaan van delegaties uit Napels en Cyprus, waarbij deze delegaties aan alle christenen van de stad (katholiek en orthodox) vragen om mee te gaan naar de sultan, om zo eenheid en kracht uit te dragen:

“[...] zo deden zij [de Napolitanen, S.V.] bidden alle de kerstenen van onsen gheloove die inde stede waren [...] zo waren weder [bij de Cyprioten, S.V.] alle de kerstenen vermaent met te gane omme tgheselschap te vermeerderne.”³³⁷

Tegelijkertijd wordt in andere kapitels onderscheid gemaakt tussen orthodoxen en katholieken en noemen zowel Van Gistel (hier) als Zeebout (cfr. infra) Grieken ‘kettters’:

“[...] een land, ghenaemt Comanijen – eeneghe zegghen dat datte Sercassien es, ende zijn kerstenen heritici, houdende ghenouch der Griecken gheloove – [...]”³³⁸

Temidden van alle opmerkingen over voor het publiek onbekende zaken, staat een verwijzing naar het Egypte ten tijde van Jozef (Genesis 39-43) als punt van herkenning.³³⁹ In het deel van Zeebout staan zeer veel van dit soort verwijzingen, in Van Gistels deel slechts enkele.

De dubbele houding die voorkomt in het discours van Van Gistel betreffende Mamluken, enerzijds bewondering voor schoonheid en anderzijds onbegrip en afschuw van de maatschappelijke ordening, komt evenzo tot uiting in wanneer hij een polowedstrijd beschrijft.³⁴⁰ De vele details van pracht en praal spreken enorm tot de verbeelding, zoals bij een parade:

“[...] zo saghen zij [...] allen dien heeren dendaerden ammiralen ende mammelucken die met hem [de sultan, S.V.] rijden, elc in zijne oordene ende na zijnen staet, meest alle met witten lijnwade ghecleedt [...] Achter hem zo brijnctmen, emmers als zijt saghen, twalef peerden, onder corssieren, jenetten,

³³³ Ibid. p. 179.

³³⁴ Ibid. p. 177.

³³⁵ Ibid. p. 179.

³³⁶ Ibid. p. 182.

³³⁷ Ibid. p. 183-185.

³³⁸ Ibid. p. 181.

³³⁹ Ibid. p. 181.

³⁴⁰ Ibid. p. 183.

*barbarisken en torcken, drie ende drie tsamen, zo costelic verhouchiert van goude, peerlen ende dierbaren ghesteenten, dat de weerdde danof niet en ware te extimeerne [...]*³⁴¹

Vervolgens beschrijft hij het bezoek van de Napolitanen³⁴² en Cyprioten³⁴³ aan Qaitbay, waarbij deze zich van een wrede (*orribelic*) kant laat zien:

*“[...] twee mammelucken daer groote clachte over commen was, die hij [Qaitbay, S.V.] ter presencien van al dien heeren ende bijstanders [resp. Napolitanen en christenen, S.V.] dede ontcleeden ende smijten met gheerden van dadelboomen onder thol van haerlieder voeten, onder haerlieder oxelen, ende up haren heers naer de executie van dien lande. Ende binnen der tijt datmense dus slough, zo dochte den souldaen dat de eene van die dexecutie dede, niet stijf ghenouch en smheet, meenende dat hij duer de vingheren ghesien hadde; bij dien deden ter stont ooc ontcleeden ende orribelic met den zelve gheerden slaen ghelijc den anderen [...] ende zoude vele zeerder gheslegghen hebben ghesijn, en hadden ghedaen de heeren die daer ontrent stonden, ende ooc de ambassadeurs diere vooren baden, mids welken de souldaen dede up houden van smijtene. Dit overliden zijnde, zo gaf de souldaen zelve andwoorde overluut [...]*³⁴⁴

Niet enkel de executies en het straffen van de te ‘softe’ beul keurt Van Gistel af, maar vooral dat dit wordt gedaan ten overstaan van de delegatie van Napels, die de sultan verzocht te stoppen met de executie. Van Gistel vindt het ook zeer kwalijk dat de sultan dit doet alvorens zich tot de delegatie te richten. Bij de delegatie uit Cyprus is het de neerbuigende toon, waarmee de sultan het tribuut van het eiland in ontvangst neemt, die Van Gistel tegen de borst stuit (“*in teeckene dat hij houdt de coninghen oft coninghinnen van Cypers voor zijne slaven*”).³⁴⁵ Hij ziet Qaitbay dan ook als een typische Mamluk; onbetrouwbaar, moedig, grof, prachtlievend, corrupt, sterk en agressief.

3.3.1.2. Deel 2: Het discours van Zeebout (Kap. 14-28)

Het tweede deel kenmerkt zich door de vele verwijzingen naar veelal christelijke bronnen, die door Zeebout later in het verslag zijn aangebracht. Dit omdat het onwaarschijnlijk is dat Van Gistel beschikte over een dergelijke parate kennis of over de (zeer diverse) aangehaalde werken. Doordat het zwaartepunt wordt gevormd door de vele religieuze opmerkingen ondermijnt dit het verslag van Van Gistel in die mate, dat men deel twee beter pelgrimsgids dan reisverslag van een avonturier noemt. Zeebout heeft immers de wens om het verslag over Egypte te vervolledigen middels de ontlenen van christelijke literatuur en voegt zo beschrijvingen toe aan *Tvoyage* van plaatsen waar Van Gistel nooit kan zijn geweest, gezien de opmerkingen over reistijden, etc. Door de invloed van Zeebouts discours op de tekst ligt in dit deel de nadruk op religie en veel minder op de ‘ander’, zoals in het eerste deel het geval was (cfr. *infra*).

³⁴¹ Ibid. p. 182.

³⁴² Ibid. pp. 183-185.

³⁴³ Ibid. p. 183.

³⁴⁴ Ibid. p. 185.

³⁴⁵ Ibid. p. 186.

3.3.1.2.1 De omgeving van Cairo (Kap. 14-17)

Na het bezoek aan Cairo maken Van Gistel en Van Quisthout enkele excursies naar buitenwijken van de stad. In de beschrijvingen van de *topoi* Babylon en Bulaq valt vooral de aandacht naar het religieuze aspect van de steden op; het verschil met de beschrijving van Cairo is direct duidelijk. Dit wil niet zeggen dat er geen aandacht meer gaat naar het uiterlijk van de steden, zoals opmerkingen over de omwalling en schoonheid van gebouwen.³⁴⁶ Ook de ligging komt aan bod, zo zegt Zeebout over Babylon:

“[...] *vele schoone oratorien der heydenen, zo dadt al eene stede met Alkayeren schijnt.*”³⁴⁷

Babylon en Cairo zijn dus twee verschillende steden, waarover Van Gistel het tegengestelde beweert wanneer hij het heeft over de omtrek van de stad (cfr. supra). Zeebout stelt dit echter omdat zo het verschil tussen Cairo (islamitisch) en Babylon (christelijk) beter tot uiting komt. Omwille van die reden legt hij ook uit dat het Babylon in Egypte niet het Babylon in Mesopotamië is,³⁴⁸ maar wel de woonplaats was van Jozef, de zoon van Izaäk. Deze opmerkingen bieden herkenningspunten voor het publiek, waarna Zeebout een overzicht geeft van de kerken van Babylon (er worden drie kerken genoemd):

“*Item ooc zo seitmen daer, dat in Alkayeren ende in Babilonien in tijden voorleden plaghden te stane wel vijf en twintich schoone kerstene kercken, daer af datter noch eeneghe in wesene zijn, aermelic onderhouden vanden kerstenen van dien lande, als Abassinen, jacopiten, Surianen, Armenianen, Jorganen ende andere maer inde bewoonde plaetsen van Babilonien stater vele meer dan in Alkayeren.*”³⁴⁹

Er waren dus ooit 25 mooie kerken, maar daarvan zijn er slechts enkele over (namelijk de drie die Zeebout bespreekt) doordat de orthodoxe christenen de kerken slecht onderhouden zouden hebben. Dit is de eerste in een lange reeks beschuldigingen van Zeebout aan het adres van orthodoxen.

Het discours dat Zeebout gebruikt voor de beschrijving van een kerk is telkens hetzelfde, een citaat betreffende de kerk van Abu Serge of Sint Sergius toont het discours:

“*Eerst zo wardtmen gheleedt toot eender keercken die daer ghenaeemt es le Cava Babilonis, dat ghenouch een proper zuverlicke keercke es, ende alsmer in comt ter rechter hand vanden choore omme gaende, zo staet eene cappelle met tien trappen neder gaende, hebbende drie pilaren omme tonderhout vander verwelve, ter welker plecken zomen daer seit, Onse Lieve Vrouwe Moeder en Maghet wat tijts woonde doe zij ghevlucht was met Jhesus ende Joseph uutten landen van beloften in Egipten. In dese voorseyde capelle recht uute gaende, zo sietmen een gat inden muer staen, ghenouch ofte eenen hoven ware, twelc eensdeels zuverlic verchiert es, al met marber steenen beleyt, ende in*

³⁴⁶ Ibid. p. 186 en p. 190.

³⁴⁷ Ibid. p. 186.

³⁴⁸ Ibid. p. 186.

³⁴⁹ Ibid. p. 187.

*midden vanden zelve gate staet een cruusse inde steenen ghegrouft, ter welker plecken, zomen ooc seit, Onse Lieve Vrouwe plach haren zone Jhesum te beerghene [...]*³⁵⁰

Als eerst wordt vermeld hoe de kerk heet (Gaspar achterhaalde dat le Cava Babilonis gelijk is aan Sint Sergius),³⁵¹ vervolgens worden een aantal mooie zaken in de kerk genoemd met woorden als *proper*, *zuverlic(ke)*, *verchiert*. Ook vermeldt hij hierbij enkele materialen. De meeste nadruk ligt echter bij de oorsprong van de kerk, het verband tussen het Godshuis en de Heilige Familie. Deze link in het discours is bij alle kerken aanwezig en ook belangrijk; het toont pelgrims immers waarheen men gaan moet om de Familie te aanbidden. Bij de kerk zonder naam³⁵² en die van O.L.V. in columna³⁵³ wordt ook melding gemaakt van kaarsen, altaren en het grote eerbied dat men voor de plaats heeft.

Naast de vele verhandelingen over kerken is de beschrijving van het gebied tussen Babylon, Bulaq en Cairo interessant:

*“[...] inde ydele plecken tusschen desen drien voorseyden steden ligghen zo groote menichte van hoven, lochtinghen, prieelen, boomgaerden dat onmoghelic ware van scrivene, zo vervult met propren huusekins van plaisancen, aldertiere delicate, wel riekende cruden, met fruyten van allen specien, dat wonder es om ansien, ende schijnt properlic wesende een eerdsch paradijs.”*³⁵⁴

De adjectieven die bij eerdere *loci amoeni* voorkwamen, zijn ook hier gebruikt: *lochtinghen*, *prieelen*, *boomgaerden*, *propren*, *wel riekende cruden*, etc. De meest interessante is echter de laatste opmerking, dat het gebied er uitziet als een waar aards paradijs. Die manier van uitdrukken is nieuw en geheel in lijn met de eerdere stukken tekst over kerken en de Heilige Familie. Na *een eerdsch paradijs* volgt een opsomming van diverse soorten fruit en groenten die aldaar groeien, waarbij de volgende opmerkingen interessant zijn, zeker in het licht van het eerdergenoemde aards paradijs:

*“Ooc zijnder boomen die appelen draghen ghelijc oraingen, daer ghenaeamt adaems appelen, hebbende up deen zijde vander bloeysele eene groote bete, zo datmer bescheedelic twee of drie tanden in siet staen. Men seitter al ghemeenlic dat ghelijc fruyt was daer Adaem in beet ende tghebot Gods brac. [...] Dese fruyten zijn daer ghenaeamt mousij oft paradijs appelen [...]*³⁵⁵

De plaats ziet er niet alleen uit als een aards paradijs, maar heeft ook fruit in de bomen hangen dat (in Europa) bekend staat als paradijselijk. Het religieuze beeld dat zo wordt opgeroepen is sterk, vooral de verwijzing naar de ‘gevallen mens’ Adam in een tuin van ‘gevallen christenen’ is krachtig. In het gebied stonden immers vele buitenverblijven van hoge Mamlukofficieren.³⁵⁶

Zoals eerder gesteld, bevat Zeebouts discours weinig betreffende de ‘ander’. In kapitels 14-17 is enkel het plotseling veronderstelde onderscheid tussen katholieken en orthodoxen interessant, vooral in

³⁵⁰ Ibid. p. 187.

³⁵¹ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 228.

³⁵² A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 1.

³⁵³ Ibid. p. 187.

³⁵⁴ Ibid. p. 191.

³⁵⁵ Ibid. p. 191.

³⁵⁶ Ibid. p. 192.

vergelijking met Van Gistels discours, dat uitgaat van ‘de christenen’ als één blok. Ook opvallend is kapittel vijftien, een volledig overgenomen volksverhaal over de tegenstelling tussen joden en christenen.³⁵⁷ De spanning tussen religieuze groepen is direct voelbaar, terwijl deze bij Van Gistel slechts een kleine rol speelt.

3.3.1.2.2 De Nijl (Kap. 18-20)

Tijdens de tocht naar Cairo, de bespreking van Cairo zelf en de excursie naar Bulaq en Babylon (cfr. infra) werd langs de Nijl gereisd. In de desbetreffende kapittels werd nauwelijks uitgeweid over de rivier, hetgeen in kapittels 18-20 wel gebeurt.

De Nijl zelf vormt de enige *topos* en wordt door Zeebout besproken op basis van bronnen en middels het ooggetuigenverslag van Van Gistel. Deze verhaalt ondermeer van de vele dijken en dorpen rond de Nijl, die allemaal hoger liggen en via bruggen verbonden zijn om zo het water te bedwingen.³⁵⁸ Betreffende de oorsprong van de Nijl heeft Zeebout echter informatie gehaald uit de Bijbel en bij de wetenschappers Isidorus, Ptolemaios en Strabo:

“[...] zo sal hier ooc wat bescreven worden vander zelve riviere, de welke eene es vanden vieren die commen uutten eerdschen paradijse, zomen dat expresselic bevindt int bouc van Genesis, daer ghenaeamt Gyon of Nilus, maer de heydenen namense Carissius. [...] ten boucke van Genesis staet dat zoe [de Nijl, S.V.] comt uutten eerdschen paradijse, dwelke staet int oosten vander weerelt, ende dat int hooghe, also Ysidorus beschrijft. Maer naer dat Ptholomeus, Strabo ende meer andere leeraers bescreven, expert in cosmographien, zo zoude naer huerlieder beseffen de zelve riviere commen uutten zuuden vander weerelt van zekeren beerghen die ghenaeamt zijn der Manen beerghen, ende uut meersschen ende doolaghen, ghenaeamt Paludes Nilij, verde van daer ghelegghen. Dese voorseyde redenen moghen ooc wel al te samen staen, zo dat de voorseyde riviere eest hueren oerspronc nemen zoude uutten eerdschen paradijse, ende zo voort onder de eerde loopende eenen verden wech [...] onder de voorseyde beerghen ende mersschen, ende zo neder commende der Egipten also vooren gheseit es.”³⁵⁹

De kennis van de oudheid en het christelijke gedachtegoed wordt aldus verenigd in de idee dat de Nijl een paradijselijke rivier is, die eerst onder enkele bergen stroomt om daarna via Abessinië, Ethiopië en Egypte uit te monden in de Middellandse Zee. Uit het feit dat men onderscheid maakt tussen Abessinië en Ethiopië blijkt dat dit uit een oude bron komt, daar Van Gistel bij de herkomst van de Mamluken dit onderscheid niet maakt (cfr. supra). Deze synthese van kennis van oudheid en middeleeuwen is typisch voor de late middeleeuwen (cfr. H.1.1.2.3).

Het paradijselijke van de rivier uit zich ondermeer in de prachtige steden zoals Cairo, Bulaq en Babylon die eraan zijn gelegen (cfr. supra). Ook komt dit tot uiting in het feit dat het water van de rivier schoon is

³⁵⁷ Ibid. p. 188-189.

³⁵⁸ Ibid. p. 194.

³⁵⁹ Ibid. pp. 192-193.

en zeer goed smaakt en bovendien vol vis (dus leven).³⁶⁰ De Egyptenaren worden als barbaren neergezet, daar zij de rivier (en niet God) danken voor haar vruchtbaarheid:

“[...] *al dlandvolc comt daghelicx ter zelve rivieren, haer danckende dat zoe dlant van jare te jare vruchbarich maect.*”³⁶¹

3.3.1.2.3 De balsemtuinen van Al Matariya (Kap. 21-22)

De balsemtuinen van Al Matariya zijn niet ver gelegen van de Nijl en Cairo, Van Gistel en Van Quisthout bezoeken ze onder begeleiding van enkele Mamluken, onder wie Nassardijn, die goede banden met hen onderhoudt.³⁶² Ook in Zeebouts discours wordt melding gemaakt van de geldhonger van Mamluken (cfr. corruptie):

“[...] *om datter groote wachte ende garde zoude schijnen wesende, ende principalic om vele drinckghelts te ghecrighene* [...]”³⁶³

De *topos* van de balsemtuinen, waar de Heilige Familie verbleef, staat als een *locus amoenus* tussen alle vermeldingen van vervallen oude gebouwen en kloosters, de woestijn en vooral als tegenovergestelde van het Oudegyptische Heliopolis, hetgeen ook kort wordt besproken. De tegenstellingen zijn groen en vruchtbaar versus zanderig en vervallen, groot versus klein, heidens versus christelijk, etc.³⁶⁴ De balsemtuinen worden omschreven als een prachtig oord, vol leven en water:

“[Van Gistel en de zijnen, S.V.] *quamen teenen doorpe, ghenamemt Lamaterea, [bedoeld: Al Matariya, S.V.] daer zij reden in een cleen gancxkin, up thende vindende een huus met eenen poortkine. Daer in zijnde, quamen ten eersten up een plaetskin daer zeven oft acht columnen staen, schinende oft een clooster ghesijn hadde. Dat leden, vonden hem ter plecken daer eenen grooten put staet [...] van welken watere ghearouseert ende nat ghemaect werdt den balsem hof ende vele meer andere hoven ende lochtinghen daer omtrent staende. [...] Recht wat ter slincker hand vanden voorseyden putte zomen in comt, zo staet een viercant gat oft eene verblende veinstre ware, verchiert met witten marber steenen [...] Scheedende van deser voorseyder camere ende voort gaende, zo lijdtmen duer een groot huus, recht oft eenen reeftor van eenen clooster ware, ende dan comtmen in eenen schoonen lochtinc, vervult van allen lievelicken cruden ende vruchten, daer in midden staet eenen fijghboom [...] Desen voorseyden lochtinc duer lijdende, zo comtmen inden balsem hof die ghenouch viercandt es, omtrent also wijt als men met eenen balle onder saerms over werpen zoude, ende en es noch bemuert noch begraven, maer ronts omme bevrijt met eender steercker hagen ghevlochten* [...]”³⁶⁵

³⁶⁰ Ibid. p. 193.

³⁶¹ Ibid. p. 194.

³⁶² Ibid. p. 196.

³⁶³ Ibid. p. 198.

³⁶⁴ Ibid. pp. 198-199.

³⁶⁵ Ibid. pp. 196-197.

De bijvoeglijk naamwoorden die bij eerdere *loci amoeni* gebruikt worden zijn ook in Zeebouts discours aanwezig: *lochtinghen, verchiert, schoon, lievelicken cruden*. Voorts valt op dat er diverse verwijzingen zijn naar de vroegere functie van het gebouw, namelijk een klooster. Dit wordt gedaan omdat dit klooster werd gebouwd op de plaats waar voordien de Heilige Familie kort had verbleven, volgens de Kopten.³⁶⁶ De vijgenboom die wordt genoemd (*daer in midden staet eenen fijghboom*) zou Jezus hebben gevoed,³⁶⁷ en om diens dorst te lessen, sloeg God zelf een put met fontein, waaruit nog altijd water wordt gehaald.³⁶⁸ Aan de goddelijkheid van het water heeft het gebied dus veel te danken:

“[...] *tzelve water goet ende soete van smaken es* [...] *Men [de Kopten, S.V.] seitter ooc dat voorseyde watere alle jare inde maerte teenen zekeren daghe zo hoghe wast dat te allen canten vanden putte overloopt* [...] *maer bij wat redenen dat dit voorseyde ghebuert en weet men daer niet te zegghene, anders dant den wille Gods es.* [...] *waert tsake datmen de balseme arouseerde met anderen watere, datse ter stont verdrooghen zoude* [...] *waert bij also dat de balseme tsondaechs ghearouseert worde, dat zij ooc ter stont verdroghen zoude.* [...] *men seit dat tzelve watere zeere medecinael es jeghens menegherande siecten.*”³⁶⁹

De bron valt nooit droog, want God is het leven en het water, maar indien Hij zou willen zou Hij de toevoer van water kunnen stoppen en zo de tuin doen droogvallen. Dit christelijke discours is typisch voor Zeebout, die de vruchtbaarheid van de balsemtuinen volledig afhankelijk ziet van God. Het water zelf is zoet, lekker en zelfs geneeskrachtig, vandaar dat de balsem die in de tuin wordt gewonnen ook geneeskrachtig en goed is.³⁷⁰ Naast het verband tussen de tuin en de Heilige Familie dient zich ook de link tussen balsem en mirre aan.

3.3.1.2.4 Ten noorden en westen van Cairo (Kap. 23-28)

De derde en laatste excursie betreft enkele Oudegyptische sites, waaronder de piramiden van Gizeh, Memphis en de sfinx. Van Gistel en Van Quisthout reizen in het gezelschap van enkele kooplui uit Damiëta en Alexandrië, die zij in Cairo hebben ontmoet.³⁷¹ Ze huren enkele Mamluken (onder wie opnieuw Nassardijn) om hen te beschermen onderweg.³⁷² De keuze voor hen ligt voor de hand; Egypte is vol gevaarlijke moslims die reizigers overvallen³⁷³ en Nassardijn is een Mamlukofficier die vroeger christelijk was en dus als betrouwbaar geldt. De vrees blijkt gerechtvaardigd:

“[...] *zo wart hemlieden gheseit dat de voorseyde cloosteren [van St. Antonius en St. Paulus, S.V.] niet meer van kerstenen bewoont en waren, nemaer alle de religieusen verjaecht, ende warden nu*

³⁶⁶ Ibid. p. 196.

³⁶⁷ Ibid. p. 197.

³⁶⁸ Ibid. pp. 196-197.

³⁶⁹ Ibid. p. 197.

³⁷⁰ Ibid. p. 198.

³⁷¹ Ibid. p. 200.

³⁷² Ibid. p. 201.

³⁷³ Ibid. p. 201.

*gheocupeert vanden Arabianen, [bedoeld: Egyptenaren, S.V.] waer omme niet wel moghelic en was die aldoen vredelic te besoucken [...]*³⁷⁴

Het verslag van deze gezamenlijke onderneming kent een zeer klein gedeelte informatie op basis van ooggetuigenverslagen. Het gros van de besprekingen gebeurt op basis van Klassieke of christelijke bronnen met doorgaans letterlijke citaten. Het gevolg hiervan is dat er relatief weinig origineels te vinden is in het discours, hoewel de nadruk op het christelijke die bij de oude sites voorkomt, opvallend is (cfr. infra).

Er is aldus sprake van diverse *topoi*, die opnieuw als tegenpolen worden voorgesteld. Alvorens de beschrijving van een oud, slecht onderhouden klooster omringd door zand,³⁷⁵ komt de vermelding van enkele mooie dorpen:

*“[...] in een schoon duerp daer vele kerstenen woonen van dien lande [...] onder weghe siende over beede zijden der zelve riviere onsprekelicke vele dorpen, zeere groot ende wel bewoont [...] vele schoonder doorpen ende behuusde plecken, woonende vul kerstenen van dien lande [...]*³⁷⁶

Vooraf het schijnbare verband tussen *schoon* en *kerstenen* trekt de aandacht, temeer daar dit de eerste maal in boek III is dat deze link wordt gelegd.

Voorts is er de tegenstelling tussen enkele vervallen en verzande gebouwen of dorpen,³⁷⁷ die naast de piramides zijn gelegen, die dusdanig natuurgetrouw worden beschreven,³⁷⁸ dat het waarschijnlijk is dat Van Gistel ze ook heeft bezocht. Ook de details betreffende het interieur lijken hierop te wijzen:

*“Item dese voorseyde piramides zijn binnen al vul metst als een muer, uutghedaen een cleen, nauwe gancxkin met vele trappen nederwaert gaende toot in eene maniere van eenen cleenen voutkin int welke men met lichte gaen moet [...] vele diverssche figueren rontomme inde steenen ghehouwen, als leeuwen, hoofden van meinsschen, handen toe ghesloten ende wijde opene, beenen, voeten, aerms, zweerden, hulen, gansen, ende groote menichte van anderen figueren van eender hoochden ende in oordenen ghestelt.”*³⁷⁹

Zoals eerder heeft Zeebout ook informatie over de piramides gevonden in bepaalde literatuur, maar waar de vorige keer een synthese tot stand kwam tussen klassieke en christelijke bronnen, kiest hij hier duidelijk:

“[...] eeneghe maker af de graniers daer Joseph tcoorne in vergaderde als den dieren tijt in al de weerelt was, zonder alleene in Egipten, zomen dat claerder bevindt inden bibel, maer dat en es niet waer [...] Men seit daer dat de voorseyde ghestichten zijn oude sepultueren van diversschen

³⁷⁴ Ibid. p. 208.

³⁷⁵ Ibid. p. 207.

³⁷⁶ Ibid. p. 206.

³⁷⁷ Ibid. p. 201 en p. 203.

³⁷⁸ Ibid. p. 201.

³⁷⁹ Ibid. pp. 201-202.

*coninghen van Egipten, zo dat ghetuucht Dyodorus Siculus inden tweesten bouc van zijnder historie [...]*³⁸⁰

De visie van de Bijbel wordt terzijde geschoven voor de idee van Diodorus Siculus en hetgeen plaatselijke gidsen hem vertellen (*men seit daer*). Betreffende de Nijl was het nog mogelijk om tot een compromis te komen, hier zeer duidelijk niet. Waarschijnlijk gaf Van Gistels beschrijving van het binnenste der piramiden de doorslag.

De overige *topoi* die aan bod komen, met uitzondering van de Sfinx,³⁸¹ zijn vermoedelijk niet bezocht, daar de opmerkingen erover quasi-volledig zijn ontleend aan anderen. Gaspar heeft onderzocht dat Zeebout voor Memphis (ook bekend als Thebe)³⁸² gebruik maakt van Jeremia, Hermes Trimegistes, Isidorus, Tortelli, de *Legenda aurea*, Justinianus en Plinius de oudere.³⁸³ Dat hier christelijke bronnen tussen staan komt doordat Zeebout enkele heiligen en de Heilige Familie erbij plaatst, om het zo een christelijke teint te geven.

Het religieuze discours van de pelgrimsgids is ook aanwezig in de beschrijving van de vele kerken en kloosters.³⁸⁴ Betreffende deze kloosters zijn sommige opmerkingen zeer interessant. Zo wordt van een kerk zonder naam duidelijk gezegd dat deze in handen is van Grieks-orthodoxen,³⁸⁵ terwijl de kerk van Bobissay (volgens Gaspar wellicht Barnasht)³⁸⁶ in handen is van (Syrische) Jakobijnen.³⁸⁷ In het klooster van Deir al Maharraqa wonen enkele orthodoxen die echter niet goed zorgdragen voor het gebouw:

*“[...] een groot clooster staet aermelic onderhouden [...]*³⁸⁸

Dit is een karakteristiek van Zeebouts discours (cfr. supra). Bij elk gebouw wordt de connectie met de Heilige Familie uitvoerig beschreven. Vaak gaat het bovendien om een schuilplaats voor Maria en Jezus. Opvallend is dat bij de kerk zonder naam en het klooster wordt vermeld dat de plaats ook belangrijk is voor moslims,³⁸⁹ zonder dat hiervoor een reden wordt gegeven. Een mogelijkheid is dat Zeebout zo wil aangeven dat zelfs moslims vatbaar zijn voor de kracht en goedheid die uitgaan van Jezus en ze dus nog te bekeren zijn. Tegelijkertijd wordt melding gemaakt van de grote hoeveelheid kloosters, kerken en kapellen (zogezegd 2000 stuks, maar dat lijkt wat overdreven) die zijn vergaan.³⁹⁰

³⁸⁰ Ibid. p. 201.

³⁸¹ Ibid. p. 202.

³⁸² Ibid. pp. 204-205.

³⁸³ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 231.

³⁸⁴ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 206-208.

³⁸⁵ Ibid. p. 206.

³⁸⁶ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 231.

³⁸⁷ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 206.

³⁸⁸ Ibid. p. 207.

³⁸⁹ Ibid. pp. 206-207.

³⁹⁰ Ibid. p. 207.

Hoewel er van alles het christelijke aspect wordt genoemd, is het opvallend dat Zeebout Van Gistel consequent “*voyagier*”³⁹¹ noemt. Blijkbaar is hij toch een reiziger en niet echt een pelgrim. Daarnaast wordt, zoals ook in Van Gistels discours, het onderscheid gemaakt tussen moslims en Mamluken.

3.3.1.3. Deel 3: Beide discours samen (Kap. 29-40)

Het derde en laatste deel is te zien als een tussenvorm van het discours van Zeebout en van Van Gistel, doordat er enerzijds veel aandacht is voor religie en religieuze aspecten en anderzijds het aandeel van ooggetuigenverslagen en detaillistische beschrijvingen van de ‘ander’ sterk toeneemt in vergelijking met het deel van Zeebout. Qua literair genre geldt het laatste deel als uitgebreider dan een pelgrimsgids en religieuzer dan een verslag van een avonturier.

3.3.1.3.1 Naar en in Damiëtta (Kap. 29-33)

Na samen met enkele kooplieden te hebben gereisd, keren deze terug naar hun steden en nodigen Van Gistel en Van Quisthout uit met hen mee te gaan. Het verslag van de reizen naar Damiëtta en Alexandrië kent een hernieuwde aandacht voor land en bevolking, hetgeen tot uiting komt in de vele *topoi* langs de Nijl. De droge woestijn met hier en daar een religieuze site staat in schril contrast met de beschrijving van de vele *loci amoeni* langs de rivier:

*“Nederwaert dus varende lancx der rivieren, houdende den aerm ende loop ter rechter hand, zo sietmen over beede zijden groote menichte van doorpen ende vele goets lands, mersschen, ghersinghen, saeyende land, lochtinghen ende bogaerden, zo dat een den ghenouchlicsten wech es diemen varen mach. Ooc zo vindtmen inden zelve wech groote menichte van heylandekins inde riviere liggende, al meest bewoont [...]”*³⁹²

Het discours met woorden als *groot*, *goet*, *saeyende land*, *lochtinghen*, *bogaerden*, *genouchlicsten* wijzen op de schoonheid en vruchtbaarheid van het gebied. De delta van de Nijl wordt ook op andere plaatsen in boek III een *locus amoenus* genoemd, al gebeurt dit soms op basis van andere werken. Damiëtta is evenzeer een *locus amoenus*, zo blijkt uit diverse opmerkingen:

“[...] inde schoonste maertse diemen ter weerelt vinden mach, zo dat alle de vruchten, daer wassende, uutnemen van grootten, buuten anderen maertsen daer omtrent ghelegghen. [...] daer ontrent es ooc ghenouch ghetemperde lucht over een dant elders in Egipten es, want het reghent daer ghetijdeliker dant in anderen plaetsen doet. Es ooc daer omtrent habundancie van alderande zuvele, van zee- ende versch vissche, van alderande vleessche, vele ghevoghels tam ende wilt, ende wonderlicke vele cleene voghelkins; daer wast ooc vele goets wijngaerts; men vintter van alle ligoemenen, saladrien ende fruijtboomen diemen dincken mach, ende boven al vele van dien boomen die paradijs appelen draghen, diemen seit moussij; ooc zijnder alle saken beter coop dan teeneghen plaetsen in al Egipten.

³⁹¹ Ibid. p. 200.

³⁹² Ibid. p. 209.

[...] *Omtrent deser voorseyder steden wast al te vele goets rijs [...] Wast ooc daer omtrent uutmenevele sukers, dwelc ghenouch wast als groot ghelis [...]*³⁹³

Opnieuw vele positieve adjectieven: *schoonste*, *uutnemen(de)*, *habundancie*, *wonderlicke*, *goets*. De pracht en overvloed van de stad lijken voort te komen uit de regen en het gunstige klimaat, waardoor er veel dieren leven en veel vruchten groeien. Dat hieronder ook *paradijs appelen* zijn is niet verwonderlijk: een positieve connotatie. Bovendien blijkt het leven er goedkoop, hetgeen ook prettig is.

Betreffende andere zaken, zoals straten, indeling, etc. wordt er gezweven; men noemt wel de mislukte poging van Lodewijk IX van Frankrijk om de stad in te nemen, als ook enkele verdedigingswerken en een ketting over de rivier.³⁹⁴ Over de bloeiende (Europese) handel met Damiëtta wordt ook niets gezegd.

De verhandeling over Tanis,³⁹⁵ waarin ondermeer melding wordt gemaakt van de sterke muren die door de kruisvaarders werden gebouwd en later door de moslims werden afgebroken, komt bijna letterlijk uit de *Historia Jherosolimitana sive Orientalis* van Jakob van Vitry, aldus Gaspar.³⁹⁶ Bovendien was die stad verboden gebied voor christenen, omdat de arm van de Nijl waaraan de stad was gelegen ook verboden was:

“[...] *de souldaen en wilt niet ghedooghen datmer in vaert [in de arm die leidt naar Tanis en Farama, S.V.] met vremden schepen, omme datmen de maertse van dien lande aldaer niet en zoude leeren kennen.*”³⁹⁷

Hier wordt in het discours opnieuw melding gemaakt van angst van moslims voor een christelijke invasie, hetgeen eerder het geval was bij de overval door de Catalanen (Kap. 2) en bij pape Jan (Kap. 18). Ook de vuurtoren van Tanis zou hiervoor zijn gebouwd.³⁹⁸

Zowel Tanis als Damiëtta wordt enigszins voorgesteld als een *lieu de mémoire*, daar voor Van Gistel en Zeebout de herinnering aan christelijke ridders en hun invloed in de regio nog vers blijkt. Damiëtta telt twee kerken die aangehaald worden; een Grieks-orthodoxe kerk van Jeremias³⁹⁹ en een Syrische kerk van Sint Joris⁴⁰⁰ (eerder werd ook al een kerk van Sint Joris besproken).⁴⁰¹ Toch wordt ook gesteld dat:

“*De heydenen zijn daer ooc vele beter ende vriendelicker ten kerstenen waert dan in eeneghe andere maertsen.*”⁴⁰²

Ook de kooplui met wie hij optrekt zijn zeer vriendelijk. Zij die in Damiëtta wonen, laten Van Gistel en de zijnen gratis verblijven bij hen thuis⁴⁰³ en zij die in Alexandrië leven nodigen hem uit mee te gaan naar

³⁹³ Ibid. pp. 210-211.

³⁹⁴ Ibid. pp. 210-211.

³⁹⁵ Ibid. pp. 211-212.

³⁹⁶ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 233.

³⁹⁷ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 210.

³⁹⁸ Ibid. p. 212.

³⁹⁹ Ibid. p. 211.

⁴⁰⁰ Ibid. p. 211.

⁴⁰¹ Ibid. p. 206.

⁴⁰² Ibid. p. 211.

⁴⁰³ Ibid. p. 208.

hun stad.⁴⁰⁴ Of er sprake is van vriendschap of dat men hem meevraagt omwille van veiligheid, wordt niet duidelijk gemaakt. Opvallend is wel dat in het stuk tekst hierover Van Gistel en Van Quisthout “*pilgherems*”⁴⁰⁵ worden genoemd, terwijl ze zich voorheen als *voyagiers* lieten voorstaan (cfr. supra).

3.3.1.3.2 Naar en in Alexandrië (Kap. 34-37)

De reis wordt voortgezet naar Alexandrië, dewelke *topos* uitgebreid wordt besproken (enkel over Cairo werd meer geschreven). Een van de eerste zaken die wordt genoemd is de kwade lucht die er hangt rond de stad. Alexandrië blijkt gebouwd tussen een moeras, de Nijl en de woestijn.⁴⁰⁶ Daarnaast blijkt ook de watervoorziening van de stad problematisch.⁴⁰⁷ Dit is niet echt lovenswaardig, de stad zelf heeft echter een mooi voorkomen:

“[...] *de welke [stad, S.V.] zeer wel ghevest, ghemuert, ghetort ende ghepoort es, zo dat een schoone sake van buuten schijnt, vele langher dan breed [...] dobbel bemuert in manieren van fausen braeyen, ende omtrent vijf roeden deen vanden anderen verscheeden staen groote, dicke torren, van witten steenen ghemaect. [...] zo vindt men twee vout dobbele poorten, crom omme keerende, zeer nauwe ghewacht [...] zo schijnt zij van buuten zeere schoone ende costelic [...]*”⁴⁰⁸

De muren, grachten en wallen (*fausen braeyen* komt van het middelfranse *fouse* en *braie* hetgeen respectievelijk ‘gracht’ en ‘wal’ betekenen) zijn een punt van herkenning voor Van Gistel en noemt het in zijn discours *zeere schoone ende costelic*. De stad zelf is minder mooi, hetgeen ook blijkt uit *zo schijnt zij*. De straat van Sint Marcus is de mooiste straat van de stad,⁴⁰⁹ de rest van de stad is wat vervallen:

“[...] *maer van binnen zo eist inden meesten deel een keytivich dijnc, want van tien huusen de zesse nauwe over hende en staen [...] daer vele ouder, vervallen edeficien waeren [...]*”⁴¹⁰

Alexandrië is een levendige stad vol van handelaren uit allerlei landen.⁴¹¹ Omwille van het feit dat de stad aan de zee ligt en de grens van het Egypte vormt, is er een douane en zijn er wordt tol geheven op personen en goederen.⁴¹² De kooplui leven in *fanadiq* (enkelvoud: *funduq*), grote handelshuizen waar ook koopwaar liggen opgeslagen. Van Gistel logeert in een van de twee Venetiaanse *fanadiq*, die hij uitgebreid beschrijft.⁴¹³ Ter bewaking van de haven en de schepen is er een grote wachttoren ingericht als uitkijkpost⁴¹⁴ en een dwangburcht, waarover Van Gistel zegt:

⁴⁰⁴ Ibid. p. 213.

⁴⁰⁵ Ibid. p. 208.

⁴⁰⁶ Ibid. p. 213.

⁴⁰⁷ Ibid. pp. 214-215.

⁴⁰⁸ Ibid. pp. 213-214.

⁴⁰⁹ Ibid. p. 216.

⁴¹⁰ Ibid. p. 214 en p. 217

⁴¹¹ Ibid. p. 214.

⁴¹² Ibid. p. 214.

⁴¹³ Ibid. p. 214.

⁴¹⁴ Ibid. p. 218.

“[...] een schoon, nieu casteel, ghenaeamt Lefferreljon, ghenouch naer de Duijtsche maniere, zo ghesitueert, datmer alle de schepen uute beschieten mach inde haven ligghende, hebbende altoes eenen capitain up hem zelven, die metten heere vander stede niet te doene en heeft, daer uute ghemaect zijn twee muren, commende bicans toot an doude casteel, met steercken torren [...]”⁴¹⁵

Van Gistel ziet het nut van het kasteel wel in, en noemt het zelfs *schoon*. De opmerking dat het op Duitse wijze is gebouwd, is voor het publiek bedoeld, dat zich zo een beeld kan vormen. Opnieuw wordt gemeld dat de moslims schepen van christenen en dus een invasie vrezen (cfr. supra). Omwille van veiligheidsredenen wordt ook het *funduq* ’s nachts gesloten.⁴¹⁶

Naast deze moderne gebouwen zijn er nog enkele overblijfselen uit de Oudegyptische periode, die ook als zodanig worden herkend.⁴¹⁷ Voorts haalt Zeebout enkele kerken met hetzelfde discours als in andere kapitels. Betreffende de kerk van Sint Sabbas laat hij zich positief uit, hetgeen voor de eerste keer is jegens een orthodoxe kerk.⁴¹⁸ Andere kerken zijn de kerk van Sint Marcus,⁴¹⁹ de kluis van Sint Katharina⁴²⁰ en wederom een kerk van Sint Joris,⁴²¹ die allen beschreven worden op basis van ontleningen van andere bronnen. Daarnaast is er een wanordelijke opsomming van allerlei martelaars, ook op basis van secundaire literatuur.⁴²²

Net zoals in Cairo worden Van Gistel *cum suis* ontboden bij de *trusseman* van de stad:

“[...] ghenaeamt Jennibeey, mammeluc, verloochent kersten, hemlieden vraghende wanen zij quamen ende waer zij wesen wouden; andwoordden uut Candien [Kreta, S.V.] om daer wat coopmanscepen te doene, daer up hij seide dat niet waer en was, maer quamen van Jherusalem ende van Alkayeren, hemlieden noumende hoe langhe zij inde voorseyde plaetsen ghesijn hadden, begheerende voor zijn recht van elc hooft vijf ducaten, maer bij tusschen sprekene vanden coopliden daer zij mede commen waren ende andere, zo wart hij hendelic content met twee ducaten.”⁴²³

Zoals in het eerste deel wordt deze Mamluk omschreven met naam, functie, Mamluk en *verloochent kersten*. Interessant is dat Van Gistel zich hier voordoet als koopman en niet als reiziger of pelgrim. De reden hiervoor wordt enkele pagina’s verder duidelijk: pelgrims hadden toestemming van de amir van de stad nodig om deze te kunnen verlaten, reizigers en kooplui niet. Bovendien moesten zij meer belasting en tol betalen.⁴²⁴ Dat de heer van de stad zulke hoge sommen als tol vroeg, komt volgens Van Gistel doordat hij een Mamluk is en dus overall munt uit probeert te slaan.⁴²⁵

⁴¹⁵ Ibid. p. 219.

⁴¹⁶ Ibid. p. 214.

⁴¹⁷ Ibid. pp. 217-218 en p. 219.

⁴¹⁸ Ibid. p. 216.

⁴¹⁹ Ibid. p. 217.

⁴²⁰ Ibid. p. 217.

⁴²¹ Ibid. p. 216.

⁴²² Ibid. p. 219.

⁴²³ Ibid. p. 215.

⁴²⁴ Ibid. pp. 218-219.

⁴²⁵ Ibid. p. 214.

Twee andere stereotiepen over Mamluken komen ook voor in het discours. Terwijl Van Gistel in Alexandrië is, wordt een Siciliaans schip gekaapt door de heerser van Tunis. De bemanning van het schip wordt vervolgens als slaaf verkocht. Van Gistel en de andere christenen zien het met lede ogen aan:

“[...] ende dit exploit [de kaping van het schip, S.V.] ghedaen, quamen inde stede daermen hemlieden groote chiere ende feeste dede, want de heere vanden casteele ende meest al tvolc quamen buuten jghens hemlieden, ende leeddense zo met triumphen binnen der stadt, al roupende, singhende ende trompende datmer noch en hoorde noch en sach [...] quamen de ghevanghenen, toot drie ende twintich, al in groote kethenen anden hals, deen an dandere ghecoppelt, de welke zo deerlic gheslegghen ende ghewoorpen worden vanden knechten ende kinderen, dat alle meinsschen deeren mochte [...]”⁴²⁶

De woorden *grote chiere, feeste, triumphen, roupende, singhende, deerlic gheslegghen ende ghewoorpen* en *deeren* komen bewust voor in het discours om sympathie van de lezer te krijgen en de Mamluken neer te zetten als inslechte vijanden.

In de beschrijving van de omgeving van de stad wordt kort melding gemaakt van het bekende volksverhaal van Floris ende Blancefloer.⁴²⁷ Aanleiding hiervoor is een toren, waarin zozegzegd Blancefloer zou hebben verbleven en waaruit Floris haar zou hebben gered. In de versie van Diederik van Assenede staat die toren in Babylon in Mesopotamië,⁴²⁸ maar bij Van Gistel en Zeebout nabij Alexandrië. Het interessante is dat Floris een lange tocht maakte om Blancefloer te vinden en in het genre van de hoofse ridderroman een voorbeeld bood hoe een ridder hoorde te zijn. Dit in combinatie met de diverse vermeldingen van kerken van Sint Joris, evenzo een ridder die een draak (het kwaad) versloeg, lijkt erop te duiden dat Van Gistel zich wilde identificeren met deze ridders en de kwaliteiten waarvoor zij stonden.

3.3.1.3.3 Terug naar Cairo (Kap. 38-40)

Van Gistel en Van Quisthout reizen langs de Nijl terug naar Cairo. Onderweg passeren zij vele dorpen en eilanden. Deze *topoi* zijn veelal *loci amoeni*. Zoals op de heenweg worden de delta en het ‘gouden eiland’ uitvoerig besproken:

“[...] een heyland, wel zeven oft acht milen groot, twelc gheheeten es ’t Gulden Heyland, omme dadt zo vruchtbarich es van allen saken, als van grane, boomen van allen fruuten, van ligumenen, saladrien, van wijngaerden, rijse ende van sukere; dit zelve behoort altoes toe der coninghinnen ende souldanessen ende wert verhuert alle jare wel twintich duusent ducaten.”⁴²⁹

⁴²⁶ Ibid. pp. 215-216.

⁴²⁷ Ibid. pp. 213-214.

⁴²⁸ Bron: http://www.dbnl.org/tekst/asse008flor01_01/asse008flor01_01_0001.htm, geraadpleegd op 24/07/2009.

⁴²⁹ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 221.

Het eiland wordt vruchtbaar en groen genoemd, er groeien vele groenten en vruchten en levert de eigenaars jaarlijks 20.000 dukaten op. Dit is zeer veel daar het (tamelijk hoge) loon van een Mamluk 120 dukaten per jaar is.⁴³⁰ Daarnaast passeert men veel dorpen;

“[...] *over beede zijden vele schoone doorpen ende schoone, bewoonde plaetsen, vul van beesten, ende dat soonste, vruchtbarichste lant van mersschen, acker lande, bomgaerden vul van allen fruyten boven allen anderen passerende, datmen ter weerelt zoude moghen vinden [...]*”⁴³¹

Dezelfde adjectieven als bij andere *loci amoeni* komen voor in het discours: *schoone, vruchtbarichste, bomgaerden, boven allen anderen passerende*. Sommige dorpen worden bij naam genoemd, zoals Alabruele, Fouwa, Canamela en Alterana,⁴³² volgens Gaspar respectievelijk Bahra al Burullus, Fuwa, Kôm Hamâda en Al Terrana.⁴³³ Als tegenhanger van deze prachtige dorpen is er de woestijn, zanderige heuvels zover het oog reikt, vervallen gebouwen en veel wilde dieren, waaronder luipaarden, wilde zwijnen en wolven.⁴³⁴ De laatste groep *topoi* zijn de Oudegyptische sites, zoals die van het oude Alexandrië, dewelke echter volledig op basis van andere bronnen worden besproken.⁴³⁵

Volgens Zeebout staan er nog slechts vijf kloosters in de woestijn, waarvan het klooster van Sint Macharius het belangrijkste is.⁴³⁶ Het publiek van *Tvoyage* zal bekend zijn geweest met deze heilige, daar hij volgens de overlevering in 1012 in Gent zou zijn overleden aan de pest.⁴³⁷ Behalve deze connotatie wordt ook vermeld dat het klooster even groot is als het klooster van Baudelo bij Sinaai.⁴³⁸ De overige 359 kloosters die ooit in de woestijn stonden, zijn door moslims verwoest, maar dat van Sint Macharius werd gespaard:

“*Item dit voorseyde cloostre heeft meer privilegen dan eeneghe kerstene keercken doen in alle dien landen, want zij moghen clocken luden te haerlieder dienste ende ghetijden also dicwilt als zij willen [...] hemlieden ghegheven bijden persoon van Machomet, ende dat bij causen, want inden tijden dat Machomet noch jonc was ende met kemelen ende andere dieren de coopmanscepe van steden te steden over ende weder voerende, zo leet hij dicwilt voor de zelve cloosters [...] Ende in tijden als de voorseyde Machomet domineerde over Arabien, Egipten ende meer andere landen, poghende de kerstenen te nieuten te bringhene, zonderlinghe te bedeervene alle cloosteren, keercken, ende de religieusen te verjaghene, zo ghebuertet dat hij de cloostren van Sente Macharis ooc destrueren ende te nieuten bringhen wilde, maer de prelaet die quam toot hem, biddende voor zijne cloosteren die inde wildernessen stonden, hem vermanende de vriendscip ende goede chiere die hem daer hadde ghedaen*

⁴³⁰ Ibid. p. 180.

⁴³¹ Ibid. p. 224.

⁴³² Ibid. p. 221.

⁴³³ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 234.

⁴³⁴ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 221-224.

⁴³⁵ Ibid. p. 220.

⁴³⁶ Ibid. p. 222.

⁴³⁷ Bron: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Macharius>, geraadpleegd op 25/07/2009.

⁴³⁸ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 222.

*gheweest. Machomet dit anhoorende, drouch consent dat tvoorsejde clooster zoude bliven staende ende noch vier andere daer mede [...]*⁴³⁹

Mohammed wilde weliswaar alle christenen bekeren of ombrengen en hun kloosters en kerken vernietigen, maar hij bezat ook redelijkheid, vandaar dat het klooster van Sint Macharius grote privileges genoot. Mohammed wordt dus, net zoals Mamluken, tweeledig neergezet; enerzijds is hij de leider van de afvalligen en de heidenen, anderzijds is hij wel menselijk en bezit hij goedheid en rechtvaardigheid. De connectie met de profeet (wiens handtekening of zegel in het klooster wordt bewaard)⁴⁴⁰ verklaart wellicht waarom het klooster bewaakt wordt door vier Mamluken.⁴⁴¹

Zoals bij Damietta wordt ook over de moslims in Fuwa gezegd dat zij vriendelijk zijn, waaraan wordt toegevoegd:

*“[...] ooc vindtmen daer [bij Fuwa, S.V.] also vriendelike heydenen ten kerstenen waert als in alle dlant van Egipten.”*⁴⁴²

Ondanks de vele generalisaties over moslims en Mamluken wordt hier gesteld dat de meeste moslims in Egypte vriendelijk zijn jegens christenen. Een interessante opmerking.

3.3.1.4. Het laatste kapittel (Kap. 41)

Dit kapittel is zeer duidelijk van de hand van Zeebout en dient als een soort afsluiting van boek III door een kort overzicht te geven van geografie, fauna, klimaat, etc. Het is tekenend voor Zeebouts discours dat deze informatie wordt gegeven op basis van bronnen van vele eeuwen oud, hoewel ze wordt gepresenteerd als eigentijds.

De breuk tussen kapittel 40 en kapittel 41 is groot. Dit is enerzijds te zien door te kijken naar stijl en discours, anderzijds valt op dat het eerste kapittel van boek IV verwijst naar het punt waar kapittel 40 was geëindigd. In kapittel 40 kwam men aan in Cairo, en boek IV,1 begint met:

*“Dus weder wat tijts te Alkayeren commen zijnde [...]*⁴⁴³

Hierdoor verwordt kapittel 41 tot een appendix bij boek III, hetgeen Zeebout zelf beaamt:

*“Ende naer dat hier wat ghescreven es van eeneghen particulieren plecken in Egipten gheleghen, zo salder ooc voort gheroert werden vander generaliteyt des selfs lands.”*⁴⁴⁴

3.3.2. Boek III aan de hand van drie thema's

Na de chronologische analyse wordt in deze subparagraaf aandacht besteed aan drie aspecten die het meest nadrukkelijk aanwezig waren in de chronologische analyse. Het gaat om het discours betreffende

⁴³⁹ Ibid. pp. 222-223.

⁴⁴⁰ Ibid. p. 223.

⁴⁴¹ Ibid. p. 222.

⁴⁴² Ibid. p. 221.

⁴⁴³ Ibid. p. 236.

⁴⁴⁴ Ibid. p. 224.

de ‘ander’, de invloed van religie en hoe Van Gistel en Zeebout de persoon van Van Gistel willen neerzetten in *Tvoyage*. Zoals betoogd in eerdere paragrafen en hoofdstukken zijn deze drie elementen van groot belang om enerzijds onderscheid te maken tussen het discours van Van Gistel en dat van Zeebout, en anderzijds om het discours van Van Gistel te deconstrueren. Dit is zeer belangrijk om inzicht te verkrijgen in de bruikbaarheid van *Tvoyage* als historische bron.

3.3.2.1. De ‘ander’

Een kwantitatieve benadering van het discours betreffende de ‘ander’ maakt direct duidelijk dat het zwaartepunt hiervan ligt in het eerste deel, dus bij Van Gistel. Niet alleen bevat dit deel de meeste noties van de ‘ander’, ook is de gegeven informatie er het meest gedetailleerd. In het laatste deel, en dan met name de kapitels over Alexandrië, komen ook tamelijk wat verwijzingen voor. Zeebouts discours is nagenoeg gevrijwaard van vermeldingen van de ‘ander’. Een verband tussen Van Gistels discours en de ‘ander’ doemt op. Hetgeen wordt versterkt door de context waarin naar de ‘ander’ wordt verwezen. Deze context is zonder waardeoordelen maar ogenschijnlijk louter informatief en beschrijvend. Daarnaast is de informatiedichtheid betreffende de ‘ander’ vele malen groter, zowel kwalitatief als kwantitatief. Een waaier aan stereotiepen, al dan niet terecht, kenmerken het discours. Behalve angst voor de ‘ander’ (cfr. *infra*) is er sprake van bewondering, zoals blijkt uit de vele *loci amoeni* en *topoi* waarin Van Gistel probeert te beschrijven wat hij ziet, maar meer dan eens moet vaststellen dat hij sprakeloos is bij het zien van zoveel schoonheid:

*“Ter welker plecken hij [de sultan, S.V.] zijn scip vindt, dat zo wonderlicken costelic verchiert es, onsprekelic om zegghen, al behanghen met gheborduerden cleederen van peerlen ende precieusen ghesteenten van allen soorten, van zo grooter weerden dat onmoghelic ware om estimeren, ende heeft drie oft vier seilen al van gaudenen lakene ende alle de coorden van gaut ende zijt drade ghemaect; in midden vanden schepe es ghemaect eene maniere van eenen schavonte ende siege, hooghe ghelijc eenen troone, zo costelic verchiert, dadt uut neemt boven allen eerdschen saken [...]”*⁴⁴⁵

Alle verblijven, paleizen, woningen, schepen, kleren, etc. van de elite van Egypte die worden beschreven in boek III roepen bij het publiek beelden op van ongekende luxe en rijkdom (cfr. *supra*). Dit oriëntaliseren komt ook zeer sterk tot uiting bij de beschrijving van ondermeer de harem (cfr. *supra*).

In zijn contacten met de ‘ander’ heeft Van Gistel wisselende ervaringen, al is de algemene trend dat zij positief zijn. Boek III kent enkele contactmomenten van Van Gistel met Egyptenaren, die als prettig worden ervaren. Over enkele plaatsen (Gantie, Damiëtta en Fuwa) wordt dan ook gezegd:

*“Daer [in Gantie, S.V.] zijn de beste heydenen ende de vriendelicste diemen yewers daer omtrent vindt woonende.”*⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Ibid. p. 194.

⁴⁴⁶ Ibid. p. 172.

In de directe ontmoetingen met de ‘ander’, veelal hooggeplaatste Mamluken, komt het vaak tot een goede verstandhouding. Met enige Mamluken, zoals met Nassardijn, afkomstig uit Danzig, trekt Van Gistel diverse malen op in excursies in de omgeving van Cairo.

Uiteraard zijn niet alle contacten zo. De sultan en de *trusseman* van Alexandrië blijven Mamluken van een heel ander kaliber. Ontrouw, corruptie, hang naar macht en geld lijken hen te drijven. Zij staan symbool voor het klassieke beeld en discours dat men in Europa hanteerde ten aanzien van ‘de turk’; namelijk de gierige en onbetrouwbare mens. De teksten waarin Van Gistel verhaalt van de ontstaansgeschiedenis van de Mamluken, de diverse hofgewoonten en de houding van de sultan tijdens de officiële ontvangsten van delegaties zijn hiervan sprekende voorbeelden (cfr. supra).

In deel twee en drie is deze context meer religieus gekleurd; moslims zijn slecht, christenen zijn goed. Er wordt zo vooral ingezet op de tegenstellingen tussen beide groepen gelovigen. Zo zijn er diverse voorstellingen van de ‘ander’ waar deze als bron voor angst of als bang zijnde wordt neergezet. De diverse opmerkingen over christenen die moslims vrezen zijn veelal van een dergelijke aard:⁴⁴⁷

“[...] *ter causen dat omtrent die plecken daer de voorseyde reysen wilden, dicwilt Arabianen pleghen te ligghene met grooten hoopen, de welke den passanten groot verdriet doen als zijt zo ghelegghen sien* [...]”⁴⁴⁸

Met *Arabianen* worden alle Arabischsprekende inwoners van Egypte bedoeld. Ook op andere plaatsen in boek III wordt de vrees voor overvallers, rovers en moordenaars uitgesproken. De enige groep die het reisgezelschap van Van Gistel overvalt zijn echter christelijke Catalanen.⁴⁴⁹ Tegelijkertijd heerst er bij de Mamluken (en andere moslims) de angst voor een invasie vanuit Europa, aldus Zeebout en Van Gistel:

“[...] *de souldaen en wilt niet ghedooghen datmer in vaert [in de arm die leidt naar Tanis en Farama, S.V.] met vremden schepen, omme datmen de maertse van dien lande aldaer niet en zoude leeren kennen. [...] Item den derden principalen arem ende loop, die loopt naest den aerm die te Rossetten ende te Alexandrien waert gaet, es ghenaeamt den loop oft aerm Desturion, om datter eens tede up leyt, ghenaeamt Exturion, [Al Teiriya volgens Gaspar,⁴⁵⁰ S.V.] ende in desen zelve arem zo en wilt de souldaen ooc niet ghedooghen datmen met schepen vaert, omme der redenen vooren verhaelt [...]*”⁴⁵¹

Het bovenstaande citaat over een van de vele verboden Nijltakken in de delta is de eerste van een lange reeks opmerkingen over de ‘ander’, waarbij wordt betuigd dat de moslims vooral bang waren voor een nieuwe kruistocht. Ondermeer de vuurtorens van Damiëta zouden om deze reden werken.⁴⁵² Daarnaast zijn er in de haven van Alexandrië vele beperkingen van bewegingsvrijheid voor christenen, precies om

⁴⁴⁷ Het nu volgend citaat is één van drie door mij gevonden opmerkingen over de ‘ander’ in het tweede deel. Van de overige twee handelt er nog een over Arabische rovers, de laatste gaat over de totstandkoming van het christelijke reisgezelschap van Van Gistel en de handelaars uit Alexandrië en Damiëta.

⁴⁴⁸ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 201.

⁴⁴⁹ Ibid. pp. 168-169.

⁴⁵⁰ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 232.

⁴⁵¹ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 210.

⁴⁵² Ibid. p. 212.

de reden van angst. Zo is er de dwangburcht,⁴⁵³ uitgaansverboden in bepaalde gebieden,⁴⁵⁴ een avondklok bij de *fanadiq*,⁴⁵⁵ etc. Het verhaal over de kaping van het Siciliaanse schip nabij Alexandrië en de grote vreugde die hierover heerst in de stad⁴⁵⁶ maakt de lezer duidelijk dat men ook voorzichtig en met enige angst moet kijken naar de moslims. De overige opmerkingen over de ‘ander’ in het laatste deel vormen een herhaling van enkele stereotiepen die reeds in het eerste deel naar voren kwamen.

Het beeld dat Hoepfner Moran Cruz schetst over de zienswijze van de ‘ander’ na de periode van de kruistochten (cfr. supra) lijkt dus van toepassing op *Tvoyage*. De ‘ander’, weliswaar met een ander geloof en andere gebruiken, blijft een waardige tegenstander, die zelf angst kent maar dit ook inboezemt. Van Gistels weergave en discours⁴⁵⁷ betreffende de ‘ander’ kent respect voor goede kwaliteiten, zoals kunstzinnigheid, discipline en moed. Tegelijkertijd kent de ‘ander’ een reeks negatieve kenmerken, zoals rare gewoonten, de islam, ontrouw, corruptie, etc. Opvallend is wel dat deze generalisaties lang niet altijd blijken te kloppen wanneer men Mamluken ontmoet (cfr. supra).

3.3.2.2. Invloed van religie

Betreffende de invloed van religie is het tegenovergestelde te zien. Waar Van Gistels discours zich vooral richt op de ‘ander’ en Zeebout hieraan weinig toevoegt, zijn religieuze invloeden dominant in het discours van Zeebout en komen deze nauwelijks voor in dat van Van Gistel.

Van Gistels opmerkingen over religie zijn veelal beperkt. Het vermelden of iemand een heiden of een verloochend christen is, moet niet als oordelend maar als classificerend worden gezien (cfr. supra). De vaste combinaties ‘Arabieren’ en ‘moslims’ als ‘heidene[n]’ en Mamluken’ als ‘verloochend christenen’ komen voor in zowel Van Gistels als Zeebouts discours. Voorts zijn er in het discours van Van Gistel enkele *topoi* zoals moskeeën en minaretten, waarbij wordt vermeld dat dit heidense tempels zijn, die wederom informerend zijn bedoeld:

“*In dit zelve doorp [Al Salhiya aldus Gaspar,⁴⁵⁸ S.V.] staet also costelic eene moskea of giemme – naer deser spraken een oratorie van Machomet – [...]*”⁴⁵⁹

Van Gistel zet zich niet af tegen de islam. Hij beschouwt het als een religie, al is het niet de zijne. Enkel in de bespreking van de slavenmarkt plaatst hij kritische kanttekeningen bij het geloof en de behandeling van mensen als beesten (cfr. supra). De vraag is of hij ageert tegen de islam *an sich* of tegen de slavenmarkt *in se*.

Zeebouts discours wordt gekenmerkt door de grote invloed die uitgaat van religie. Het gros van de inhoudelijke opmerkingen over geloof en moslims is afkomstig uit het tweede deel van boek III. Een van

⁴⁵³ Ibid. p. 219.

⁴⁵⁴ Ibid. pp. 218-219.

⁴⁵⁵ Ibid. p. 214.

⁴⁵⁶ Ibid. pp. 215-216.

⁴⁵⁷ Zeebouts inbreng in deze is immers nagenoeg onbestaande.

⁴⁵⁸ R.J.G.A.A. Gaspar. “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 226.

⁴⁵⁹ A. Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. p. 171.

de duidelijkste voorbeelden is het gebruiken van het aards paradijs bij enkele *loci amoeni* om de schoonheid ervan te duiden (cfr. supra). Verder wordt het discours gekenmerkt door de vele verwijzingen naar de Bijbel. Op elke mogelijke plaats worden citaten hieruit vermeld, waarbij vooral opvallend is dat dit vaak gebeurt bij vermelding van plaatsen die in eerste instantie niets met het christendom te maken lijken te hebben. De vele Oudegyptische sites zijn hiervan een goed voorbeeld, zoals bij de site nabij Babylon:

“[...] in dit voorseyde Babilonia in ouden tijden plaghen te woonene diverssche coninghen van Egipten, als de coninc pharao dien Joseph diende, welke coninc gaf den patriarke Jacop, vader van Joseph, ende zijnen gheslachten, als zij overmids der faminen ende dieren tijde uutten lande van beloften vluchten ende quamen in Egipten, tland van Gessen. Item insghelijcx zo woonde daer ooc een ander coninc pharao, onder den welken Moyses ten bevele Gods de kinderen van Ysrael uut Egipten leedde, die int vervolghen vanden zelve kinderen versmoorde met al zijnen volcke, paerden en waghene inde Roode Zee. Ende in teeckene van dien zo tochtmen noch aldaer een wonderlic groot, vervallen ghestichte met grooten hoopen van steenen, twelke plaghen te wesene de conincklike woonsten zomen seit.”⁴⁶⁰

Ook de vele verhandelingen over christelijke kerken in een overwegend islamitisch gebied zijn opvallend. Het discours ten aanzien van die kerkbeschrijvingen kent doorgaans dezelfde opzet, zoals werd aangetoond (cfr. supra). Bij deze besprekingen worden doorgaans de verbanden tussen de plaats en de Heilige Familie duidelijk onderstreept, al dan niet met behulp van andere, christelijke bronnen (cfr. supra). Zeebout lijkt duidelijk het samenstellen van een pelgrimsgids voor ogen te hebben gehad door deze zaken eraan toe te voegen. Ook de vele verwijzingen naar heiligen kunnen in dit licht worden gezien. In het derde deel blijven deze aspecten aanwezig, al komt het minder voor dan in het deel van Zeebout.

In beide delen wordt de toon jegens orthodoxe christenen harder. Zij worden (meer dan bij Van Gistel) niet langer tot de christenen gerekend. Zeebout zet hen neer als *kerstenen van dien lande of* noemt de stroming van het orthodoxe geloof die wordt aangehangen door bepaalde clerici:

“[...] teender kercken, ghenaeemt Sente Saba, staende ter slinker handt vander straten, eene zeer propre plecke, de maniere hebbende van eenen cloostre, ghehauden vanden Griecken.”⁴⁶¹

Tot slot is in Zeebouts discours de toon naar moslims ook harder, zoals in het weergeven van de islamitische ‘ander’ als een persoon voor wie men angst en wantrouwen moet koesteren (cfr. supra). Toch wordt slechts eenmaal (bij de beschrijvingen over de Nijl) ronduit gesteld dat de islamitische inwoners van Egypte barbaren zijn (cfr. supra): zij danken immers de rivier en niet God voor het water. Ook in de kapitels over de balsemtuinen van Matariya wordt het verband tussen God en water duidelijk naar voren gebracht in Zeebouts discours: Hij die leven geeft schonk het land immers ook water, het water dat het land vruchtbaar maakt.

⁴⁶⁰ Ibid. p. 186.

⁴⁶¹ Ibid. p. 216.

3.3.2.3. De persoon van Van Gistel

Uit de verschillende discours en beschrijvingen van boek III vallen twee zaken op in de manier waarop Van Gistel wordt beschreven, zowel door zichzelf als door Zeebout.

Ten eerste blijkt al vanaf kapittel één de edele afkomst van ridder Joos van Gistel, heer van Axel en Moere. Hij wordt immers neergezet als een ridder op een queeste, die dwars door de woestijn trok op zoek naar bijzondere en exotische zaken. De vele vermeldingen van de hitte,⁴⁶² het afzien,⁴⁶³ de overvallers,⁴⁶⁴ etc. benadrukken het lijden van ridder, zoals dit ook voorkomt in de hoofse ridderroman. Alle avonturen die Van Gistel beleeft, zoals het bezoeken van het hofcomplex van de sultan,⁴⁶⁵ het rondreizen in vreemde landen, het ontmoeten van islamitische en christelijke mensen van allerhande komaf moeten hierin worden gekaderd. Ook het niet bereiken van het ‘doel’ van de reis, zogezegd het bereiken van het land van pape Jan (cfr. H.2.3.4) maakt dat een vergelijking met de graalverhalen zich aandient.

De diverse vermeldingen van kerken en andere sites die zijn gerelateerd aan Sint Joris (nabij Cairo,⁴⁶⁶ in Damiëta⁴⁶⁷ en in Alexandrië⁴⁶⁸) wijzen ook in de richting dat Van Gistel zich wil identificeren met de grote christelijke ridder Sint Joris. De korte parafrase van enkele elementen uit het verhaal van Floris ende Blancefloer⁴⁶⁹ duiden hier ook op: de queeste naar iets dat nagenoeg onbereikbaar is, vormde het ridderideaal zoals dat nog leefde in de 15^e eeuw. Door hen aan te halen probeert Van Gistel een deel van de kwaliteiten en roem waar deze ridders bekend om stonden bij het publiek, op zichzelf te doen overslaan.

Het tweede element dat lijkt te duiden hoe Van Gistel en Zeebout de hoofdpersoon van *Tvoyage* willen neerzetten zijn de vele verwijzingen naar het gezelschap. Na boek III te hebben bestudeerd blijkt dit echter niet het geval. De gebruikte woorden zijn *voyagiers* en *pilgherems* en verschillen enorm qua inhoud; Van Gistel voorstellen als *voyagier* of reiziger maakt zijn reis tot een profane queeste, terwijl Van Gistel als *pilgherem* of pelgrim veeleer wijst op het religieuze aspect van de tocht. De set van vragen van Fairclough indachtig is hiernaar veel aandacht uitgegaan, maar er moet worden geconcludeerd dat in zowel Van Gistels als Zeebouts discours beide vermeldingen afwisselend voorkomen, los van de context van het verhaal op dat moment. In kapittel 37 wordt pas duidelijk waarom beide categorieën bestaan:⁴⁷⁰ de wet in Egypte kent pelgrims en reizigers een ander statuut toe, waar Van Gistel voor hem zo voordelig mogelijk mee probeerde om te springen. Het zegt dus niets over hoe hij wilde worden neergezet.

⁴⁶² Ibid. p. 168 en p. 174.

⁴⁶³ Ibid. p. 168.

⁴⁶⁴ Ibid. pp. 168-169.

⁴⁶⁵ Ibid. pp. 176-186.

⁴⁶⁶ Ibid. p. 206.

⁴⁶⁷ Ibid. p. 211.

⁴⁶⁸ Ibid. p. 216.

⁴⁶⁹ Ibid. pp. 213-214.

⁴⁷⁰ Ibid. pp. 218-219.

Algemene conclusie

In de 16^e eeuw ontwikkelde zich een burgerij die op grote schaal boeken afnam, hetgeen mogelijk werd gemaakt door de komst van de drukpers. Uitgevers verzekerden zich tegen slechte resultaten door populaire werken te drukken die al bekend waren bij het publiek. Naast allerlei christelijke werken en humanistische geschriften vonden ook volksverhalen gretig aftrek, waaronder reisverhalen.

Reisverslagen bestonden al sinds de oudheid en ook in de middeleeuwen werd het genre beoefend. Veel christelijke reisverhalen waren sterk imaginair en verhaalden van een reis van een heilige. Ze hadden een belerend en vormend karakter. Vanaf het midden van de 15^e eeuw ontstond vraag naar meer realistische reisverslagen, met nieuwe informatie en inzichten, die veelal werden geïncorporeerd in de bestaande kennis van de wereld.

Een van die reisverhalen is *Tvoyage van Mher Joos Van Ghistele*, vermoedelijk voor het eerst op schrift gesteld aan het einde van de 15^e eeuw. Hendrik van den Keere verzorgde de eerste uitgave in 1557, op basis van een handschrift dat nu is te consulteren in Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth te Brussel. Dit manuscript uit ca. 1500 CE is door mij gebruikt middels een boekuitgave ervan gemaakt door R.J.G.A.A. Gaspar.

Tvoyage is een verslag van een reis die werd ondernomen in de periode 1481-1485 en waarin vrijwel de gehele islamwereld werd aangedaan. Een van de reizigers, ridder Joos van Gistel, maakte nota's tijdens de reis, die later werden aangevuld door Ambrosius Zeebout. Deze geestelijke had de reis niet zelf gemaakt, maar beschikte over vele boeken, waaruit informatie werd gehaald om tekst en uitleg te geven bij Van Gistels bevindingen. Zeebout gebruikte hiertoe niet enkel christelijke werken, maar ook enkele boeken die pas recent in het Latijn waren vertaald. Hierdoor bevat *Tvoyage* zowel middeleeuwse als renaissancistische elementen.

Joos van Gistel (1446-1516) behoort tot het beroemde geslacht Van Gistel, een van de oudste adellijke geslachten uit Vlaanderen. Hij diende als schildknaap onder de latere hertog Karel de Stoute van Bourgondië, die hem in 1467 tot ridder sloeg. Na diens dood in 1477 keerde Van Gistel terug naar Gent, waar hij enkele malen tot voorschepen van de Keure werd benoemd. Na zijn reis bekleedde hij de ambten van voorschepen en grootbaljuw, waarna hij erfschout van de ambachten van Axel en Hulst werd en in die hoedanigheid stierf in 1516.

Waarom Van Gistel en zijn medereizigers vertrokken, is onderwerp van discussie. Er zijn twee mogelijke *prime movers*: het religieuze aspect (het maken van een pelgrimstocht) of het reizen uit interesse en hang naar avontuur. In zijn voorwoord verklaart Zeebout dat het laatste het belangrijkste was voor Van Gistel, terwijl uitgever Van den Keere stelt dat het maken van een pelgrimstocht en het bezoeken van pape Jan Van Gistels motieven waren. Uit *Tvoyage* zelf blijkt niet duidelijk wie gelijk heeft, al wordt de wens om het land van pape Jan te bezoeken meermaals uitgesproken. Gaspar en vooral István Bejczy hebben hieruit geconcludeerd dat dit Van Gistels reisdoel was, mede door de uitgebreide beschrijving van de voorbereidingen van dit bezoek in Keulen. Op basis van de discoursanalyse betreffende boek III van

Tvoyage ben ik echter geneigd te stellen dat Van Gistel veeleer de legende van pape Jan, op dat moment zo goed als ontcracht door ontdekkingsreizigers, gebruikte als kapstok waaraan hij zijn reis kon ophangen en zijn publiek zo iets bekends kon bieden tussen alle vermeldingen van exotische zaken. Dit religieuze aspect van de reis werd door Zeebouts aanvullingen extra benadrukt.

De opzet van mijn masterproef is te onderzoeken of men *Tvoyage* kan aanwenden voor historisch onderzoek. In eerste instantie heb ik de bron en de auteurs zelf onderzocht, hetgeen is gebeurd aan de hand van zeven historische kritieken. *Tvoyage* op zich is hiervoor geschikt, maar kent de gebruikelijke tekortkomingen van een reisverhaal, zoals een overschot aan ontleningen die niet altijd even duidelijk zijn, feiten en fictie die vermengd zijn en dies meer. Bijkomstig probleem is dat *Tvoyage* is verschenen dankzij twee auteurs die elk hun stempel hebben gedrukt op het werk. Het is dus zaak de inbreng van beide schrijvers te onderscheiden, wat in deze masterproef wordt geprobeerd aan de hand van een discoursanalyse. De methode van Norman Fairclough (*Critical Discourse Analysis*) werd gebruikt als raamwerk waarbinnen het eigenlijke onderzoek plaatsvond. Er werden twee analyses gemaakt, een chronologische overloop van alle kapitels en erna enkele dwarsdoorsneden aan de hand van drie thema's: de 'ander', de invloed van religie en de weergave van de persoon van Van Gistel.

Door uit te gaan van een discoursanalyse en niet te kijken naar wat er in de tekst staat, maar juist hoe het er staat, verschillen mijn bevindingen sterk met eerder onderzoek naar *Tvoyage*. Zo blijkt uit de chronologische analyse dat er een duidelijke driedeling is binnen boek III, waarbij een deel uitgaat van Van Gistel, een ander van Zeebout en het derde is een synthese van beide auteurs. Ieder deel heeft zijn eigen kenmerken en opvallende zaken.

De eerste dertien kapitels zijn van de hand van Joos van Gistel, hetgeen qua discours blijkt uit de vele details en informatie betreffende de 'ander', *topoi* en *loci amoeni*. Plaatsbeschrijvingen, zoals het hof van de sultan, de stad Cairo, vele oases en andere sites worden uitvoerig beschreven, met aandacht voor schoonheid, gebruikte materialen, motieven, etc. Van Gistel heeft een vaste set van adjectieven die hij aanwendt om deze *topoi* te omschrijven: *schoon, groot, goet, costelic, boven maten, zeere propre, lustelic, dat wonder es*, etc. Ook woorden als zoete kruiden (*soeten cruden*), boomgaarden (*boomgaerden*) en tuinen (*lochtinghen, hoven, prieelen*) wijzen op de schoonheid die de beschreven plaatsen hadden. Het eerste deel bestaat uit Van Gistels ervaringen en kent geen literaire verwijzingen of ontleningen. Het gaat om de dingen die hij beleefde, zag en meemaakte, die in enkele gevallen unieke informatie verschaffen, zowel over het beschreven onderwerp, maar nog meer over hoe hier tegenaan werd gekeken door de schrijver en (vermoedelijk) diens publiek. De bezoeken aan het hof van de sultan (Kap. 6-13) zijn hiervan een goed voorbeeld, aangezien het gaat om een complex van gebouwen en in brede zin zelfs een heel systeem (Mamluken) die worden besproken. Het gaat dus niet om religieuze zaken, maar om politieke en sociale aangelegenheden, waardoor Van Gistels deel tot de categorie reisverhalen van avonturiers behoort.

In de volgende kapitels (14-28 en 'slotkapittel' 41) is de invloed van Zeebout goed merkbaar. Diens kerkelijke achtergrond en grote kennis (en bibliotheek) van middeleeuwse en renaissancistische literatuur leiden tot een zeer groot aantal verwijzingen en ontleningen van andere literatuur, waardoor het originele

reisverslag van Van Gistel naar de achtergrond wordt gedrukt. De bevindingen en het discours van Van Gistel worden overschaduwd door de grote hoeveelheid aan informatie uit andere literatuur betreffende de besproken site. Hierbij kan het gaan om een (christelijke) kerk of een klooster, om Oudegyptische sites, piramides, ruïnes, etc. Hoewel de referenties naar andere werken over allerlei onderwerpen gaan, beslaan de meeste het verblijf van de Heilige Familie in Egypte. Dit vormt niet enkel een punt van herkenning voor het publiek, maar ook een poging van Zeebout om *Tvoyage* te kunnen laten doorgaan als een volwaardige en dus complete pelgrimsgids. Hierdoor komen er in dit deel beschrijvingen voor van plaatsen waar Van Gistel nooit is geweest. Zeebouts christelijke discours vervormt dat van Van Gistel volledig.

In de kapitels 29-40 is de balans tussen de inbreng van Zeebout en die van Van Gistel terug, waardoor er een synthese ontstaat van een pelgrimsgids en een avontuurlijk reisverhaal, zowel wat betreft de inhoud als betreffende het discours. Dit deel kent op enige plaatsen invloed van religie en informatie op basis van andere literatuur, maar op andere plekken informatie over de 'ander', over *topoi* en andere bijzondere en exotische zaken. Opvallend is dat beide auteurs sterk vasthouden aan hun eigen discours uit de vorige delen, waardoor het relatief eenvoudig is te onderscheiden wie wat schreef of toevoegde.

Het tweede deel van mijn analyse richt zich op de 'ander', de invloed van religie en tot slot hoe Van Gistel zichzelf neerzet. Hieruit blijkt dat de conclusies uit de chronologische analyse worden bevestigd. Het discours betreffende de 'ander' bestaat vrijwel uitsluitend uit opmerkingen van Van Gistel, inclusief opmerkingen ten aanzien van religieuze minderheden. Van Gistels discours wordt gekenmerkt door een hoge informatiedichtheid, veel ooggetuigenverslagen en een hele reeks aan stereotiepen over de 'ander', die in de praktijk vaak onjuist blijken. Moslims en Mamluken worden consequent onbetrouwbaar, corrupt en verraderlijk genoemd, maar met enkele uitzonderingen heeft Van Gistel niets dan positieve ervaringen. In Zeebouts discours is de 'ander' is zo goed als afwezig.

Invloed van religie is daarentegen bijna zonder uitzondering een kenmerk van Zeebouts discours. Het merendeel van de inhoudelijke opmerkingen over geloof, religie en moslims komt uit het tweede deel van boek III. Op elke mogelijke plaats wordt iets gezegd over een religieuze site of aangelegenheid, waarbij opvallend is dat Zeebouts discours zich negatiever uitlaat over moslims dan dat van Van Gistel. Verder zijn er vele verhandelingen over christelijke kerken met telkens dezelfde opzet. Het verband tussen de kerk en het Oude of Nieuwe Testament wordt steeds opnieuw gezocht en aangetoond, vaak met behulp van de Bijbel of andere religieuze werken. Het samenstellen van een pelgrimsgids lijkt Zeebouts doel te zijn geweest.

Tot slot wordt gekeken naar hoe de persoon van Van Gistel wordt neergezet door Zeebout en Van Gistel zelf. Dit blijkt het beeld te zijn van een koene, nobele ridder die een tocht maakt door onbekend gebied en op avontuur gaat. De vele verwijzingen naar andere ridders (Sint Joris en Floris uit volksverhalen) dienen ter ondersteuning. Dit vormt het ultieme bewijs dat Van Gistels reisdoelen niet zozeer religieus als wel door avontuur waren geïnspireerd. Hij blijkt aldus niet zozeer een pelgrim, maar een reiziger te zijn.

Dit is een grote steun in de rug voor mijn stelling en eindconclusie dat het mogelijk is om *Tvoyage* te consulteren als historische bron, indien men uitgaat van de delen in het verslag die van Van Gistel zelf

zijn. Deze worden immers gekenmerkt door een relatief hoog waarheidsgehalte, kennen veel details en worden weinig gekleurd door religie en parafrases van andere literatuur. Bovendien bevatten zij een schat aan informatie betreffende onderwerpen zoals de Europese visie op het Mamlukensultanaat, mentaliteitsgeschiedenis van de late 15^e eeuw en beeldvorming van de (religieuze en wereldlijke) ‘ander’ in dezelfde periode. Verder onderzoek naar *Tvoyage* is dan ook zeer goed mogelijk, al dient voor de overige boeken van *Tvoyage* eerst een discoursanalyse te worden gebruikt om Van Gistels discours te lokaliseren.

Mijns inziens is het reisverslag van Joos van Gistel van grote historische waarde, zeker wanneer men het artikel *The Mamluk System of Rule in the Eyes of Western Travelers* van Ulrich Haarmann⁴⁷¹ bekijkt. In dit artikel wordt aan de hand van alle bekende reizigers uit de 15^e en 16^e eeuw, onder wie Bernhard von Breydenbach, Felix Fabri, Emmanuel Piloti en anderen een overzicht geboden van het beeld dat men in Europa had van de Mamluken. In dit rijtje zou Joos van Gistel niet mogen ontbreken, daar *Tvoyage* ook kan worden gerekend tot:

*“The reports of late medieval European travelers to Egypt and Palestine [which, S.V.] have been discovered recently by experts in the history of mentalities as a first-rate source for the reconstruction of contemporary European modes of thought, perception, and experience during the critical transition from the medieval to the modern.”*⁴⁷²

⁴⁷¹ U. Haarmann. “The Mamluk System of Rule in the Eyes of Western Travelers.” In: *Mamluk Studies Review*. V (2001). Middle East Documentation Center, University of Chicago. pp. 1-24.

⁴⁷² Ibid. p. 1.

Bibliografie

Primaire uitgegeven bronnen

Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.G.001337.

Zeebout (A.), *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 448.

Secundaire bronnen

Barth (F.). "Introduction." In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Waveland Press Inc., Long Grove, 1969. pp. 9-38.

Bauwens-Préaux (R.), vert. *Le Voyage en Egypte de Joos van Ghistele 1482 – 1483*. Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo, 1976. pp. XX+235.

Beckingham (C.F.). "The Achievements of Prester John." In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. pp. 3-24.

Beckingham (C.F.). "The Quest for Prester John." In: *Between Islam and Christendom. Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum Reprints, Londen, 1983. pp. 291-310.

Bejczy (I.). "Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele." In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. 85-93.

Blanks (D.R.) en Frassetto (M.). "Introduction". In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. St. Martin's Press, New York, 1999. pp. 1-9.

Blockmans (W.) en Hoppenbrouwer (P.), *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2004. pp. 476.

Fruytier (J.). Het lemma: "Ghistele, Joost of Jodocus van." In: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 6*. A.W. Sijthoff's Uitgevers-maatschappij, Leiden, 1924. kol. 581-583.

Boone (M.), *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Academia Press, Gent, 2005. pp. 311.

Buylaert (F.). “Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge.” In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*. 4 [2007] nr. 2, pp. 29-56.

Buylaert (F.), *Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen*. Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent), 2008. pp. 532.

Cramer (N.A.). “Inleiding.” In: *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. E.J. Brill, Leiden, 1908. pp. LXVI.

Debaene (L.), *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antiquariaat Merlijn, Hulst 1977. pp. 358.

Denison Ross (E.). “Prester John and the Empire of Ethiopia.” In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 174-194.

Fairclough (N.), *Language and Power. Second edition*. Pearson Education Ltd., Harlow, 2001. pp. 226.

Gaspar (R.J.G.A.A.). “Aantekeningen bij boek I.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 40-47.

Gaspar (R.J.G.A.A.). “Aantekeningen bij boek III.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. 226-235.

Gaspar (R.J.G.A.A.). “Inleiding.” In: *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Verloren, Hilversum, 1998. pp. XI-LVII.

Gerritsen (W.P.). “Pleidooi voor Brandaan.” In: *De reis van Sint Brandaan. Een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*. Uitgeverij Prometheus / Bert Bakker, Amsterdam, 1994. pp. 15-27.

Haarmann (U.). “The Mamluk System of Rule in the Eyes of Western Travelers.” In: *Mamluk Studies Review*. V (2001). Middle East Documentation Center, University of Chicago. pp. 1-24.

Haemers (J.), *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal*. Standen en Landen: 105, Kortrijk-Heule, 2004. pp. 503.

Hoepfner Moran Cruz (J.A.). "Popular Attitudes Towards Islam in Medieval Europe". In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. St. Martin's Press, New York, 1999. pp. 55-81.

Holt (P.M.). "The Mamluk Institution." In: *A Companion to the History of the Middle East*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2005. pp. 154-169.

Hourani (A.), *A history of the Arab peoples*. Faber and Faber Ltd., Londen, 1991. pp. 566.

Humphreys (R.S.). "Egypt in the world system of the later Middle Ages." In: *The Cambridge History of Egypt Vol. One: Islamic Egypt 640-1517*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. pp. 445-461.

Kruyskamp (C.), *Nederlandsche volksboeken*. Burgersdijk & Niermans, Leiden, 1942. pp. 56.

Lewis (B.), *Het Midden Oosten. 2000 jaar culturele en politieke geschiedenis*. Forum, Amsterdam, 2004. pp. 422.

Lievens (S.). "Tvoyage" van Joos Van Ghistele naar het Nabije Oosten (1481-1485). Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), 1986, pp. XXVI+280 (promotor: J. Goossens).

Mączak (A.). *Travel in Early Modern Europe*. Polity Press, Cambridge, 1995. pp. 357.

Newton (A.P.). "Introduction – The conception of the world in the Middle Ages." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 1-18.

Newton (A.P.). "Travellers' Tales of Wonder and Imagination." In: *Travel and Travellers of the Middle Ages*. Kegan Paul, Tranch, Tubner & Co. Ltd., Londen, 1926. pp. 159-167.

Petry (C.F.). "The military institution and innovation in the late Mamuk period." In: *The Cambridge History of Egypt Vol. One: Islamic Egypt 640-1517*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. pp. 462-489.

Pleij (H.). "De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid." In: *Spektator* 21 (1992), pp. 227-263.

Richard (J.), *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Brepols, Turnhout, 1981. pp. 84.

Said (E.W.), *Orientalism*. Vintage Books, New York, 2004. pp. XXX+394.

Ter Laan (K.), *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. G.B. van Goor Zonen's Uitgeversmaatschappij, Den Haag/Djakarta, 1952. pp. 635.

Van Steenbergen (J.), *Geschiedenis van de Islamwereld*. Academia Press, Gent, 2007. pp. 61.

Verwijs (E.), Verdam (J.) en Stoett (F.A.), *Middelnederlandsch woordenboek*. 's Gravenhage, Nijhoff, 1882-1952. 11 delen.

Von Martels (Z.). "Introduction: the eye and the eye's mind." In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. XI-XVIII.

Wolff (A.), *How Many Miles to Babylon? Travels and Adventures to Egypt and Beyond, from 1200 to 1640*. Liverpool University Press, Liverpool, 2003. pp. 311.

Geconsulteerde websites

http://de.wikipedia.org/wiki/Felix_Fabri

http://de.wikipedia.org/wiki/Bernhard_von_Breidenbach

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Macharius>

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Reisverhaal>

http://wapedia.mobi/nl/Afbeelding:Portolan_by_Jacobus_Russus_of_Messina_1533.jpg

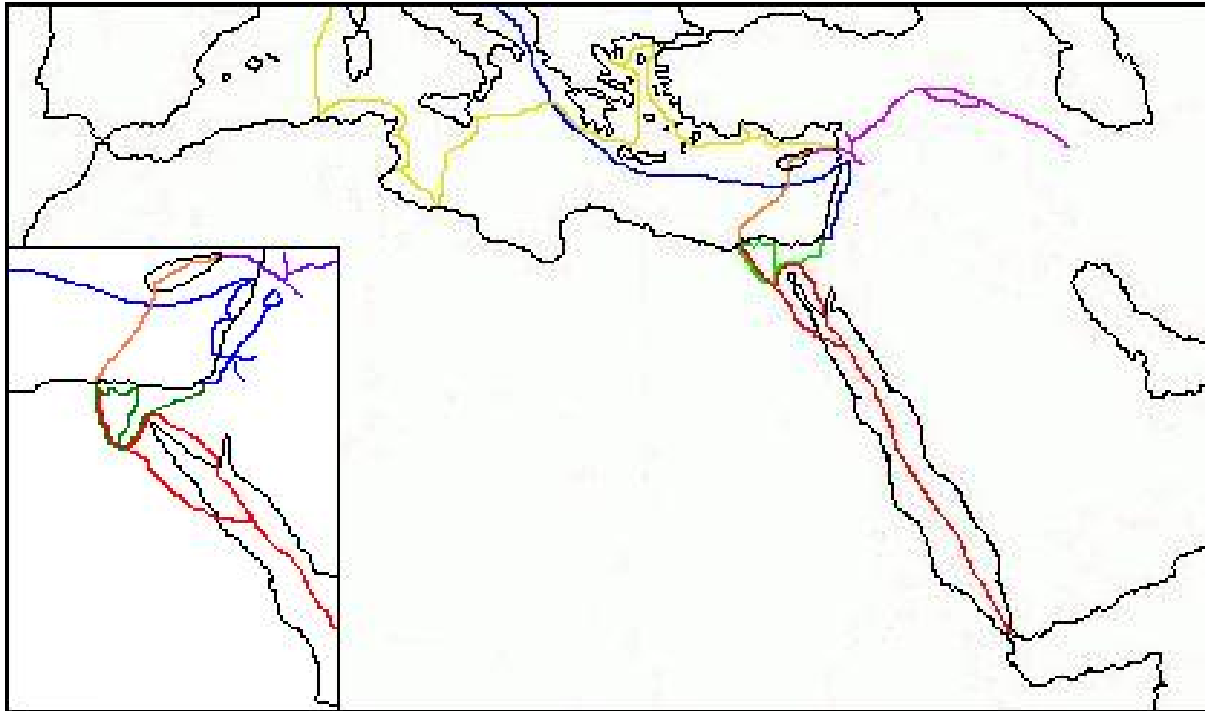
http://www.dbnl.org/tekst/asse008flor01_01/asse008flor01_01_0001.htm

<http://www.ulm.de/sixcms/media.php/29/Evangatorium.pdf>

http://www.princeton.edu/~his291/Jpegs/T-O_Map.JPG

Lijst van kaarten

Kaart 1: *Tvoyage van Mher Joos Van Ghistele*

Op deze kaart is de route te zien die door Joos van Gistel c.s. werd afgelegd in de periode 1481-1485.

Bovenstaande kaart is door mijzelf gemaakt.

De kleuren komen overeen met de boeken waarin de desbetreffende route werd afgelegd:

Blauw = Boek II

Groen = Boek III

Rood = Boek IV

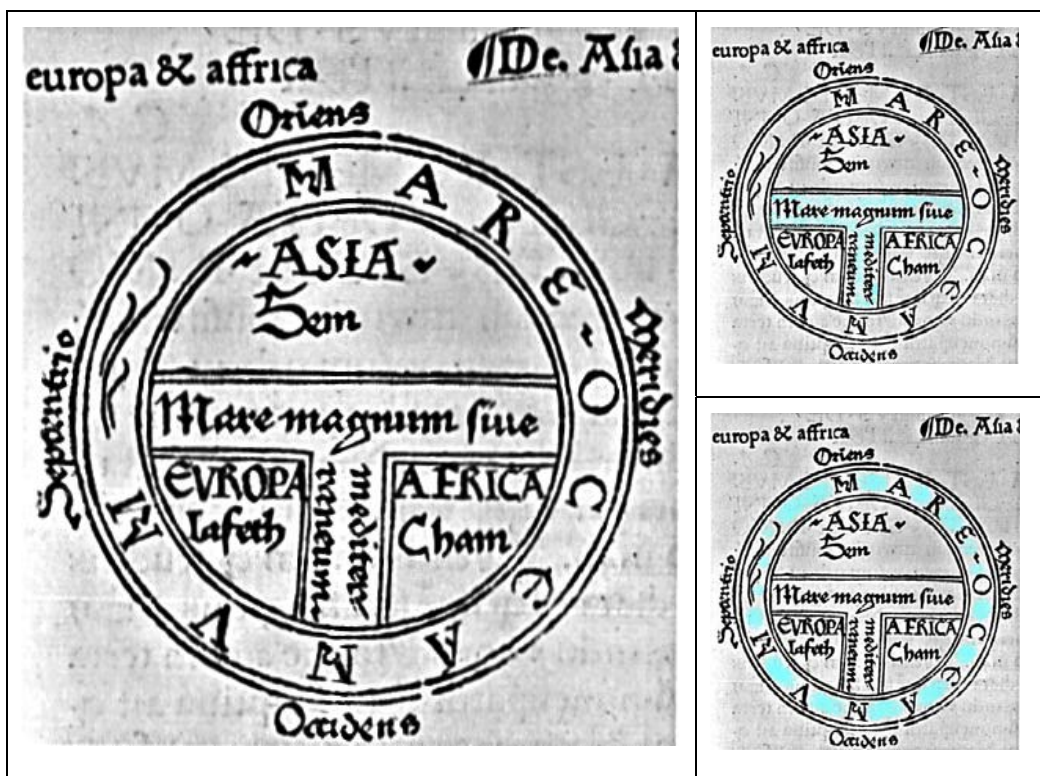
Oranje = Boek V

Paars = Boek VI en VII

Geel = Boek VIII

Kaart 2: T-O Wereldbeeld

Zoals op onderstaande afbeelding⁴⁷³ is te zien, wordt de wereld plat en rond voorgesteld en in drie gedeeld door de wateren *Mare magnum sive mediterrineum* (De Grote of Middellandse Zee) en de *Mare – Oceanus* (De Zee-ocean). In deze driedeling (Azië boven, Europa links en Afrika rechts) zijn een O en T te zien. Jeruzalem was het verondersteld middelpunt van de wereld. Het gaat om een sterk religieus geïnspireerde kaart. Dit blijkt uit de vermelding van de drie zonen van Noach (Sem, Cham en Jafeth) die na de zondvloed uitzwermden over de wereld naar respectievelijk Azië, Afrika en Europa (Genesis 9-10). Tot slot staan op deze kaart ook de vier windstreken vermeld.

⁴⁷³ Bron: http://www.princeton.edu/~his291/Jpegs/T-O_Map.JPG, geraadpleegd op 06/03/2009.

Kaart 3: Portolaankaart

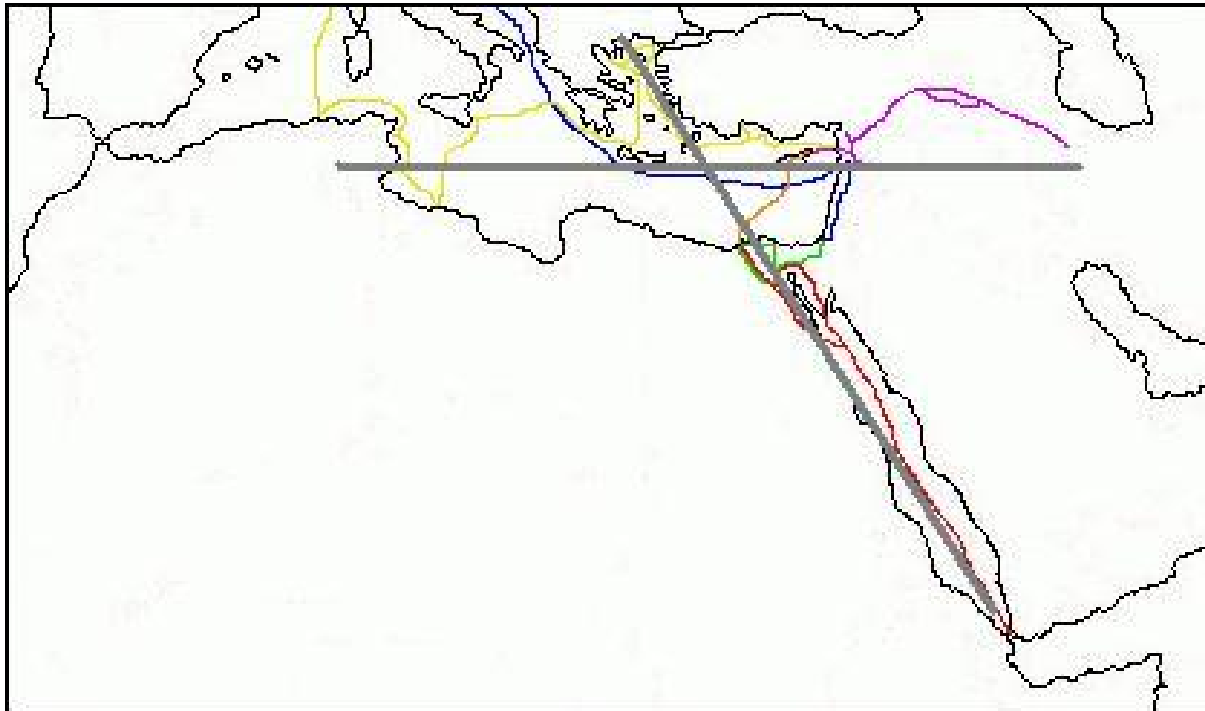
Portolaankaarten zijn typische scheepskarten met duidelijk vermelde kustlijnen, eilanden, etc. Ook is een windroos aanwezig en graden(bogen), dewelke navigatie vereenvoudigden. Dit soort kaarten was in gebruik vanaf de 12^e/13^e eeuw, maar zou later pas doorbreken en in de 15^e eeuw zeer dominant aanwezig zijn, ondermeer dankzij hun nauwkeurigheid.

Bovenstaande portolaankaart is van Jacobus Russus van Messina, daterend uit 1533, en geeft de Middellandse Zee en de kust van Noord-Afrika duidelijk weer.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Bron: http://wapedia.mobi/nl/Afbeelding:Portolan_by_Jacobus_Russus_of_Messina_1533.jpg, geraadpleegd op 06/03/2009.

Kaart 4: Kruisvorm in *Tvoyage*?

De door István Bejczy gevonden vorm in de reis van Joos van Gistel, al dan niet bewust gecreëerd door de reiziger.⁴⁷⁵

Deze kaart is door mijzelf gemaakt.

⁴⁷⁵ I. Bejczy. "Between Mandeville and Columbus: *Tvoyage* by Joos van Ghistele." In: *Travel facts and travel fiction. Studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. E.J. Brill, Leiden, 1994. pp. 88-90.